

T. C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI MESNEVİLERİNDE BİR
SAĞALTIM OLARAK İBADETLER (XV. YÜZYILA KADAR)

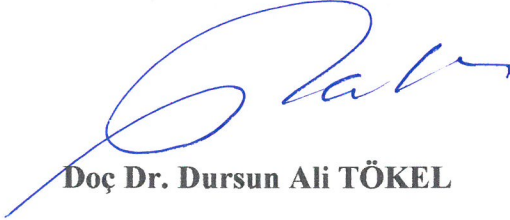
AYŞE KÜBRA BİLGİN
170101001

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. DURSUN ALİ TÖKEL

İSTANBUL 2019

TEZ ONAY SAYFASI

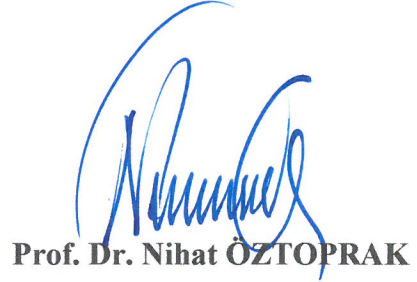
FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı yüksek lisans programı 170101001 numaralı öğrencisi Ayşe Kübra BİLGİN'in ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “Klâsik Türk Edebiyatı Mesnevilerinde Bir Sağaltım Olarak İbadetler (XV. Yüzyıla Kadar)” başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından 20.06.2019 tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç Dr. Dursun Ali TÖKEL

(Jüri Başkanı-Danışman)

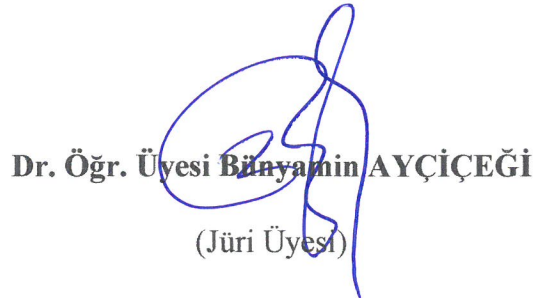
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Binyamin AYÇİÇEĞİ

(Jüri Üyesi)

İstanbul Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ayşe Kübra BİLGİN

İmza

TEŞEKKÜR

Tezin maddî manevî yükünü paylaşan sevgili aileme, tez süresince olduğu gibi hayatın her alanında da “özgünce ve özgürce” düşünüp yazmamı destekleyen danışman hocam Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL’e, lisanstan itibaren ufuk açıcı görüşlerinden yararlandığım, bu tez çalışmasını da titizlikle yürütebilmem için beni yüreklendiren Prof. Dr. Muhammed Fatih ANDI’ya, en kritik anlarda teşviklerini esirgemeyen değerli hocam Ayşegül ÇOLAKOĞLU’na, çalışmanın başından sonuna kadar bütün sürece eşlik ederek bana her daim yardımcı olan Bahar AVCI’ya, elini her zaman omzumda hissettiğim dostum Betül AĞGÜL’e, tezin teknik kısımlarına destek olduğu için Nektel DEMİR’e müteşekkirim.

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI MESNEVİLERİNDE BİR SAĞALTIM OLARAK İBADETLER (XV. YÜZYILA KADAR)

ÖZET

Bu çalışmada, Klasik Türk Edebiyatında XV. Yüzyıla kadar Anadolu sahasında yazılan mesnevilerden yola çıkılarak, Klasik Türk edebiyatının gündelik hayatla ilgili geniş yelpazeli konularından biri olan ibadetlerin; söz konusu metinlerde sağaltıcı özellikleriyle birlikte nasıl yer aldığı incelenmiştir.

İbadetler, gündelik hayattaki hâkim rolüne paralel olarak Klasik Türk Edebiyatında da nüfuzlu bir yer edinmiştir. İbadetlerin insanın hayatındaki merkezî konumunun; insana ruhsal ve fiziksel olarak etki ettiği tespit edilmiştir. Bu birikimin merkeze alınmasıyla yapılan tezde Klasik Türk Edebiyatında Anadolu sahasında XV. Yüzyıla kadar yazılmış olan mesnevilerle birlikte, gerekli görüldüğü ölçüde nesir eserlerde de yer alan ibadetlere dair dikkatler irdelenmiştir. Bu metinler içerisinden ise, İslam'ın beş rüknünü oluşturan abdest ve namaz, zekât, oruç, hac ibadetlerinin sağaltım özelliği hakkında bilgi verilenler seçilmiştir.

Klasik Türk Edebiyatı sahasındaki metinlerin takip edilmesiyle dinî fikir altyapısının edebiyatın mecrasına nasıl yansıdığı incelenmiştir. Metinler özelinde ibadetlerin fiziksel ve ruhsal sağaltımlarının şairlerin ve nasirlerin gözünde nasıl aktarıldığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, abdest, namaz, oruç, zekât, Hac, ibadetler, XV. Yüzyıl mesnevileri

PRAYERS AS A TREATMENT IN MASNAVIS IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE (UNTIL XVth CENTURY)

ABSTRACT

In this study, starting off the texts from masnavis written in the 15th century in the area of Anatolia, how the prayers , one of the wide range of the subjects of Classical Turkish Literature, took part in those texts with their curative qualifications has been examined.

Prayers, in accordance with its dominant role in daily life, have gained ground strongly in Classical Turkish Literature. It is confirmed that the central place of prayers in human life has psychological and physical effects on humans. In this thesis which is centralized around these findings and knowledge, with masnavis written up to the 15th century in the area of Anatolia in Classical Turkish Literature, the comments about prayers on prose works have also been examined as much as it is necessary. From these texts, the ones which give information about the qualification of treatment of the five elements of Islam that are ablution, salat, hajj, fasting and zakat, have been chosen.

By following the texts in the area of Classical Turkish Literature, how religious thoughts basis reflected in the area of literature has been scrutinized. In the light of the texts how the physical and spritual treatments of the prayers were presented from the eyes of poets and prose writers has been put forth and some certain prose works.

Key Words: Classical turkish Literature, ablution, salat, fasting, zakat, hajj, prayers, XV. Century masnavis

ÖNSÖZ

Edebiyatın hayat ile doğrudan teması, edebî eserlerin çeşitli veçhelerden incelenmeye oldukça müsait bir zeminde neşv ü nevâ bulmasını sağlar. Böylece, edebiyatın ruh üflediği eserlerin her biri; toplumun hafızasını, yazarların şahsî gözlemlerini de içine katarak bir iletişim başlatır. Bu eserlerin okurda karşılık bulmasıyla birlikte kurulan bu ağ daha da genişler. Böylece edebiyat; kendi penceresinden ve kendi kurduğu dille içine doğduğu toplumun zamanını aşan sosyal, tarihî, fikrî damarlardan beslenerek aktarılan bu kodların okunması için kilit rolünü taşır.

“Biz ayetlerimizi ufuklarda ve kendi nefslerinde onlara göstereceğiz.” ayetine muhatap bir Müslüman içinse, yaşadığı hayat başlı başına okunması gereken bir kitaptır. İnsanın derûnuna seslenen ayetlerin idrak edilip, yorumlanmasıyla ilahî hikmet ve kudret anlaşılmaya çalışılmıştır. Böylesi bir hedefle hareket etme kaygısı her şeyi Yaratıcı’yı hatırlatan bir işaret olarak okumaya odaklı bir bilincin doğumuna vesile olur.

Söz konusu bilince sahip olmak, bir başka deyişle de varlığın yegâne sebebi olan Allah’ın yarattığı her şeyin kendi diliyle O’nu aramaya ve O’na ibadet etmeye devam ettiğini unutmaksızın hareket etmek demektir. Zira ibadet, yaratılış sebebidir. Buradan hareketle ibadetler de, zahirî anlamlarının ötesinde insanı farklı boyutlara yönelten ayetler olarak yorumlanmaktadır.

Netice itibariyle de; bahsedilen okumanın biçimi değiştirildiğinde, zahirî ibadet şekilleri şahsî ve manevî tecrübenin işaretleri olarak incelenebilir. Namaz, Allah ile karşılaşma hâlinde benliğin kaybolması veya nefsin O’nun huzurunda kurban olarak sunulmasıdır. Hac, Allah’a giden bitmeyecek bir yoldur. Oruç, bir melek gibi yaşamayı öğretir. Zekât, İslâm’ın köprüsüdür.

Bu açıdan bakıldığında, dinî referanslı düşüncelerin böylesi bir okumayla takip edilebileceği mecralardan biri de Klasik Türk Edebiyatıdır. Edebiyatın aynasına akseden dinî düşüncelerin sağaltım özelliklerini merceğe almanın; eserler üzerindeki birikimlerin, ve bu birikimin sosyal hayata ve fikrî dinamiklere kuvvetli temasının anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Divan şairlerinin ibadetlere hangi açılardan baktığı, hangi okumayı teklif ettiği ve bu esnada edebiyatın üstlendiği rolün ne olduğu sorularının peşine düşülerek hazırlanan bu tez XV. yüzyıla kadar olan mesneviler üzerinden bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

Metinler ele alınırken; Divan şairlerinin tespitlerinin sağaltım izleğiyle değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, ibadetlerin edebiyatın mecrasında şairler tarafından nasıl okunduğu sorularına bir cevap aranmaya çalışılmıştır. Bu soruların cevabı için, Klasik Türk edebiyatının kurucu metinlerinin bulunduğu Anadolu sahasında yer alan XV. yüzyıla kadar geçen süreçte kaleme alınmış mesnevilere başvurulmuştur. Söz konusu mesneviler, İslamî kaynaklardan beslenmesi yönüyle hedef seçilmiş, aynı şekilde söz konusu etkilerin daha iyi anlaşılabilmesi adına gerekli görüldüğü ölçüde çeşitli divanlardan ve nesir eserlerden de yararlanılmıştır.

Tezin giriş bölümünde “İbadet ve Sağaltım” ile “Edebiyat ve Sağaltım” temel başlıklarında bahsi geçen hedefin kaynaklandırılması ve detaylandırılarak açıklaması yapılmıştır. Tezde, sağaltımın metinlerle bir potada sunulması tercih edildiğinden metinlere dair ayrıca bir bölüm eklenmemiştir. Bölümlendirmeler ise, her bir ibadetin kapı araladığı sağaltımın özgünlüğü ve konu bütünlüğü gözetilerek yapılandırılmıştır.

Birinci bölümde, ibadetlere hazırlayıcı bir unsur olarak abdestin metinlerdeki yansımalarına değinilmiştir. Bu hususta taranan mesnevilerden abdestin sağaltıcı yönüne dair bilgi veren müstakil şiirler ve nesir eserlerde bahsedilen özelliği taşıyan kısımlar seçilerek incelenmiştir.

İkinci bölümde, namaz ibadetini içeren metinlerden sağaltım ilişkisine dair söz söyleyen kısımların irdelenmesiyle namazın fiziksel ve ruhsal sağaltımı bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Namaz ibadetinin başlangıcı olan abdestin devamından, namazın bitimine dek geçen ibadet sürecinin bütününe dair Divan şairlerinin tespitleri ele alınmıştır. Ayrıca, namazın bittikten sonra da insanda çeşitli sağaltımlara yol açması gerektiğine temas eden ve namazın sağaltımlarına darbe vurabilecek tehlikeli unsurlara dair bilgi veren metinlere de bu yönüyle değinilmiştir.

Üçüncü bölümde, Hac ibadetinin insan davranışına ve hayatına olan etkilerinin yazarların gözünden nasıl ele alındığına dikkat çekilmiştir. Hac ibadetinin başlangıcından bitimine dek yaşanan çeşitli aşamalarla birlikte, gerçekleştiği kutsal mekânların ve zamanların da söz konusu eserlere sağaltım yönüyle nasıl yansıdığı aktarılmıştır.

Dördüncü bölümde, yılın her Ramazan ayında hayatın içerisine dâhil olan oruç ibadetinin metinlerde nasıl yer aldığı irdelenmiştir. Orucun insanda uyandırdığı ruhsal ve fiziksel sağaltımın örnekleri sunulmuştur.

Beşinci bölümde İslam'ın köprüsü olarak tanımlanan zekâtın metinlerdeki yansımalarına yer verilmiştir. Zekâtla birlikte değinilen ve söz konusu ibadeti yapan kişilerde olması gereken olumlu özellikler hakkında da bilgi vermeye gayret edilmiştir.

Altıncı bölümde, zikir ve ibadet ilişkisi gözetilerek zikrin sağaltıcı yönleri hakkında genel bir açıklama yapılmıştır.

Ek kısmında ise; ayet ve hadis dizini eklenerek metinde geçen ayet ve hadis iktibaslarının takibini kolaylaştırmak hedeflenmiştir. Metinde kullanılan ayet ve hadis kaynaklarına dair detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bununla birlikte çalışmanın konusunu desteklemesi açısından taranan mesnevilerin haricinde yazma eser olarak "Cevâhirü'l-İslâm" adlı risale ilave edilmiştir. Bu yazma eserin ibadetlere dair bilgi vermesi yönüyle tez açısından olumlu bir katkı olacağı düşünülmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1. İBADET VE SAĞALTIM	1
1.1. KULLUĞUN SEMBOLÜ OLARAK İBADETLER.....	4
1.2. ALLAH VE İNSAN ARASINDAKİ MÜNASEBET.....	7
1.3. HABERLEŞME MÜNASEBETİ VE HABERLEŞME VASITASI OLARAK İBADETLER	8
1.4. VAROLUŞSAL AÇIDAN İBADETLERİN SAĞALTIMI.....	12
1.5. TOPLUMSAL YAŞAYIŞ AÇISINDAN İBADETLERİN SAĞALTIMI.....	16
1.6. İÇ ODAK VE İRADE KONTROLÜ AÇISINDAN İBADETLERİN SAĞALTIMI.....	17
2. EDEBİYAT VE SAĞALTIM	28
2.1.KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA İBADETLERİN SAĞALTIMI	32
BİRİNCİ BÖLÜM	38
1. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK ABDEST	38
1.1. ABDESTİN RUHSAL SAĞALTIMI	42
1.1.1. Bir Tövbe Olarak Abdest	52
1.1.2. Abdestin Zahirinde Kalmak	53
1.2.ABDESTİN FİZİKSEL SAĞALTIMI	54

1.2.1. İmanın Ahiretteki Göstereni: Abdest	60
1.2.2. Bir Hazır Olma Biçimi Olarak Abdest	63
İKİNCİ BÖLÜM.....	65
2. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK NAMAZ..65	
2.1. NAMAZIN RUHSAL SAĞALTIMI	66
2.1.1. Divan Şairlerinin İfadeleriyle Namazın Maksadı.....	67
2.1.2. Allah’a Sunulan Bir Hediye Olarak Namaz	75
2.1.3. Namaza Çağrı: Ezan	91
2.1.4. Namazın Beş Vakit Oluşu	93
2.1.5. Miraç Tecrübesi Olarak Namaz	97
2.1.6. Namaz Kılmayanlarla İlgili Metinler	108
2.1.7. Divan Şairlerinin İfadeleriyle Cemaatle Namaz	120
2.1.8. Namazın Riyâya Dönüşmemesine Dair Uyarılar	127
2.2. NAMAZIN FİZİKSEL SAĞALTIMI	130
2.2.1. Divan Şairlerinin İfadesiyle Namazın Duruşları.....	130
2.2.2. Divan Şairlerinin Gözünden İftitah Tekbiri.....	133
2.2.3. Divan Şairlerinin Gözünden Sözsüz Haberleşme Olarak Namaz.....	135
2.2.4. Divan Şairlerinin Gözünden Kıyam	140
2.2.5. Divan Şairlerinin Gözünden Rükû	141
2.2.6. Divan Şairlerinin Gözünden Secde	144
2.2.7. Namazda Okunan Dualar/Zikirler	149
2.3. NAMAZLA İLGİLİ BİR TÜR OLARAK MİNBERNÂME	154
2.3.1. Namazla İlgili Bir Tür Olarak Salatnâme	155
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	158
3. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK HAC.....	158

3.1. HACCIN RUHSAL SAĞALTIMI.....	158
3.1.1. Kâbe'ye Giden Yolun Sağaltımı.....	163
3.1.2. Hac'a Gidememek/Hac'ı Kaçırarak/Hac'ı Tamamlayamamak Üzerine Metinler	165
3.1.3. Kâbe/Mekke/Medine Hakkında Bilgi Veren Metinler	172
3.1.4. Kâbe-Kalp Benzetmelerini İçeren Metinler	193
3.1.5. Kâbe-Vücut Benzetmelerini İçeren Metinler	196
3.2. HACCIN FİZİKSEL SAĞALTIMI	199
3.2.1. Mikat ve İhram.....	204
3.2.2. Tavaf	208
3.2.3. Hacerü'l-Esved	208
3.2.4. Say.....	210
3.2.5. Arafat	211
3.3. HAC İBADETİNİN SAĞALTIMINI ZEDELEYEN TAVIRLAR.....	214
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	224
4. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK ORUÇ ...	224
4.1. ORUCUN RUHSAL SAĞALTIMI	225
4.1.1. Bir Terk Eylemi: “Ben Oruçluyum” Diyebilmek.....	236
4.1.1. Oruç ve Takva	238
4.2. ORUCUN FİZİKSEL SAĞALTIMI	240
4.2.1. Vücutun Zekâtı Olarak Oruç	241
4.3. ÜMMETİN AYI: RAMAZAN-I ŞERİF	245
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	250
5. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK ZEKÂT.	250
5.1. SADAKA KELİMESİ VE ZEKÂT	250
5.2. NAMAZ İLE ZEKÂTIN BİRLİKTE ZİKREDİLMESİ.....	251

5.3. CAHİLİYE DÖNEMİ FARKLARI BAKIMINDAN CÖMERTLİK VE ZEKÂT	253
5.4. ZEKÂTIN SAĞALTIMI	254
5.4.1. Mülkiyet Düşüncesinin Sağaltımı	258
5.4.2. Zekâtın Gizlenmesi.....	268
5.4.3. Malın Arınması.....	269
5.4.4. Toplumsal Açıdan Zekâtın Sağaltımı	270
5.4.5. Yoksulluk Problemi ve Zekât.....	272
5.5. ZEKÂT VE AHİRETLE İLGİLİ METİNLER.....	274
ALTINCI BÖLÜM	278
6. ZİKİR VE SAĞALTIM	278
6.1. ZİKRİN FİZİKSEL SAĞALTIMI	279
6.2. ZİKRİN RUHSAL SAĞALTIMI	284
6.3. KALBE İŞLENEN İLK ZİKİR	285
6.4. KALBİ CİLALAMAK	287
SONUÇ.....	291
KAYNAKÇA.....	295
EKLER.....	307
EK 1. CEVÂHİRÜ'L-İSLÂM.....	307
EK 2. HADİS DİZİNİ.....	316
EK 3. AYET DİZİNİ	324

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Beyit/beyitler
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı veya basım
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa/sayfalar
S.	: Sayı

GİRİŞ

1. İBADET VE SAĞALTIM¹

Zemahşerî, ibadet kelimesini “boyun eğme ve zillet gösterme hâlinin nihaî noktası” olarak açıklamıştır.² Cürçânî de Kitabu't-Ta'rîfât'ta ibadet kelimesine “Mükellefin nefsinin hevâsı hilâfına bile olsa, Rabbini ta'zîm için yaptığı davranışlar” şeklinde yer verir.³ Bu tanımları içeren daha kapsamlı bir tanım ise Ahmet Hamdi Akseki tarafından şu şekilde yapılmıştır:

“Kühü ve mâhiyyeti idrâk olunamayan ve fakat varlığı, sonsuz kudret ve azameti her yerde sezilen, zâhirî sebeplerin fevkinde dilediği tasarruf kudretine sâhib olan zâte karşı gösterilen tevâzu, saygı, itâat ve tâzimin en yükseğidir.”⁴

İbadet kavramının, Allah'ın emirleri doğrultusunda sınırlandırılmış “belirli ve düzenli davranış biçimleri” için daha sık kullanıldığı bilinmektedir. İnsanın yaşamı boyunca Allah'a itaat ve saygı duymayı gözetmesi şeklindeki “kulluk duyarlılığı” ise “ubûdiyyet ve ubûdet” kavramlarıyla karşılanmıştır. Ubûdiyyet söz konusu olduğunda “ahlakî ve manevî öz”le yapılan davranışlar kastedilir. İbadet kelimesiyle ise; zamanla, mekânla, çeşitli hareketlerle sınırlandırılmış eylemler vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, ibadetlerin ubûdiyyet kelimesiyle işaret edilen ahlakî ve manevî özü içermemesi mümkün değildir.⁵

¹ Sağaltım “hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak, iyileşmek” anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. Detaylı bilgi için bkz: Cem Dilçin, **Yeni Tarama Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1983, s.176.

²Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi ez-Zemahşeri, **El-Keşşâf'An Hakâ'iki Gavâmidî't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil Fî Vucûhi't-Tevîl**, Çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016, C.I, s.88.

³Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s.150.

⁴Tahir Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, İstanbul, Bilmen Basımevi, 1963, s.9.

⁵Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C. XIX, s. 233.

Râgıb el-İsfahânî ibadeti “alçak gönüllülüğün en ileri derecesi”⁶, ubûdiyyeti ise “alçak gönüllülüğün dışa vurulması” olarak tanımlamıştır. O’na göre ibadetlerin tasnifi “zorunlu ibadet veya iradeye bağlı ibadet” olmak üzere iki farklı şekilde yapılabilmektedir. Zorunlu ibadet, yaratılmış bütün canlıların Allah’a teslimiyet içerisinde görevlerini yerine getirmesiyle gerçekleşmektedir.⁷ Yaratılan canlı ve cansız bütün varlıkların Allah’a ibadet ve hamd ederek yaratılış gayelerini gerçekleştirdiğini söyleyen ayetlere iktibaslarla bu duruma dair pek çok açıklama yapılmıştır.⁸

“İradeye bağlı ibadet” ise, insanın aklına dayanarak ve iradesini gözeterek yapması istenen, bir mükellefiyet durumu yüklenerek ifâ edilen ibadet çeşidi olarak açıklanmıştır.⁹

İbadetin çeşitli tasnifleri olmakla birlikte, genel olarak iki farklı kategoride ele alındığı görülmektedir.¹⁰ İlk kategori; bir insanın Allah’a duyduğu saygı ve sevginin bir karşılığı olarak O’nun rızâsına uygun davranma niyetiyle yapılan “iradî davranışları”nı işaret etmektedir. Bu sınırlandırmadan anlaşıldığı üzere, bir kulun Allah rızasını gözeterek yaptığı her davranış ibadet kapsamına girmektedir. Bir başka deyişle; insanın gerçekleştirdiği bütün olumlu eylemler dinî bir referansa dayandırılmıştır.¹¹

Mesnevî-i Murâdiyye’de bir kulun Allah rızasını talep etmesi ve Allah’ın kazasına her daim rıza göstermesi gerektiği aktarılmıştır. Yardım, Allah’tan istenmelidir. Her nefeste yüz bin ah edilerek Allah’ın yakınlığının bulunması gerekir; çünkü kula yalvarmak, Allah’a devamlı ihsanlarda bulunmak yaraşır:

‘Abd-isen Mevlâ rızâsın kıl taleb
Rab kazâsına rızâ vir rûz u şeb

⁶Râgıb el-İsfahânî, **Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü**, Çev. Mustafa Yıldız, İstanbul, Çıra Basım Yayın, 2017, s. 631.

⁷İsfahânî, **a.g.e.**, s. 631.

⁸Annemarie Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 64.

⁹Sinanoğlu, **a.g.e.**, s. 233.

¹⁰Konu sınırlandırılması gözetilerek tezde bu ayırmadan bahsedilmekle yetinilecektir.

¹¹Ferhat Koca, “İbadet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C. XIX, s. 240.

Kulun işi dâyim istimdâddur
Şâhun ihsânıyla ‘adl ü dâddur

İşün olsun bir nefesde yüz bin âh
Tâ bulasın vasl-ı kurb-ı pâdişâh
Mesnevî-i Murâdiyye, 325/3176-3178¹²

Kula yaraşur müdâm giryân ola
Şâha lâyıkdur müdâm ihsân kıla
Mesnevî-i Murâdiyye, 325/3180¹³

İbadetin ikinci kategorisini teşkil eden özel anlamdaki kullanımı ise; insanın Allah’a karşı duyduğu saygı ve teslimiyeti işaret eden, Allah tarafından yapılması emredilen sınırlandırılmış hareketler bütünüdür. Namaz kılmak, oruç tutmak, Hacca gitmek, zekât vermek gibi ibadetler bu kapsamda değerlendirilmiştir.¹⁴ Nitekim Ferahnâme’de de bu beş ibadetin İslâm’ın binası olarak tanımlandığı Hadis-i şerife¹⁵ iktibas yapılmıştır. Beşini yerine getirmek iki cihanda da kurtuluş olarak görülmüştür:

Didi beş nesne-y-ledür İslâm dürüst
Bu kelâmı soylamakda¹⁶ olma süst

Budur evvel kim şehâdet viresin
Tanrı bir Peygamberi Hak göresin

Nedür ol ikincisi beş vakt namâz
Kim müsülmân oldı ise anı komaz

¹²Tez boyunca yapılan metin alıntılarında verilen ilk rakam sayfa sayısı veya aralıklarını; ikincisi ise beyit sayısını göstermektedir. Aynı yazara ait veya aynı adla birden fazla metin varsa belirsizliği ortadan kaldırmak için yazar adına da eser adıyla birlikte yer verilmiştir. Söz konusu eserler ciltli ise cilt numarası en başta belirtilmiştir.

¹³Muîni’nin Mesnevi-i Murâdiyye eserinden alıntılar için bkz: **Muîni’nin Mesnevi-i Murâdiyye’si**, Mesnevi Tercüme ve Şerhi, Haz. Kemal Yavuz, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.

¹⁴Koca, **a.g.e.**, s.240.

¹⁵Tez boyunca değinilen hadisler için Diyanet’in Hadis ansiklopedisi kullanılmıştır. Gerekli görüldüğü yerlerde ise esas kaynaklara gidilmiştir. Takibi kolaylaştırmak adına tezde yer alan bölüme göre düzenlenen Hadis dizinde esas kaynaklarla birlikte, metinde bahsedilen hadislerin uzun hâline de yer verilmiştir. Kullanılan ansiklopedi için bkz: Mehmet Emin Özafşar, vd., **Hadislerle İslam, Hadislerin Hadislerle Yorumu**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 345.

¹⁶ Hatice Şahin bu kısmı “söylemekte” olarak aktarmıştır.

Nedür ol üçüncüsü virmek zekât
Şöyle buyurmuşdur uşda beyyinât
Hatiboğlu, Ferahnâme 134/411-414¹⁷

Nedür ol dördüncüsü iy ihtiyâr
Hacca varmakdur gücün yitse i yâr

Gör bu kez bişincisi ne dutmak durur
Ramazân ayın oruç tutmak durur

Her ki bu bişi getürür yirine
Sanma ol iki cihânda yirine

Er gibi getür yirine bu işi
Görmeyesin evvel ahır ol teşvişi
Hatiboğlu, Ferahnâme 135/416-419¹⁸

1.1.KULLUĞUN SEMBOLÜ OLARAK İBADETLER

İbadetlerin kulluğu anlatan bir sembol oluşundan hareketle, sembollerin dindeki fonksiyonları hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bunların başında sembollerin insan zihnindeki yapıya paralel olarak örterken açığa vurma, açığa vururken örtme özelliğine dikkat çekilmiştir. Böylece sembol, “soyut ve manevî olanı” somutlaştırarak aktarma özelliğini yüklenir. Somut olanın ötesinde “gayb âlemine” atıfta bulunur. İnsan zihnini “maveraya” odaklarken bir tefekkür hâlini de doğurmaktadır. Düşünceleri uyandıran semboller dinî inançlarla bir bağlantı kurar. İnsanın bulunduğu konumdan Allah ile doğrudan iletişim kurmasını sağlar. Bu yönüyle sembol, dinlerin de sık başvurduğu bir ara formdur.¹⁹

¹⁷Hatiboğlu'nun Ferahnâme eserinden manzum Hadislerle ilgili alıntılar için bkz: Nihat Öztoprak, **Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Yüz Hadisler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

Ferahnâme'de yer alan Hadisler dışındaki bölümler ve söz konusu bölümlerde geçen hikâyeler için ise bkz: Hatice Şahin, **Hatiboğlu Ferah-nâme Dil Özellikleri-Metin, Sözlük**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1993. Karışıklık olmaması adına Öztoprak'ın tezinden yapılan alıntılar dipnotta tekraren belirtilmiştir.

¹⁸ Öztoprak, **a.g.e.**

¹⁹Sadık Kılıç, “Sembolün Gücü Ve İslam'da Semboller”, Ankara, **Diyanet İlmî Dergi**, C.49, S. 3, 2013, s.10-11.

“Dil-ötesi bir dil” olarak okunursa sembollere dayalı dışavurumlar yani “kulluk jestleri/ ibadetler” kurdukları köprülerle beraber insanı hakikate erişirme yolunda birer vasıta olma özelliğini taşırlar.²⁰

İnsanın fitratında bitmek tükenmek bilmeyen bir arayış güdüsü bulunmaktadır. Bu arama güdüsü; insanda bulunan sınırsız isteklerin kontrol edilebilmesine ve içindeki iştiyaka cevap üretebilmesine yardımcı olur. Allah da insan fitratında yer alan bu duyguyu kulların “bir takım jestler ve olgular aracılığıyla” karşılımlarına imkân tanımıştır.²¹

Buradan hareketle, insanın varlık mertebesindeki özel konumunu ve yaratılış gayesini hatırlamak yerinde olacaktır. “Şehâdet âleminde yer alan varlıklar; cemâdat(cansız varlıklar), nebâtât(bitkiler), hayvânât(canlılar), insan ve gayb âlemi (aşkın alan) şeklinde sınıflandırılmıştır.”²²

İlk insan olan Hz. Âdem’in fiziksel ve ruhsal olarak iki koldan en “ideal forma” sahip olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de bildirilmektedir.²³ İnsanın yaratılışı itibariyle içinde “gayb âleminden” bir cevhere sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁴ İnsanın ontolojisi ile yaratılış misyonu arasındaki bağlantıyı kuracak; onda cevher hâlinde bulunan söz konusu “insanî ve ilahî ufku” ortak paydaya ibadetler getirebilmektedir. Bu yönüyle ifa edilen her bir ibadet insanın ontolojik geçmişine ilmek atmaktır.²⁵

Garibnâme’de Allah’ın insanı yaratma ve ömür verme sebebine yapılan bir atıfla dünyaya kulluğa geldiği hâlde aklını ve canını burada unuttuğu uyarısı yapılır. Hâlbuki asıl yolculuk ebedî âleme gerçekleşeceğinden onun kaygısıyla yol azığını

²⁰ Kılıç, **a.g.m.**, s. 10-11.

²¹ Kılıç, **a.g.m.**, s.14.

²²Sadık Kılıç, “İbadetlerdeki Fitrî Varoluşsal Vahdet Boyutunun Toplumsal İttihada Katkısı”, **Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi, Tartışmalı İlmî Toplantı (16-18 Ekim 2015)**, Gaziantep Üniversitesi Kongre ve Kültür Merkezi, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016, s.47.

²³“İncire, zeytine, Sina dağına ve şu emîn beldeye yemin ederim ki, biz insanı en güzel biçimde yaratık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik. Fakat iman edip sâlih amel işleyenler için eksilmeyen devamlı bir ecir vardır.” Tîn, 95/4-6; Mehmet Yılmaz, **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013, s. 19.

²⁴ Kılıç, **a.g.e.**, s. 52.

²⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s. 53.

hazırlamak gerekir. Böylesi bir hatırlatmayla insanın ontolojik geçmişiyle olan irtibatı taze tutulmuştur:

Hak seni bunda niye viribidi
Ömrünü var şöyle mi harc it didi

Kullığa geldün ahir kulluk kanı
Dünyaya sarf eyledün ‘aklı canı

Uşbu hâl bir gün ahir ‘arz olısar
Niçeler ol demde udlu kalısar

Garibnâme, C.I/I 261/1209-1211²⁶

Ol gusayı şimdiden yimek gerek
Yola giden yaragın itmek gerek

Garibnâme, C. I/I 263/1212

Dilgüşâ’da da dünyaya kulluk etmek için gelip de ontolojik geçmişini unutan, gönlüne bir gün bırakıp gideceği dünyalık aldatmacaları doldururarak özünü kaybeden insan için bir uyarı yapılmaktadır:

“İy Tanrı bendeleri, bu milke gelmekden maksad Tanrı’ya kulluk itmek içündür. Bizüm gönlümüze zen ü ferzend, mâl u altun, milk ü tecemmül sevdâsı doldı. Geldük ki bu cihânı giyek. Yiri gördük üleşdük, ekin, tarla, bâg bûstân eyledük. Bunun issi var mı, yok mu dimedük(...)”²⁷

Annemarie Schimmel ise sembollerin bu kuvvetli nüfuz etkisini “kutsal olanın iki tarafını yani; heybet ve korku uyandıran Celâl ile hayranlık ve zevk bahşeden Cemâl”i ihtiva etmesine bağlamaktadır.²⁸ Neticede, somut bir şekilde, ontolojik geçmişe yapılan atıf “görölmeyen bir hakikati” yaşatarak insanın ruhunda bilinç dışına dahi nüfuz edebilecek duygu ve düşünceler uyandırır. Bu yönüyle ibadet “ruhu besleme sanatıdır.”²⁹ Sabâyî’nin Üveysnâmesin’de ibadetlerin insan gönlüne nur doldurma ve meleklerin gıdası olma özelliğine dikkat çekilmiştir:

‘İbâdetle dili pür nûr olurdı
Harâb-âbâdunun ma‘mûr olurdı

²⁶Âşık Paşa’nın Garibnâme eserinden alıntılar için bkz: **Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)**, Haz. Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2000.

²⁷Tez boyunca Kaygusuz Abdal’ın Dilgüşâ eserinden yapılan alıntılar için bkz: Kaygusuz Abdal, **Dilgüşâ**, Haz. Abdurahman Güzel, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987. Metindeki bu alıntı içinse bkz:s. 84.

²⁸Annemarie Schimmel, “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, **Ank. Üniv. İFD.**, C.3, S III-IV., 1954, s. 68- 70.

²⁹Kılıç, “Sembolün Gücü Ve İslam’da Semboller”, s.12.

‘İbâdet ana dâim ‘âdet idi
Melek gibi gıdası ta‘at idi
Üveysnâme, 502/167-168³⁰

Garibnâme’de Allah’a layık ibadetin rahmetinin çok olacağı; elde edilen ilme ve yapılan ibadete can verileceği şeklinde geçmektedir:

Tâ‘atun ol hazret’e lâyük gele
Pes sana hak rahmeti bayık gele

Çün kim Allah’dan sana rahmet ire
İlmüne hem tâ‘atuna cân vire

Garibnâme, C. I/II 581/2805-2806

Akıl, Allah’ın sanatını düşünerek onu yaratana şükredecek konuma gelirken gönül de Allah’ın rahmetiyle mutlu olup, kaygılarından kurtulacaktır:

Aklun Allah sun‘ını fikr eyleye
Sun‘ içinde Sâni‘a şükr eyleye

Gönlün Allah rahmetiyle şâd ola
Cümle dürlü kaygudan âzâd ola

Garibnâme, C. I/II 583/2815-2816

1.2. ALLAH VE İNSAN ARASINDAKİ MÜNASEBET³¹

Anlaşıldığı üzere, dinin iman boyutunun tezahürü olarak da ele alınabilen ibadetler, insanın yaratıcısı ile çeşitli şekillerde gerçekleştirdiği bir haberleşme türüdür. Toshiko Izutsu, Allah ile insan arasındaki haberleşmenin “çok yönlü, karmakarışık ve karşılıklı” gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu haberleşmeyi “Ontolojik münasebet”, “Haberleşme münasebeti”, “Rab-kul münasebeti” ve “Ahlakî münasebet”ten oluşan dört ana başlıkta açıklamaktadır.³²

³⁰ Sabayî’nin Üveys-nâme eserinden alıntılar için bkz: Ömer Savran, “Sabâyî Ve Üveys-Nâmesi”, **Turkish Studies**, C. IV, S. 7, 2009, s. 478-537.

³¹ Bu başlık altında genel bir çerçeve çizilmiştir. Bu konudaki metinlere her bir ibadet özelinde tezin ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

³² Toshikiko Izutsu, **Kur’ân’da Allah ve İnsan**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975, s. 70.

Ontolojik münasebet, insan ve Allah arasındaki kapsamlı haberleşme noktasında ontolojik farklılıktan doğan haberleşme şeklini içine alır. İslamiyet'e göre "varoluşun yegâne sebebi Allah'ın dilemesidir." İnsan, Allah'ın "lütuf ve keremin"den³³ ona bahşedilmiş bir hayatı yaşadığını öğrendiği anda, kendisini yoktan var edene karşı şükretme ihtiyacı içinde bulunmaktadır.³⁴

Bilindiği üzere, tarih boyunca insanlar inanma ve ibadette bulunma ihtiyacı içinde olmuştur. Bu yönüyle, insanın fitratında bulunan bu eğilim çeşitli pratiklerle ortaya konmuştur.³⁵ Hamd" etme, Allah karşısında kulun tazim gösterme ve şuurla medh etme ihtiyacı, ibadetin oluşumunu hazırlayan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Yaratan-yaratılan arasında gerçekleşen haberleşme ontolojik münasebet kapsamında ele alınmıştır.³⁶

1.3.HABERLEŞME MÜNASEBETİ VE HABERLEŞME VASITASI OLARAK İBADETLER

Allah ile insan arasında ontolojik münasebetin bir adım ötesinde bir de "haberleşme münasebeti" gerçekleşmektedir. Haberleşme söz merkezli ya da hiç söz kullanılmadan iki farklı şekilde gerçekleşebilmektedir. Yaratıcı ile yaratılan ortak olarak dili kullanırsa "sözlü haberleşme" meydana gelir. Sözlü haberleşme de iletişimin yönüne göre tasnif edilebilir. İletişimin yönü Allah'tan kula doğru ise "vahy", kuldan Allah'a doğru hiçbir vasita kullanmadan gerçekleşmesi durumunda ise "dua"³⁷ olarak tanımlanır.³⁸

³³"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir." Bakara 2/29.

³⁴Toshikiko Izutsu, **Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 2017, s.200.

³⁵Tahir Olgun, **a.g.e.**

³⁶Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, s.114; Haluk Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1998, s. 12.

³⁷"Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar."Bakara 2/186.

³⁸Izutsu, **a.g.e.**, s, 71.

Haberleşmenin türü ne olursa olsun tek yönlü gerçekleşmez; bilakis “karşılıklı bir konuşma” olarak gerçekleşmektedir.³⁹ Allah, ayetlerini anlayabilecek olanlara daima “ayet üzerine ayet gösterir.” Başlıca tabiat olayları (yağmur, rüzgâr, göğün ve yerin yaratılışı, gecenin ve gündüzün değişmesi) insan için sadece görünen coğrafi olaylar zinciri olarak düşünülmemelidir. Bu olaylar, insana Allah’ın dünyaya hükmettiğini gösterir. Bir yolcunun yoldaki işaretleri takip ederek istikamete yönelmesi gibi insan da işaretlerden Allah’a yönelmeye başlar. Bu durum aslında içinde bulunulan konumla ilgilidir. “Akıl seviyesinde” gözlediğimiz âlemde görülenler “basit birer tabiat eşyasıdır.” Bu seviyeden “varlık seviyesine” çıkmakla birlikte Allah’ın huzuruna çıkılır. Bu noktadan sonra, görülenler basit bir düzlemde çıkararak “varlık konuşmaya başlar.”⁴⁰

Sözsüz haberleşme, herhangi bir söz unsuru kullanılmaksızın gerçekleştirilen iletişim şeklidir. Bu haberleşme türünde ise; Allah “tabiat ayetlerini” gösterirken, insan da vücudunu çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanarak, kendini ifade eder. Kuldun Allah’a yöneltilen sözsüz haberleşme ibadet kanalıyla gerçekleşmektedir.⁴¹

Bu haberleşme, Dilgüşâ’da anlatılmaktadır. İbadetlerin hepsi Allah’ın davetine “icabet” içindir. İcabet etmek temizlikle gerçekleşecektir. O yüzden ibadet; kul ile kul arasında değil, Allah ile kul arasında gerçekleşir. Temizlikten kast edilen de Allah’ı karşısında hissetmektir:

... Pes ey talib, Hakk’a ta‘at u ibâdet namaz niyâz cümlesi icâbât içündür. İcâbât temizlik üzredür. Anın-çün ki ta‘ât kul ile kul arasındaki nesne degildir. Taat, kul ile Tanrı arasındaki sebebdür. Temiz gerek, temizlik Hakk’ı hâzır görmekdür.⁴²

Dilgüşâ’nın ilerleyen kısımlarında Allah’ın karşısında ibadet etmenin sağaltımları açıklanmıştır. Allah, kişiden ayrı değildir. Bütün ibadetlerin özü kulun

³⁹Izutsu, **a.g.e.**, s.139.

⁴⁰Izutsu, **a.g.e.**, s. 127.

⁴¹İbadet esnasında söylenenlerin sözlü iletişim kısmında ele alınmaması duadan farklı olması yönüyledir. Örneğin namaz ibadetindeki sözle yapılan münacat, bir dinî form, referans doğrultusunda gerçekleşir. Okunacak ayetler ve her bir rekâta yapılması gereken eylemler esnasında söylenecek sözler belirlidir, kişisel olarak değişmez. Sözlü iletişim başlığı altında tanımlanan duada ise bir form, şekil veya sınırlayıcı bir özellik yoktur. Kişisel olarak her birey arasında değişkenlik gösterebilir. Bkz: Izutsu, **a.g.e.**, s. 139.

⁴²Kaygusuz Abdal, **a.g.e.**, s.75.

Allah'ın karşısında olduğunu bilmesidir. Bir kişi Allah'ı karşısında görünce başka şeylere meyiletmez. Gözü açılır, tevazu sahibi olur, huyları güzelleşir. Nefesi güzelleşir. Akli selamet üzere olur. Halkın kötülüğünden korkup Allah'tan utanır:

Pes iy tâlib, fıkır eyle gör ki Hak senden ayru mıdur? Eger şöyle ki ayru ise iste; eger bile ise gâfil olma. Zîrâ ki küllî 'ibâdetün aslı Hakk'ı hâzır görmekdür. Bir kişi çünkü Hakk'ı hâzır gördi, gayrı işi işlemez. Gözi açuk olur, gönli alçak olur, hûy[ı] kerim olur, nefesi halîm olur, 'aklı selîm olur. Halkun şerrinden korkar, Hak'dan utanur.⁴³

İbn-i Arabî, "Fatıha Suresini kulum ile kendim arasında paylaştırdım" kutsi hadisi üzerinden insan ve Allah ilişkisinin detaylarına vakıf olunabileceğini anlatmıştır. Ona göre ilk üç ayet insanın "Rabbine yönelmiş eylem"iyken, dördüncü ayette "karşılıklı bir eylem" vardır. Son üç ayet ise "insanın üzerindeki ilahî eylemi" göstermektedir. Her gün kırk kere okunan Fatıha Suresi ile birlikte insan ve Allah arasındaki ilişki sağlanmaktadır.⁴⁴

Rab-kul münasebeti, Allah'ın Rab olmasıyla birlikte kendi zatında olan "izzet, celal, kudret vb." özelliklerine vurgu yapmaktadır. İnsanın da Allah'a kulluk ettiğini ifade etmesi için "mütevazı, itaatkâr" olmak gibi Allah'ın istediği özellikleri taşıması üzerine kurulmuştur.⁴⁵

Ahlakî münasebet, Allah'ın "birbirinden farklı özelliklerine" dayanır. Cemâl ve Celâl esmalarıyla irtibatlıdır. Nasıl ki Allah "iyilik, merhamet, şefkat, af ve ihsan sahibiyken" öbür taraftan "gazab, şiddet ve adalet sahibiyse" insanda da bu şekilde zıt özellikler görülmektedir. İnsan da Allah'a karşı hareketlerinde ahlakî kaygıyı taşımaktadır. Nitekim ahlak, dinin "tamamlayıcı kısmıdır."⁴⁶

Vurgulanması gereken bir başka önemli konu ise ibadetlerin bir fayda sağlama amacıyla değil yalnızca Allah'ın emri olduğu için ifa edildiğidir. İbadet eden bir kul ibadet etmeyi yalnızca Allah'a karşı kulluğunu ifa amacıyla

⁴³Kaygusuz Abdal, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁴Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s. 169; Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **Envârü'l-Aşıkîn**, Haz. Mahmud Serdaroğlu, A.Lütfi Aydın, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, s. 325.

⁴⁵Izutsu, **a.g.e.**, s. 71.

⁴⁶Izutsu, **a.g.e.**, s. 218.

gerçekleştirirken“yüksek ahlakî bilince ve farkındalığa” ulaşır. Bir Müslüman ibadet ederken niyetini ihlâsla bir kılar. Bu yönüyle daha sonra da detaylandırılacağı üzere, ibadetlerin sağaltıcı yönü ve hikmetleri vardır.

Kur’an ibadetlerdeki manevî özün hiçe sayılarak yapılan “şekilci ibadetlerin” münafıklara ait olduğunu ve nihayette herhangi bir sağaltıma ulaştırmayacağını bildirmiştir. Ancak ibadetlerin çift taraflı olarak “zahirî ve derunî boyutlarının” göz ardı edilmeden yapılması bir sağaltıma vesile olacaktır.⁴⁷ Envârü’l-Âşıkîn’de ilimde ve amelde gözetilmesi gereken bu zahirî ve batınî ayırımına kitabın başında dikkat çekilmiştir. Bununla birlikte ilk vazifenin cehaletle yapılan ibadetlerden kurtularak ilim öğrenmek olduğu söylenmiştir.⁴⁸

Mesnevî-i Murâdiyye’de bahsedilen şekilci ibadet karşısında uyarılar yer almaktadır. İbadet, insanın içini temiz hâle getirmelidir. Münafiğin ibadeti ise bu yolu boş zannetmekten ibarettir. Nefsin faresi gönlünün anbarında yoksa sevap getirecek amellerin olması gerekir. O ameller insanın gururunu kırarak iç huzuru yakalamasını sağlayacak kudrettedir:

Tâ’at oldur ki derûnun ola sâf
Sen sanursın ola bu yolu güzâf

*Mûş-ı nefis çün gönlün anbârında yok
Kanı a ‘mâlün sevâbı sende yok (-395)⁴⁹*

Ol ‘amel gerek seni kılaydı nûr
Bî-gurûr olaydı için pür-huzûr

Mesnevî-i Murâdiyye,204/1868-1870

Ferahnâme’de insanın ibadetiyle gururlanıp onu aşikâr etmemesi yönünde uyarılar yapılmıştır. İnsanların görmesi için yapılanlar “ibadet” değildir:

Garra olup tâ’atun arz eyleme
Ben ‘ibâdet iderem dib söyleme

Hatiboğlu, Ferahnâme 218/1155⁵⁰

⁴⁷Abdurrahman Kasapoğlu, “İbadette Şekilcilik-Münâfikların Namazları Hakkında Psikolojik Bir Tahlil”, **KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. IX, S.9, 2007, s. 125.

⁴⁸Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 16.

⁴⁹Tez boyunca yapılan metin alıntılama yöntemiyle farklı olmasına rağmen; metnin takibinde kolaylık oluşturması için metnin aslında bulunan parantez içi gösterime sadık kalınmıştır.

⁵⁰ Öztoprak, **a.g.e.**, s. 218.

Halk yüzinde tâ'at itme iy kibâr
Tâ'atını gizlegil iy togru yâr

Halka karşı kıldugun tâ'at degül
Ana magrur olmagıl 'âdet degül

Hatiboğlu, Ferahnâme 219/1157-1158⁵¹

1.4. VAROLUŞSAL AÇIDAN İBADETLERİN SAĞALTIMI

Görüldüğü üzere bir Müslüman için ibadetler aktüel hayat içerisinde merkezî konumda yer alır. Bu merkezî konumun ruhsal ve fiziksel olarak tesirleri üzerinde düşünülmüş, bu tesirlerin ne gibi sağaltımlara yol açtığı araştırılmıştır. Bu araştırmalardan biri de I. Ulusal Maneviyat Sempozyumunda psikiyatr Erol Göka'nın sunduğu “İnanç ve İbadetlerin Psikolojimize Etkileri” adlı tebliğidir. Bu tebliğ, psikolojik altyapı hakkında detaylı bilgi vermektedir. İnsan ve din ilişkisinin ibadetler özelinde nasıl tezahür ettiği, ibadet eden insanın neler hissettiği, ibadetlerin insana hangi özellikleri kazandırdığı ve ibadet eden birinden beklenen olumlu gelişim süreci hakkında detaylı bilgi vermektedir.⁵²

Din, bahsedildiği üzere insan ve toplum hafızasında kendisi haricinde başka herhangi bir şeyle karşılanmayacak kadar derin etkilere sahiptir. Bu etkilerin başında insana bir “bilişsel harita” kazandırması gelmektedir. Bu “bilişsel harita” dinî referanslarla insanın varoluşuna dair sorularına cevap bulurken insana “teolojik kozmoloji ve kozmogoni içinde” bir yer verir. İkinci olarak ise varoluşsal kaygılarına çözüm yolu göstermektedir.⁵³

İnsan, fanî olduğunu bilen tek canlıdır. Bir gün bitecek olan sınırlı ömür düşüncesi insanı kalıcılık hissini yaşama arzusuna sevk eder. Bu kalıcılık da ömür bitip kişi yok olduğundan sonra bile kendisine ait izlerin devam etmesiyle mümkündür. Bir diğer ifadeyle, kalıcılık hissi eser bırakılarak veya faniliği unutarak yakalanabilir. Doğuştan gelen söz konusu anlam arayışı devam ederken bir yandan da kendi hayatını yönetme özgürlüğünü yaşamak ister. Bu durumda özgür olmanın

⁵¹ Nihat Öztoprak, **a.g.e.**

⁵² Erol Göka, “İbadetlerin İnsan Psikolojisine Etkisi”, **Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ed. Mustafa Atak, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2015, s.109.

⁵³ Göka, **a.g.m.**, s.109-110.

gerçekleşebilmesi için temel varoluşsal kaygıların bir şekilde ortadan kalkmış olması gerekmektedir.⁵⁴

İnsanın kendinden kaçamadığı gerçeğini elde tutarsak, yaşadığı bu duruma ancak din cevap üretebilmektedir. Bahsi geçen “bilişsel harita” ile birlikte insanın hayata olan bakışı değişmeye başlar. Bu minvalde, bir insana hayatının ona bahşedilmiş bir hediye olduğu bilgisini din verir. Sevilme, güvende olma, değer görme ihtiyaçları Yaratıcı'nın kuluna attığı değerle, “esirgeyici ve bağışlayıcı” özelliğiyle en ideal şekilde karşılanabilmektedir.

İnsanı Yaratıcısı gibi kabul eden, ona her türlü kaygıdan uzak olarak sığınabileceği bir alan oluşturabilen herhangi bir fani kişi/kurum vb. varlığının söz konusu olamayacağı ortadadır. O'ndan iyi koruyan ve kollayan yoktur. “Şahdamarından yakındır.”⁵⁵ Eğer insan bu ihtiyacını fani olanlarla karşılamaya başlarsa zaten “özgürlüğü kanat çırpacaktır.”⁵⁶

Değişim ancak insanın kendi iradesiyle gerçekleşebilmektedir. Dünyada var olabilmek bir yönüyle de kişinin “yüce bir varoluşa” güvenmesiyle mümkündür. Bâkîliği yakalayabilme ümidiyle kurulacak idealler din kanalıyla gerçeğe dönüşebilir.⁵⁷

Yûnus Emre'nin kimsenin elden alamayacağı bir eşîge yaslanmak, kimsenin azledemeyeceği bir şaha kul olmak gerektiğini anlatan beyitteki ifadeleriyle bu durumun somutlanması mümkündür:

Bir şâha kul olmak gerek hergiz ma'zûl olmaz ola
Bir işik yasdanmak gerek kimse elden almaz ola
Yûnus Emre Dîvânı, 333/1⁵⁸

⁵⁴ Göka, **a.g.m.**, s.110.

⁵⁵ Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarımı biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.” Kaf 50/16.

⁵⁶Göka, **a.g.m.**, s. 110-111.

⁵⁷Kemal Sayar, “Ey Unutuş Kapat Artık Pencereni”, **Keşkül Dergisi** Oruç ve Ramazan Özel Sayısı, S. 27, 2013, s. 106-108.

⁵⁸Yalnızca Dîvânlardan yapılan alıntılara mahsus olmak üzere; kaynak gösteriminde ilk rakam sayfa sayısını, ikincisi dîvânda yer alan eserin beyit sayısını göstermektedir. Yûnus Emre'nin eserlerinden yapılan bütün alıntılar için bkz: Yûnus Emre, **Divân ve Risâletü'n-Nushiyye Âşık Yûnus'tan Seçmeler**, Haz. Mustafa Tatçı, İstanbul, H Yayınları, 2008.

Üstelik Allah ihtiyacı olmadığı hâlde kulunun ibadet etmesini ister. İbadetler kullar için gereklidir. Kulu yaşadığı gündelik kavgalar içerisinden çıkarır. Böylece ibadet eden Allah ile karşılaştığı gibi, varoluşuyla birlikte yüklendiği kaygılardan da yönünü çevirir.⁵⁹

İbadetlerle birlikte “varoluşsal yükselme” hâli deneyimlenir. Bir insan kendine bırakılırsa varoluşunu yükseltemez. Burada kast edilen, insanın tek başına kendisini anlamakta yetersiz kalacağıdır. Kendisini anlamlandırması ancak Yaraticısıyla kurduğu iletişimin bilincinde olmasıyla mümkündür. Dolayısıyla Allah’a bağlı olduğu bilinci ve zihninde aktif tuttuğu Yaraticı tasavvuru ile gerçekleşebilecektir. Tasavvufun özü olan “kendini bilme” ifadesi insanın “varoluşunun, kendine ait düşüncelerinin, duygularının ve eylemlerinin topyekûn” olarak anlama bürünmesidir.⁶⁰

“İbadetler, varoluşun bütün boyutlarıyla yaratıcıya yaklaştırmaya ve iletişime izin veren sonlu ile sonsuzun kutsal ile profanın birbirine bağlandığı ara geçitlerdir.”⁶¹ Haluk Nurbaki de bu düşünceye paralel olarak namazı ruhu “sonsuzluk âlemine bağlayan köprü” olarak açıklamıştır.⁶²

Sağaltıma dair bu tespitlerin şiirlere de yansıdığı görülmektedir. Örneğin Ferahnâme’de ibadet tanımını bahsi geçen ara geçitleri çağrıştıracak şekilde yapılmıştır. Bu dünyada görünenlerin ebedi âlemde gizlenmesi ve bu dünyada gizlenenlerin orada aşikâr olmasından hareketle eda edilen ibadet insanın bu dünyada gizli yaparak öbür dünyada aşikâr olarak bulacağı bir şeydir:

Tâ’at oldur anı mahfi kılasın
Zâhir ola yarın anda bulasın

Bunda zâhir olan anda gizlenür
Bunda gizlü olan anda gözlenür

⁵⁹Göka, **a.g.m.**, s.111-112.

⁶⁰Göka, **a.g.m.**,s. 112.

⁶¹ Göka, **a.g.m.**, s.112.

⁶²Haluk Nurbaki, **Bakara Sûresi Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1997, s.34.

Tâ'atım var diyü garrâ olmagıl
Kendüzüne odı satun almagıl

Hatiboğlu, Ferahnâme 219/1159-1161⁶³

Kemal Sayar, Erol Göka'nın tebliğine paralel olarak her ibadetin insanı zaman algısında bir değişikliğe götürdüğünü vurgulamaktadır. O'na göre ibadetler “hayatı yavaşlatmanın özgün biçimidir.” İçinde yaşarken rutinleşen hayatın bir süreliğine durdurulmasıdır. Bu durdurma süresi ebedî âleme açılan yeni bir zaman algısını üretir. Böylece insan kendini keşfetmeye başlar. Kendi içine bakarken aynı zamanda fitratına dönmektedir. İnsanlar ibadet aracılığıyla kendilerini doyurmayacak maddî hazlardan kurtularak manevî hazların gelişine hazırlanır. Neticede de maddî hazlara karşı durma özgürlüğünü yaşar.⁶⁴

Müslümanlar, Yaratıcı ile irtibatla olduğu her eylem ve düşüncenin ahirette sonsuzlaşarak karşısına çıkacağını bilir. İnsan, genellikle aradığı kalıcı olma hissini elde edebilmek için yaptıklarına odaklanır. Bir Müslüman ise geride bıraktıkları ile çok ilgilenmez. Aslında, Yaratıcı adına yaşadığı hayatı geride kalmaz, ebedileşir ve kişiden önce ebedî âleme uzanır. Yani, ibadet edilen hiçbir anın kaybolmadığını bilakis ebedî âlemde varlık bulduğunu söylemek mümkündür.

Ahmedî bu iletişimi zekât ibadeti özelinde köprü metaforuyla karşılamaktadır. Zekat İslam'ın köprüsüdür. Namaz ise dinin direğidir. Dolayısıyla kurulan bu köprüyle birlikte dünyada yapılan ibadetler ebedî âleme doğrudan iletilmekte, sonsuzluğa adım atmaktadır:

Virgil zekâtı ki ol-durur İslâma kantara
Kılgıl namâzı ki ol-durur ol dînüne 'imâd

Ahmedî Divanı 50, 9⁶⁵

Ebu'd- Derdâ'dan rivayetle zekâtın İslam'ın köprüsü olduğuna dair bir Hadis-i şerif bulunduğu aktarılmıştır.⁶⁶

⁶³ Nihat Öztoprak, **a.g.e.**

⁶⁴ Sayar, **a.g.m.**, s. 106-107.

⁶⁵ Tez boyunca Ahmedî'den yapılacak alıntılar için **bkz:** Ahmedî Divanı, Haz. Yaşar Akdoğan, (Çevrimiçi)KültürveTurizmBakanlığı<http://ekitap.kulturizm.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0> Erişim tarihi: 10.05.2019.

1.5. TOPLUMSAL YAŞAYIŞ AÇISINDAN İBADETLERİN SAĞALTIMI⁶⁷

İnsanın, bireysel olarak kazandığı sağaltımların ötesinde toplumsal olarak da sağaltım süreci yaşaması mümkündür. Aynı zamanda bir insan, toplumsal yaşantıyla hayatını idame ettirme zorunluluğu taşımaktadır. Dolayısıyla bir “öteki insana” ihtiyacı vardır. Çünkü onun karşısında ve onunla birlikte kendini tanıyabilir. Bir arada yaşamak için kendi haricinde karşındakinin de en az kendisi kadar değerli olduğunu bilmelidir. İbadetlerin ahlak ile olan ilişkisi bu noktada devreye girmektedir. Ahlakın şekillenmesinde çok fazla değişkenin söz konusu olduğu şüphesizdir. Bu değişkenler içerisinde dinî referansların ise diğerlerine nazaran çok daha baskın bir gücü vardır.

Ahlakın temel düzeyde insanın ötekiyle kurduğu ilişkisinin çerçevesini çizen bilgiler olduğu düşünüldüğünde bahsi geçen “bilişsel haritaya” başvurmak gerekmektedir. Çünkü Allah “ötekinin Yaratıcısı” hem de “mutlak öteki” olduğundan yaratıcıyla kurulan irtibatla ötekiyle kurulan irtibat arasında çok kuvvetli bağlantıların söz konusu olduğu ortadadır. Muhataba gösterilen her tutum Yaratıcı’ya da gösterilmiş demektir; çünkü insan Allah’ın hem kendisinin hem de karşısındaki kişinin Yaratıcısı olduğunu bilerek hareket etmektedir. Bu durum zincirleme olarak ibadetlere göz atmayı gerektirmektedir. Bir yönüyle de ibadetler insanın “ahlakını, başkalarına gösterdiği tutumları Mutlak Öteki’nin önünde gözden geçirdiği durumlardır.”⁶⁸

Allah’a giden yol insanlardan geçer. Bireysel ifa edilen ibadetler insanın bir özne olarak olgunlaşması, karşısındakini merkeze alarak düşünebilmesi içindir.

⁶⁶ Hadislerle Gerçekler-3 kitabında Ebu’d-Derdâ’dan rivâyetle “Zekât İslam’ın köprüsüdür.” şeklinde aktarılırken Heysemî’nin Mecmeu’z-zevâid kitabı referans gösterilmiştir. Bkz: İsmail Lütfi Çakan, **Hadislerle Gerçekler-3**, İstanbul, Erkam Yayıncılık, s. 97. Söz konusu kitapta ise Ebu’d-Derdâ’dan rivâyetten “Zekât, İslam’ın terazisidir.” şeklinde bahsedilmiş, Taberânî’nin el Mu’cemu’l-evsat ve Mu’cemu’l-kebir dayanak gösterilmiştir. Bkz: Nüreddin el- Heysemî Ebu’l-Hasan Ali b. Ebi Bekir b. Süleymân b. Ebî Bekir b. Ömer el Kâhirî eş-Şâfiî el-Hâfiz, **Mecma’uz-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid** C. V, İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2009, s. 15.

⁶⁷ Tezin ilerleyen kısımlarında ibadetlerin sağaltımına metinler üzerinden de değinileceği için burada metin örneği verilmemiştir.

⁶⁸Göka, **a.g.m**, s. 113.

Dolayısıyla fedakârlığı öğrenerek yeryüzünde “Allah’ın halifesi” olarak “bu ebediyette öldürmekle dirilir, ebedî kalabilir.”⁶⁹

1.6.İÇ ODAK VE İRADE KONTROLÜ AÇISINDAN İBADETLERİN SAĞALTIMI

İnsanın, aktüel hayatı içerisinde birbirinden çok farklı duygulanımlara ve duygulara bürünüp, “değişik bilinç hâlleri” yaşamasına bir vurgu da Mustafa Merter tarafından yapılmıştır. O’na göre insan varoluşundaki yapı “arayış arketipleri” tarafından harekete geçirildiğinden sürekli bir şeyleri aramaktadır. O hâlde, “günlük alışılmış bilinç durumu”nda kalması zaten mümkün değildir.⁷⁰

Dolayısıyla durağan bir çizgide gitmeyen “bilinç durumu” nefsi-i emmâreden etkilendiğinde değişebilmektedir. Nefsi-i emmâre ise kibr, hırs, şehvet vb. olumsuz duyguları aktif hâle getirme çabasındadır. Daha genel bir açıklama ile “arzular ve istekler” kontrol edilemezse insanda “ontolojik bir daralma” durumu gözlenir. Bu gibi durumlarda dinlerin temel önerisi insanı “alan varoluş konumundan veren varoluş konumuna” geçirecek çeşitli pratikleri uygulamaktır.⁷¹ İnsana emredilen ibadetler bilinci değişik durumlar içerisinde harmanlayarak çeşitlilik sunmakta, arayışa bir cevap mahiyeti taşımaktadır.⁷²

Dinlerin sunduğu pratikler insanın içinde bulunduğu daralma durumundan kurtarmak suretiyle onu olumlu bir “hâl değişimine uğratmayı” hedeflemektedir. Yaşanılan hâl değişiminin tesirli olabilmesi için gündelik hayatta özümsemesi gerekmektedir. Kast edilen özümseme süreci ise “insan ve dünya ilişkilerini” değiştirmeyi hedeflemektedir. Örnek vermek gerekirse; alıcı konumundaki bir insan, yani herhangi bir şeyi elde etmek isteyen biri namaz ibadetinden sonra kendi için istediğini başkası için de isteyerek hareket etmeye başlarsa bilincinde bir değişimin meydana geldiğinden bahsetmek mümkün olacaktır. Bu durum “güncel alışılmış

⁶⁹Ali Şeriatî, **Hacc**, Çev. E. Okumuş, Ankara, Fecr Yayınları, 2016. s. 60.

⁷⁰Mustafa Merter, **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2017.

⁷¹Merter, **a.g.e.**, s. 261.

⁷²Merter, **a.g.e.**,s. 263-264.

bilinç durumundan” uyanıp “değişik bilinç hâli” yaşadığını işaret eder.⁷³ Başka hiçbir dinin ibadetler kanalıyla insana böyle bir hâl değişikliği sağlamadığını, “düzen ve disiplin” gibi çeşitli değerlere yer veren bir niteliğe sahip olmadığını belirtir.⁷⁴

Mustafa Merter çeşitli dinlerin ibadetlerini ve öngördüğü meditasyonları da deneyimlemiş biri olarak dinlerin emrettiği ibadetlere bakıldığında İslam haricinde aktüel hayat içerisine bu kadar temas eden, “herkes için geçerli” başka bir “dinî pratik” olmadığını eklemektedir.⁷⁵ İslam’ın beş erkânına bakıldığında namazın gündelik olarak, orucun ve haccın insan ömrünün belirli kırılma anlarında, zekâtın ise yıllık olarak bu duruma cevap verdiğini söylemek mümkündür.⁷⁶ Teoman Durali de ibadetlerin “iç disiplini” sağlama amacına vurgu yapmıştır. Başka dinlerde “bu kadar müthiş bir ibadet tekniği” olmadığını söylemiştir.⁷⁷ Nevzat Tarhan ise ibadetleri insana arzularını yönetebilme becerisi katan ve “ölüm öncesinde de çeşitli kazanımlar sağlayan bir disiplin” olarak ele alır.⁷⁸

İnsan mevcut olan ilahî ve insanî ufuk hatırlandığı takdirde; insanın bedeninin yani fiziksel özelliğinin ve temizliğinin kolay olduğu, belirli uygulamalarla arınabileceği ortadadır. Ancak, insanın “iç odağını” temizlemesi o kadar kolay değildir. Bunun için büyük bir çaba, disiplin kazanımı gereklidir. İnsanda iç ve dış temizliği sağlama ve onu mamur etme özelliği bir bütün olarak ibadetlerde görünür kılınmıştır.⁷⁹

İslam’ın emrettiği ibadetlerin çok daha ayrıntılı olduğunun altını çizen Teoman Durali, ibadetin insanlara “edep” hâlini yaşattığını belirtmiştir. Edebi ise, “duyguların akıl tarafından yönetilip yönlendirilmesi” olarak tanımlamaktadır. Netice itibariyle de “içgüdü” şeklinde benimsendiğinin açıklamalarını yapmıştır.⁸⁰

⁷³Merter, **a.g.e.**, s. 262-263.

⁷⁴Merter, **a.g.e.**, s.280.

⁷⁵Merter, **a.g.e.**, s. 284-285.

⁷⁶Merter, **a.g.e.**, s. 264.

⁷⁷Teoman Durali, Büyük Sorular Programı, çevrimiçi:

<https://www.youtube.com/watch?v=pfWI5SuaaeI> erişim tarihi: 13.3.2019.

⁷⁸ Nevzat Tarhan, **İnanç Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s.105.

⁷⁹ Robert Frager, **Sufi Terapistin Günlüğü** çev. Ömer Çolakoğlu, İstanbul, Sufi Kitap, 2017, s. 76.

⁸⁰Teoman Durali, **Büyük Sorular**, çevrimiçi, erişim tarihi: 13.3.2019.

Nevzat Tarhan, “sağlıklı bir ibadet”ten bahsedebilmek için ibadetlerin “akla dayanan ve duyguların onaylandığı” bir bilinçle yapılması gerektiğinden bahseder.⁸¹

Yaratıcı “ihtiyacı olmamasına rağmen” kulun kendi psikolojik ve fizyolojik sağlıklı olma hâlinin devam edebilmesi için ibadetlerin yapılmasını istemektedir. Bir diğer ifadeyle, ibadetlerin daimi olarak yapılması insan için âdeta bir sigorta işlevi görmektedir. İnsan, ibadetlerden öğrendiği pratiklerle “içsel hoşluk, esenlik ve güvende olma” hâlini deneyimlemektedir.⁸²

Arada kurulan bu iletişimde insanın kendisini “abd” olarak tanımlayabilmesi onu narsist olma tehlikesinden korur. Dolayısıyla “kulluk bilincini idrak edip yaşamak”, insanın varoluşu ve sağlığı açısından önemli olduğu gibi, bir Müslüman olarak onu “gizli şirkten” de muhafaza etmektedir.⁸³

Nevzat Tarhan’ın da belirttiği üzere insanda egosunu “kutsallaştırıp ona güvenme duygusu vardır”. Tarih boyunca kendi yaptıkları puta tapan insanlarda bu duygunun ete kemiğe bürünmüş hâli görülmüştür. Tarhan, modern devirlerde ise “bireysellik altında benliğine tapmanın öğretildiğini” belirtir.⁸⁴ Sırat-ı Müstakîm’de kulluğun tanımı, hilm, hayâ ve cömertlik sahibi olarak Allah’a kul olmak şeklinde yapılmıştır:

Abd oldur âbid-i ma’bûd ola
Sâhib-i hilm ü hayâ vü cûd ola

Satma yiyüp yatmağa eyyâmını
Zinde tut zikr ile subh u şâmunu

Subh-hîz ol tanla yatma iy piser
Bu hayâtı mevte satma iy piser

⁸¹ Tarhan, **a.g.e.**, s. 101.

⁸² Göka, **a.g.e.**, 111-112; Tarhan, **a.g.e.**, s. 101.

⁸³ Merter, **a.g.e.**, s.165; Tarhan, **a.g.e.**, s. 101.

⁸⁴ Tarhan, **a.g.e.**, s.202.

Yatma gün togup batarken iy gulâm

Bu iki vaktin harâm oldu menâm

Sırat-ı Müstakîm, 123/536-539⁸⁵

Tasavvufi bir eğitimden geçen insanlarda daha önce bahsedilen Kur'an'daki emirlerin uygulanışı ve ibadetlerin içselleştirilmiş olarak gerçekleştirildiği, duygu yönetiminin olduğu çok çeşitli örnekler vardır. Tasavvufun bir eğitim ve felsefenin ötesinde bir yaşantı ve insanın kendisini keşfedebileceği bir yol olduğu hatırlanmalıdır. Öyle ki sufiler, tasavvufî eğitimin tamamlayıcısı olarak ibadeti bir mihenk taşı olarak görmüşlerdir.⁸⁶ Dolayısıyla ibadetlerin içselleşmesi belli bir süreden sonra sağaltım olarak kodlanabilecek tecrübeleri desteklediği gibi, ibadetler sufilere göre “en üstün ilaç çeşididir.”⁸⁷ Ayrıca, “ihlâs” kavramını hayata geçirmeye azami ölçüde dikkat etmişlerdir.⁸⁸ İnsanın kendi kimliğini “kul olma” fikri üzerinden inşa ettiğinin “göstergelerinden” biri de ihlâstır. Şirkin zıt anlamlısı olarak kullanılan hâlis kelimesi ile de işaret edilen “insanın bir şeyi Allah'a eş koştığı takdirde” onu “yabancı unsurlarla kirlettiği için saflığının bozulduğudur.”⁸⁹ Bu durumda ibadetlerin sağlayabileceği sağaltımlar da görülmez. Zira “saflık bozulmuştur.” Ferhengenâme-i Sadî'de namazı başkaları görsün diye namaz kılmanın cehennem anahtarı olduğu anlatılır:

Tamunun anahtarıdur bilesin

Namâz halkı görüp kılasın

Ferhengenâme-i Sadî 135/594⁹⁰

İskendernâme'de de ihlâssız amelin çer çöp olduğu belirtilmiştir:

Ola ihlâs-ıla itseler amel

Kim amel ihlâssuz olur dagal

İskendernâme 320/5146⁹¹

⁸⁵Sabayî'nin Sırat-ı Müstakîm alıntıları için bkz: Kadir Atlansoy, **Sabayî: Sırat-ı Müstakim: İnceleme-Metin**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1987.

⁸⁶Schimmel, **a.g.e.**, s. 123.

⁸⁷Muînüddîn Çiştî, **Sûfî Tıbbı**, Çev. Hayrettin Tekümit, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s. 157.

⁸⁸Schimmel, **a.g.e.** s. 124.

⁸⁹Izutsu, **Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, s.296; “(Resûlüm!) Şüphesiz ki Kitab'ı sana hak olarak indirdik. O halde sen de dini Allah'a has kılarak (ihlâs ile) kulluk et. Dikkat et, hâlis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp kendilerine bir takım dostlar edinenler: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler. Doğrusu Allah, ayrılığa düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola iletmez.” Zümer 39/2-3.

⁹⁰Ferhengenâme alıntıları için bkz: Halil Gülenç, **Ferhengenâme-i Sadî İnceleme-Metin**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2010.

Gülşehri, Mantıku't-Tayr'da ihlâsın canın sevgilisi olduğunu aktarır:

Şehvet ü buhl u hased ten yâridür
Sıdk u ihlâs u kerem cân yâridür

Mantıku't-Tayr, C.II 552/3276⁹²

Riyadan ihlâs ile ayrılmalı, insan ibadetine güvenmemelidir. Kibir yapılan amellerin kasrını yıkıp bütün ibadetleri boşa çıkarır. Kibir, ibadetlerin evini yerle yeksan eder. İnsanın cennete girmesi Allah'ın fazlı pertevindendir. Elli yıllık ibadet bir günlük ömrün karşılığı olamayacaktır. O hâlde insanın ibadetleriyle övünerek içine girdiği üstünlük iddiasını bırakıp Allah'ın fazlına sığınması gerekir:

Çün riyâdan kıldun ihlâsı temîz
Tâ'atuna garra olma iy 'azîz

Kim tekebbür çün 'amel kasrın yıka
Dükeli tâ'atların hiçe çıka

'Ucb tâ'atlar evin yavlak yıkar
Kim kamu tâ'atları hiçe çıkar

Tâ'at-ıla uçmaga girmez kişi
Tanrı'nun fazlı onarur bu iş

Elli yıllık tâ'atun iy pârisâ
Olmaya bir günki ömrüne bahâ

Garrasın sen tâ'ata iy nâmdâr
Bir Kerîm'ün fazlına ûmîdvâr

Mantıku't-Tayr, C.II 582/3921-3926

Özetle, kulluk bilincini idrak eden bir insanın aynı zamanda duygu kontrolüne de sahip olması beklenmektedir. İnsanın kulluğu kabul etmesi kendisini kontrol edebilen, iç odak sahibi, ruhsal olarak da kendisini yönetebilen bir seviyeye sahip olmasını da beraberinde getirmektedir. Aktüel hayatın içerisinde belirli zaman aralıklarıyla yapılan ibadetler başta olmak üzere, emredilen ibadetlerin hepsi kalıcı bir nüfuz etkisi yaşatmak üzerine şekillenmiştir.⁹³

⁹¹ İskendernâme alıntıları için bkz. Ahmedî, **İskender-nâme**, Haz. Yaşar Akdoğan, T. C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Kültür ve Turizm Bakanlığı (Çevrimiçi).

⁹²Mantıku't-Tayr alıntıları için bkz: **Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı** (Gülşen-nâme), Haz. Kemal Yavuz, Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım, 2007.

⁹³Merter, **a.g.e**, s. 271.

İbadetlerin yapılması, insanın beşer olmaktan çıkıp “insanlaşma” yoluna girmesine katkı sağlamaktadır. İbadetlerin oluşturduğu güvenlik alanı sistematik örülü bir hayat programlanmasını da beraberinde getirmektedir. İbadet kavramının işaret ettiği büyük sisteme bakıldığında, insan hayatı için “büyük bir örgütlenme” ve “iki dünyanın bilgisini ve seyrini iman etrafında birleştiren ve bir taraftan diğerine geçişi sağlayan, iki dünyayı insan için anlaşılabilir kılan bir yol olduğu söylenmiştir.⁹⁴

Herkesin bir “kutsala inanma” meyili taşıdığını belirten Nevzat Tarhan, egonun herhangi bir şeyi kesinlikle kutsallaştıracağını vurgulamıştır. Kutsalı ise “sorgulamadan bağlanılan şey” olarak tanımlar; ancak bu durum insan için bir noktadan sonra yetersiz kalacaktır. İnsan için ancak Tevhid inancı “evrendeki her şeyin felsefi açıklamasını tam olarak yapabilir.” İnsanın yaratıcısıyla kurduğu iletişim bu yönüyle, “Yaratıcının sistemine dâhil olmayı onaylamaktır.”⁹⁵

Bu durumun temel sebebi insanın fitratında olan kulluk bilincidir. Eğer aradaki münasebette herhangi bir bozulma olursa bu kulluk ilgisi, onu başka “şeylere” kul olmaya itebilir. Dolayısıyla bu “kulluk fitratının” doğru yönetilebilmesi için bu münasebet(ler)in iyi kurulmuş ve devam edebiliyor olması oldukça önem arz etmektedir.⁹⁶

Nevzat Tarhan da bu düşünceye paralel olarak insanın genlerine işlenmiş olan kuvvetli bir “dinî yapılar oluşturma eğiliminin” üzerinde durmuştur.⁹⁷ “Kulluk duygusunu yakalayan insanın beyninde bir alan ortaya çıkmakta, burada Tanrı kavramıyla bağlantı kurma ile ilgili bir genetik aktivasyon meydana gelmektedir. Ancak bu, bizzat Tanrı’ya bağlı olmaksızın, sınırsız bir güce inanma genidir.”⁹⁸

⁹⁴İbrahim Hakkı Kaynak, “İnsanın Anlam Arayışında Din Ve Mit’lerin Rolü” **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C.I, S.1, 2012 s. 676.

⁹⁵Tarhan, **a.g.e.**, s. 200.

⁹⁶Malik Babikir Bedrî, **Müslüman Psikologların Çıkmazı**, çev. Harun Şencan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1984, s. 60; Tarhan, **a.g.e.**, s. 63.

⁹⁷ Tarhan, **a.g.e.**, s. 63.

⁹⁸ Tarhan, **a.g.e.**, s.193.

Bununla birlikte, insanın faniliğinin idraki içerisinde nefsi vardır. Nefsin, “varlık evhamı ve sanısı” olarak kabul edildiğinde gurur ve kibirle büyüyerek kendini Tanrı zannetme eğiliminde olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Nefs, “yalnızca Allah’a kulluk ederiz” ayetini duyduğu an fani hayata kul olmayacaktır.¹⁰⁰ İbadetler insanı asla mutlu etmeyecek ve tatmin etmeyecek odaklara kulluk etmekten muhafaza eder.¹⁰¹

Haluk Nurbaki, insanın içinden gelen ibadet etme hissini ruhundan geldiğini, ancak ruhun nefisle de bir bağlantısı olduğunu söylemektedir. Nefs, ruhu etkisi altına alırsa “*ibadet hissi*” örtülmektedir. Bu sebeple de gaflet hali meydana gelebilir. Ruhun da böylesi bir durumda azaba düşeceği bilinmektedir; ancak ibadet edebildiği noktalarda “felâh” üzere olduğunu vurgulamaktadır. Ezandaki “Hayya Alel Felâh” müjdesini de bu etkileşime dayandırmaktadır.¹⁰²

Garibnâme’de ibadetlerin oluşumu vücudun bir şehre benzetilmesiyle anlatılır. Küfür, din, ibadet, hayır ve şerrin meydana geldiği vücut şehrinin içinde iki taht bulunur. Her birinde oturan padişah diğere düşmandır. Vücuttaki bütün organlara hükmetmektedir. Biri Hz. Peygamber’in dinini savunan akıl, diğeri ise aklın hükmünü tutmayacak olan nefis ve hevâdır:

Gördi kendü cismini bir şehir ulu
Her ne kim ‘âlemde var anda tolu

Küfr ü dîn ü fisk u tâ‘at hayr u şer
İşlenür bu şehir içinde her hüner

Şehir içinde her işün issi mukîm
Her birisi bir işi dutmuş ‘azîm

Garibnâme, C. I/I 213/960-962

Şehir içinde vardır iki tahtgâh
Her birinde oturur bir pâdişâh

⁹⁹Haluk Nurbaki, **Fatiha’nın Kırk Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 2014, s.41.

¹⁰⁰Nurbaki, **a.g.e** s. 42.

¹⁰¹“Bunlar iman edenler ve gönülleri Allah’ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.” Ra’d 13/28.

¹⁰²Haluk Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, s.13.

Bunlar iksi birbirine yagıdur
Birbirünün tedbirini tagıdur

Hîç biri birne muti' olmaz bular
Andan olur gökçek ü çirkîn hular

Ol iki sultândur âhir iy kişi
Şehr içinde işleden her bir işi
Garibnâme, C. I/I.213/964-967
Cümle a'zâ bunların hükmindedür
Gerçi kim hak emri birle zindedür

Birinün adı 'akıldur iy safâ
Kim anunla durdı şer'-i Mustafâ

Birinün adı nedür nefis ü hevâ
Kim 'akıl hükmini ol dutmaz revâ
Garibnâme, C. I/I 215/969-972

Akıl tahtını can içerisinde kurmuştur. Nefsin tahtı ise vücuttadır:

Akl urupdur cân içinde tahtını
Cem' idüpdür leşkerün nîg bahtını

Cism içinde nefis taht urmuş-durur
Leşkerün müfsidlerin dirmiş-durur
Garibnâme, C. I/I 215/974-975

İlim, ibret, ibadet, zikir ve sefa akılla ahde vefa içerisindeyken cimrilik, öfke, haset nefsin askerleridir:

İlm ü 'ibret tâ'at u zikr ü safâ
Berkidüpdür 'akl-ıla 'ahd ü vefâ

Buhl u zerk u haşm u cehl ü hem hased
Dün ü gün nefse kılur bunlar meded
Garibnâme, C. I/I 217/979-980

Gönül ise ikisinin ortasında yer alır. Hepsi gönül ülkesini feth etmek, oradaki hazineye ulaşmak ister. Bazen aklın başkomutanı nefsi ten dağından kırar. Bazen nefsin askeri akli yener. Nefis ten dağına sığınırken akıl canın bağına sığınır. Vücuttaki her bir organ bu savaşta bir kaledir:

Bu ikinün orta yirinde gönül
Dartışurlar kim kılarlar anı kul

Bu gönül mülkin bular dutmak diler
Anda genc vardur anı utmak diler

Geh basar nefsi 'akıl ser leşkeri
Ten tagından dagıdur bir bir eri

Geh basar 'aklı bu nefis eyler zelil
Leşkeri 'aklun olur hôr u hacil

Nefs sınıksa sığınur ten tagına
Bu 'akıl sımsa girer cân bâgına

Cism içinde her biri bu a'zalar
Nefs için key kal'alardur kal'alar

Garibnâme, C. I/I 219/994-999

Âşık Paşa'ya göre ibadetlerin eda edilebilmesi vücutta meydana gelen büyük bir savaşın neticesindedir. Gönül yönünü akla çevirebilirse insan ibadet edebilir. Nefse çevirirse hayır işlerin hepsi tersine döner. Gönlün çeşitli yönlere dönebilmesini çağrıştıracak şekilde iki yüzlülük özelliğinden büyüklerin ona "kalp" ismini verdiği söz konusu edilir:

Geh yönin 'akla dutar tâ'at kopar
Cümle a'zâ kul olur hakk'a tapar

Geh yönin nefse döner işler fesâd
Cümle hayr işler olur anda kesâd

Kalb anunçun didi ana ulular
Kim bu şahsı hayra şerre ol ular

İki yüzlü olduğuyçun adı kalb
Altına bakır katıldı oldu kalb

Garibnâme, C. I/I 221/1005-1008

Seyyid Hüseyin Nasr insanın yaşadığı ikilemi aktarıırken şu cümleleri kurar: "Oysaki insanlar bir tek Tanrı'ya inanırlar, ama fiilen sanki pek çok tanrı varmış gibi yaşar ve davranırlar. Yine, çok tanrıya inanma (şirk) günahından ve

kendisi sebebiyle bir yanda bir şeye inanırlarken, diğer bir yanda da başka bir şeye göre davranmış olma tutarsızlığından (hypocrisie) acı duyarlar.”¹⁰³

İbadetlerde devamlılığının istenmesindeki sağaltıcı yönlerden biri de insanın ontolojik ve haberleşme münasebetiyle kazandıklarını koruma ve bunu bir şuur haline getirerek özümsemesini sağlamaktır. İbadetlerin özümsemesi hâlinde âdeta zincirin halkaları gibi kulun kendisini ve içinde yaşadığı dünyayı da Allah’ın çizdiği sınırlar ve davranışlar ile birlikte anlamlandırmaya başlayacağı bilinmektedir.¹⁰⁴

Sanatın hemen hemen her dalında değinilen ibadetlerin sağaltımına son dönem sineması da özellikle temas etmiştir. İnançın ve ibadetlerin sağaltımının izlenebileceği başlıca filmler arasında Ostrov, P.K., Little Buddha(Küçük Buda), Yalanın İcadı yer alır. Ayrıca Tanrının Hikâyesi (Story of God) adlı belgeselde de bu konulara temas edilmiştir. Söz konusu örneklerin çoğaltılması mümkündür.

Varoluşsal kaygı; ölüm korkusu, yalnızlık, anlamsızlık duygularıyla kendisini gösterir. Temelde yatan sebep ise, “nereye gittiğini ve hangi rolü üstleneceğini” bilemeyen insanın yaşadığı belirsizliktir. Bu durumu yaşayan insan “varlığının tehdit altında olduğunu hissetmektedir.”¹⁰⁵ İnsan bir belirsizlik durumu ile karşılaştığı zaman “anlam arayışına girmektedir. Her şeye kadir olan bir güce inanma isteğiyle bilinçsizliğe karşı savaş verir.”¹⁰⁶

İbadet etmek için insanın “bir yükselmeyi” hedeflemesi veya “maddi-manevi bir fayda umması” onu hataya iter. Bu noktada ibadetleri bir menfaat etrafında yapmak veya ibadetlerle “gururlanmak” nefsin bir aldatmacası da olabilmektedir. İbadetlerde ihlâs kavramına vurgu yapılmasındaki temel gerekçelerden biri de budur. İbadetler aracılığıyla şeytanın kandırmacasından insanı korumak ve nefsinin olumsuz duygularına esir olup ibadetin özünün bozulmasına engel olmaktır.¹⁰⁷

¹⁰³Seyyid Hüseyin Nasr, **Tasavvufi Makaleler**, Çev. Sadık Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002, s.48.

¹⁰⁴Emre Dorman, **Din Neden Gereklidir**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2018, s.199.

¹⁰⁵Rollo May, **Kendini Arayan İnsan**, Çev. Kerem Işık, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2018, s.44.

¹⁰⁶Tarhan, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁰⁷Haluk Nurbaki, **Sûre-i Tekvir’in Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1992, s. 48.

İskendernâme’de ibadetiyle mağrurlanan kişinin Allah’ın rahmetinden uzak kalacağı, ibadetlere dayanmanın şeytan âdeti olduğu belirtilir. Kuru zühd elbisesiyle kimse kendisini din ehli zannetmemelidir:

Tâatına kimse magrûr olmaya
Rahmetinden Hâlıkun dûr olmaya

Garre olmah tâata küfrân olur
Ko anı kim âdet-i Şeytân olur

Ni’metini mün’imün fikr ideler
Dâim anı şükr-ile zikr ideler

Kuru zühd ü kara ton-ıla hemîn
Kendüleri sanmayalar ehl-i dîn

İskendernâme 321/5147-5150

Haluk Nurbaki: “Günde kırk defa yalnız sana kulluk ederiz” dedikten sonra; hem de O’nun huzurunda namazda bunu tekrarladıktan sonra, hala dışarı çıkıp paraya, mevkiye ve çıkarlara kulluk etmemizin ne denli hazin olduğunu, imanla bağdaşmadığını söylemeye lüzum yoktur.”¹⁰⁸ derken insanın ibadetlerinin kendisine iyi gelmeişinin imandaki bitakım zaafardan kaynaklandığını vurgulamaktadır. “İmanın makamı olan gönülde, iman sönmeye yüz tutarsa ya da inkâr ve isyanın putları gönüle yerleşirse o zaman Fatiha onun sırrını çözemez olur.”¹⁰⁹

“Tam bir şuur ile yapılan ibadetlerin ahlakımızın güzelleşmesi bakımından da mühim tesiri vardır. “İbadetin kime karşı ve nasıl yapılacağını düşünmenin” şuur kazanmak açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır. Eğer insanda ibadetler “ahlak yükselme, ruhta temizlenmeye” vesile olmuyorsa o ibadetin “şuursuzca icra edilmiş bir takım hususi hareketler” olarak tanımlamaktadır. Aslında “ibadetin vebal ve manevi yüke dönüşme” ihtimalinin olduğundan bahsedilmektedir.”¹¹⁰

İnsanlara rahmet olarak gönderilen, hediye edilen ibadetlerin insan hayatında böylesi bir sağaltım sağlaması gerektiği ve insanın bizatihi kendisinin ibadet etmeye

¹⁰⁸ Nurbaki, **Fatiha’nın Kırk Yorumu**, s. 55.

¹⁰⁹ Nurbaki, **a.g.e.**, s. 47.

¹¹⁰ Tahir Olgun, **a.g.e.**, s.14.

ihtiyacı olduğu hâlde ibadetlerin bu sağaltıcı yönlerinin gözlemlenmediği durumlar da mevcuttur.

Görüldüğü üzere sağaltıcı yönlerinin hissedilmesi bir yana; ibadetlerin bir zorunluluk içerisinde, kemikleşmiş ve rutinleşmiş bir hâlde özünden yoksun olarak insan hayatında olması durumu tartışılmalı ve gözden geçirilmelidir.

2. EDEBİYAT VE SAĞALTIM

Bir sanat eserinin nasıl meydana geldiği sorusu edebiyat ve sağaltım hususunda bilgi vermesi yönüyle değerlidir. Sanatçının eserini nasıl ürettiği hakkında öne sürülen açıklamalardan birisi de kendinde gördüğü eksiklerin bir çeşit telafisini yapmak amacıyla sanata başvurduğudur. Böylesi bir üretim eylemi, bir istiridyenin inciye ortaya çıkarmasına benzetilmiştir. Kabuğunun içinde yaşayan istiridyenin kabuğuna kaçan kumları örtme çabası incinin oluşumunu sağlar.¹¹¹ Böylece telafi etme güdüsü ortaya yeni bir eser çıkarır. Sanat eseri de ortaya çıkışıyla birlikte insanı onarmaya başlar. Fuzûlî de Hz. Peygamber'in kâmil bir insan olduğu için şiire muhtaç olmadığını aktarırken; şiirin yetersiz insanlar için bir süs olduğunu belirtiyordu:

Ol dur-i dürc-i enâ efsah ki hikmet dâyesi
Şi'r şehdiyle leb-i can-perverin ter kılmamış
Şi'r bir zîverdir amma biz gibi nâkıslara
Ol ki kâmilidir anı muhtâc-ı zîver kılmamış

Fuzûlî Dîvânı, s.12¹¹²

Anlaşıldığı üzere, sanat eserleri üretilirken bir yönüyle de “iç dünya” yapılandırılır. Dolayısıyla “sanat içerisi ile dışarısı arasında bir buluşma yeridir.”¹¹³ Söz konusu eseri üretende başlayan sağaltım süreci o eserle karşı karşıya gelen kişi için de geçerlidir. Buluşma yerine ulaşanlar kendileriyle aralarındaki perdeyi kaldırmaya başlar. Sanatçının ürettiği dille birlikte başka bir dünyanın kapısından

¹¹¹ Rollo May, **Yaratma Cesareti**, Çev. Alper Oysal, Metis Yayınları, İstanbul, 2016 s. 62.

¹¹²Bu alıntı Mukaddimede olduğu için yalnızca sayfa numarası gösterilmiştir. **Fuzûlî Dîvânı**, Haz. Kenan Akyüz vd., Ankara, Akçağ Yayınları, 1990. Metnin aslında “enâ” yazılan kısmın doğrusu (ene) şeklinde olmalıdır. “dur” yazılan kısım da “dür” şeklinde olmalıdır.

¹¹³ Pınar Limnili Özeren, “Yaratıcılığın Kökenleri ve Narsisizm”, **Narsisizm ve Yaratıcılık**, Ed. Nilüfer Erdem; Çev. Sırma Paladimir, İstanbul, YKY, 2017, s. 19.

içeriye girerler. Gündelik hayattaki kavgalarından sıyrılarak muhatabın içine döndüğü ve ruhunu beslemeye başladığı bir alana yerleşilir.

Sanatın bir dalı olarak edebiyat eseri de başlı başına muhatabını değiştirip dönüştürme özelliğini taşır. Bu özellikle birlikte; okuru aktif hâle getirerek okuma eylemine katılıp onun hayatına dâhil olur. Dolayısıyla her bir okur, okuduğu sürece bitmeyecek bir yapılanma süreci içerisine girer.¹¹⁴ Sanat söz konusu olduğunda tür ayrımı yapılmaksızın aktarılan “bilinçdışı deneyimlerle” başlayan bu yapılanma süreci sadece yazıldığı toplumla da sınırlı kalmaz, insana dair evrensel tespitlerin de açığa çıkmasını sağlar.¹¹⁵

Sözcüklerin araladığı kapılardan insan ruhuna açılan bu tespitler sanat ve hakikatin kesiştiği noktada neşv ü nevâ bulur. Yüzyıllar boyunca demlenerek gelen kaynakları kullanarak edebiyata bu gücü veren sanatçılar “toplumsal bilinçdışı derinliklerine” hâkimdir. Orada yer alan düşünce ve davranış kodlarını eserleri aracılığıyla tedavüle sokarak bir ilerlemeyi de beraberinde getirirler.¹¹⁶

İnsana dair kurulan bu perspektif bireysel tekâmülle de sınırlı değildir. Toplumsal hafızada birikenlerin bir aktarım olarak sanatçı/şair elinde işlenebilmesi bir yönüyle de geleceğe temas eden, yol gösteren bir görüntü çizer.¹¹⁷

Kelimelerin her biri görünenin ötesinde insan ruhuna temas etme özelliğine sahiptir. Edinilen her tecrübeyle kelimelerin, dolayısıyla edebiyat eserinin derinliğine bir kat daha vakıf olmak mümkündür. Okuma eylemi insandaki düzenlenmemiş ruhsal malzemenin kelimeler aracılığıyla harekete geçirilmesine imkân sağlar. Metinlerde çeşitli temsilleriyle bir araya gelirler. Bu yönüyle de kendiliğın onarılması da hedeflenmektedir.¹¹⁸ Bu temsilleri çözmeye çalışanlar zihinde mevcut olan düşüncelerine yabancılaşarak edebiyatın dünyasının içerisine dâhil olmaya

¹¹⁴ Christian Guerin, “Yapıtın Narsistik Değerlikleri: Okurun Ruhsal Çalışması”, **Narsisizm ve Yaratıcılık**, Ed. Nilüfer Erdem; Çev SırmaPalademir, İstanbul, YKY Yayınları, 2017, s. 80-81.

¹¹⁵Rollo May, **Aşk ve İrade**, Çev. Yudit Namer, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2017, s.351.

¹¹⁶ May, **a.g.e.**, s. 19.

¹¹⁷ May, **a.g.e.**, s. 20.

¹¹⁸ Guerin, **a.g.e.**, 82.

başlar. Ezberler bozulup alışkın oldukları düşüncelere bir üst noktadan bakma imkânı doğar.¹¹⁹

Edebiyatın hayatın içinde, hayatın edebiyatın içinde yer alması karşılıklı olarak beslenmeye müsait zengin bir damarın oluşumuna vesile olur. Edebiyat, simgeleşmek için anlatıcısını bekleyen ham hâldeki malzemeyi açığa çıkaran bir sahadır. Bu zengin damar insanın özneliğini de yapılandırır.¹²⁰

Her bir okuma böylece bir çeşit iyileştirme faaliyetidir. Okurunu bir özne olarak kabul eden, özneliğini de şekillendiren edebiyatın yüklendiği bu görev kullandığı çeşitli anlatım teknikleriyle birlikte nüfuzlu bir etki uyandırır.¹²¹ Araştırma nesnesi insan olan psikiyatri ise insanı metodlarla incelemek ve ölçmek zorunda olduğundan edebiyatın bir adım gerisinde kalır. Bu durum şu şekilde aktarılmıştır:

“Freud da çok kereler, klinik uygulamalardan doğan şu veya bu hipotez konusunda haklıysa eğer, olasılıkla şairlerin bunu zaten kendi dillerinde formüle etmiş olacaklarını vurgulamıştır. Bu durumda psikanalist, kanatlı şairin kelimelerle, bir imgeyle veya şiirsel metaforlarla hiç çaba sarf etmeden, bir kanat çırpışta eriştiği şeyi metodun hantallığıyla parçalarına ayırmak için didinen bir bilim adamı gibidir.”¹²²

Edebiyatın çeşitli metaforlarla kanatlanması, insan ruhunu bilim çerçevesinde inceleyen bilim adamlarının özellikle ilgisini çekmiştir. İnsana dair çeşitli tespitlerin edebiyat eserleri üzerinden okunması yani, edebiyatın sağaltıma olan katkıları onlar için de kaynaklık etmiştir. Eserin üretimiyle başlayıp her bir okumayla çoğalan bu onarma süreci, edebiyatın insan hayatındaki yerini sağlamlaştırmıştır.

Edebiyat eserinin katmanlı yapısında dolaşmak okurun kendisini keşfetmesine kapı aralar. Her bir keşifle birlikte kendine dair düşünceleri

¹¹⁹ Rollo May, **Yaratma Cesareti**, s. 51.

¹²⁰ Bella Habip, “Vah Bartleby! Vah İnsaniyet! Yara Almış İnsan ve Mekânlardan Beslenen Edebiyat: Birincil Narsisizmin Yapıbozumu”, **Narsisizm ve Yaratıcılık**, Ed. Nilüfer Erdem, Cogito, İstanbul, YKY, 2016, s. 47.

¹²¹ Habip, **a.g.e.**, s. 37.

¹²² Rene Roussillon, “III. Richard veya Zamanda Geriye Doğru Suç”, **Narsisizm ve Yaratıcılık**, Ed. Nilüfer Erdem, Cogito, İstanbul, YKY, 2016, s. 22.

tazelenerek, kendine yönelttiği bakışını da değiştirir.¹²³ Yûnus Emre'nin okura kendisini bildirmeyen okumanın mahiyetini sorguladığı şiiri tam olarak buraya temas eder:

İlim ilim bilmekdür ilim kendin bilmektir
Sen kendüni bilmezsin yâ nice okumaktır

Yûnus Emre Dîvânı 165/1

Kendini gerçekleştirme hedefinde bulunan insanın önünde çeşitli engeller vardır. En temelde insan, hâlihazırda bulunduğu konumuyla birlikte içinde daha da iyiye gitme potansiyeli barınır. Birey olarak var olabilmesinin ötesinde kişinin toplumsal açıdan da kabul görebilmesi bir yönüyle de sanat ve gelenekle bağ kurmakla olur. İçinde yaşadığı toplumun gelenekleriyle şekillenebilmesi ve sanat eserleriyle yoğrulabilmesi için de edebiyat ve sağıltım birlikteliği dikkat çeker; çünkü insanın iç dünyasına açılan yollardan birisi de böyle bir ilmekle mümkündür.

Klasik eserlerin insana dair hakikatleri edebiyat süzgecinden geçirerek sunması kişinin fark etmediği, künhüne vakıf olamadığı “içteki yankılarını” okumakla uyandırır. Ona kendisiyle yüzleşme ve soluklanma zemini hazırlar. Bu yönüyle de gelenekle bağı canlı tutmak da insana bir perspektif kazandırmaktadır.¹²⁴

Bu perspektifi elde etmek için Jung'un arketiplerine ulaşmak, bilinçdışını irdeleyip analizlere göz gezdirmek şart değildir. Çağ veya kültür farkı gözetilmeksizin insanlığın ortak ifadelerine, hislerine dokunan klasik eserlere dönmek de geçerli bir tekliftir. “*Sofokles'in dramları, Platon'un diyalogları veya yirmi bin yıl öncesine ait resimlerin beş yıl öncesine ait resim yahut yazılara kıyasla daha fazla etkilemesinin*” nedeni Rollo May'e göre kurulan bu ortak perspektiftir. Rollo May, bir adım ötesine giderek “*kişinin tarihsel geleneklerindeki deneyim ve biriktirilmiş bilgiyle yüzleşebildiği derinlik ölçüsünde kendini tanıyacağı*” altını çizer.¹²⁵

Kişinin kendini tanıma noktasında klasik eserle yüzleşmesi çözümü, geleneğin insanı nerede konumlandığı ve insanın geleneği nasıl takip edeceği

¹²³ Guerin, a.g.e., s. 84.

¹²⁴ Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*, s. 196-197.

¹²⁵ May, a.g.e., s. 197.

sorularını uyandırır. Dolayısıyla geleneğin ele alınma şekli büyük önem arz etmektedir. Geleneğin yapıcı kullanımı insana dair tespitlerinin bir potada şekillenip kişiselliğin ihyası için değerlendirilerek sunulmasıdır, Rollo May çözüm olarak bunu önermiştir.¹²⁶

Aynı zamanda yazdığı kitaplarda kendi geleneğinin klasik eserlerini çeşitli psikolojik açıklamalar yapmak için kullanır. Benzer şekilde psikiyatrinin terminolojisi de klasik edebiyat eserlerine dayanmaktadır. Bu hususta çok çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Shakespeare'in "III. Richard" eseri üzerinden çözümlenmeler,¹²⁷ "Narkozdan Narkissos'a" giderek yaratıcılığın temeli hakkında değerlendirmeler gibi gelenek ve psikiyatri bağlantılı incelemeler göze çarpmaktadır.¹²⁸

2.1.KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA İBADETLERİN SAĞALTIMI

Bu araştırmalardan hareketle kendi klasik eserlerimizde böyle bir incelemenin mümkün olup olmadığı düşüncesiyle tez yazım sürecinde Klasik Türk Edebiyatı metinlerinin kaynakları ve estetiği hakkında bir inceleme yapılmıştır. Bu edebiyatın kendine has özelliği hakkında Mahmut Erol Kılıç'ın şu tespitleri dikkate değerdir:

*"Osmanlı şiirinde insanın değerler hiyerarşisini, önceliklerini, hayallerini, verdiklerini anlamamıza yardımcı olması için din, tasavvuf, felsefe, psikoloji, gibi bilimlerin yöntemlerin bir araya gelmesinden oluşacak disiplinler arası ortak çalışmaya ihtiyaç vardır. Osmanlı dönemi şairlerinin fikri yapıları üzerinde yapılan incelemelerde dini inanç esasları ortaya çıktığından din araştırmaları merkezi rol oynar."*¹²⁹

Rollo May'in de bu hususta önemli bir tespiti var. Yeni biçim ve sembolleri dolaysızca ortaya çıkararak sanatçılar içerisine kendi deyişimiyle "dinsel alanın

¹²⁶ May, **a.g.e.**, s. 198.

¹²⁷ Roussillon, **a.g.e.**, s.21.

¹²⁸ Nami Başer, "Narkozdan Narkissos'a", **Narsisizm ve Yaratıcılık**, Ed. Nilüfer Erdem, Cogito, İstanbul, YKY, 2016, s. 161.

¹²⁹ Mahmut Erol Kılıç, **Sufi ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası**, İstanbul, Sufi Kitap, 2017, s. 36.

şairlerini” katar. Bu bilgiyi de “*kendi imgelemlerini sonuna kadar yaşamalarına*” bağlar. İnsanların hayal etmekle yetindiği semboller onların elinde vücut bulmaktadır.¹³⁰ Benzer şekilde Annemarie Schimmel de “*dinlerdeki mistik hareketlerin aşk arzusu onlara galebe çaldığında sırlarını şiir aracılığıyla aşikâr etmeyi tercih ettiklerini*” aktarır.¹³¹ Nitekim Yûnus Emre de sözün doğrudan “Hâlık avazından” geldiğini söylüyordu:

Söz karadan akdan degül yazıp okumaktan degül
Bu yürüyen halktan degül Hâlık avazından gelir¹³²

Yûnus Emre Dîvânı 131/3

Kendi geleneğimizi oluşturan metinlerdeki sağaltımın izini sürebilmek adına yukarıdaki bilgilerden hareketle dinî muhtevanın ve sağaltımın birlikte irdelenmesi gerektiği kanaatine varılmıştır. Klasik edebiyattaki insana dair tespitlerin doğrudan Kur’ân ve Hadis referanslarıyla örülmesiyle ideal insanın ortaya koyulduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla edebiyat ve sağaltım hakkında bilgi toplamak adına insanı “hayatın anlam ve değerine” ulaştıran ve tedavi edici özelliği tespit edilen dinî referanslı düşüncelerin izlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.¹³³

Edebiyat metinlerine yansıyan sağaltımın izinin sürülmesi için gerekli sınırlandırmalar gözetilerek “Klâsik Türk Edebiyatında Bir Sağaltım Olarak İbadetler” başlığına karar kılınmıştır. Araştırma esnasında seçilen ibadet konusunun taramalarında ve tezin bütününde ibadetlerin ilahiyatla olan bağlantısına değil, bizatihi insandaki izdüşümüne odaklanılmıştır.

Bu çalışmada, kişisel deneyimler olan ibadetlerin sadece sağaltım boyutu metinlerden hareketle ortaya konulmuştur.¹³⁴ Rollo May geleneklerde dinî düşüncenin izleri sürülürken ilahiyat temelli tartışmaların uzağında kalmak gerektiğini belirtir. Sadece dinin insandaki etkisine odaklanır.¹³⁵ Bu tezde paralel olarak sadece sağaltım ve ibadet irdelenmiştir.

¹³⁰ May, **Yaratma Cesareti**, s. 49.

¹³¹ Annemarie Schimmel, **Tasavvuf Notları**, İstanbul, Sufi Kitap, 2018, s. 49.

¹³² Yûnus Emre, **a.g.e.**, s. 131.

¹³³ May, **Kendini Arayan İnsan**, s. 188.

¹³⁴ May, **a.g.e.**, s. 195.

¹³⁵ May, **a.g.e.**, s. 199.

Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı sınıflandırmasıyla ele alınan metinlerle Klasik Türk edebiyatına dâhil edilen metinler arasında bir ayırım gözetilmemiştir. Aynı zamanda eser incelemeleri ve sağaltım hususundaki kaynak seçiminde de tasavvufî kanal hariç tutulmamıştır.

Abdurrahman Güzel, Dini- Tasavvufî Türk edebiyatının bir toplumun “millî ve manevî ortak kültürünü, dilini, inancını, duyu ve düşüncelerini, birlik ve beraberliğini aksettiren milletin öz kültürel varlığı” olduğunu söylemiştir.¹³⁶

Cem Dilçin “Türk Kültürünün Kaynağı Olarak Divan Şiiri” başlıklı yazısında şairin “gerçeği” şiir diliyle anlattığını belirtir. Divan şairi için varlık âleminde bulunan soyut, somut her şeyin şairin sonsuz özgürlüğüyle şiirine taşıyabileceği bir malzeme olduğundan bahseder. Divan şairinin “iç dünyasının ruhsal görünümünü, dış dünyadaki beş duyuyla algılanabilecek şeylerin çağrıştırdığı niteliklerle özdeşleştirerek somut bağlar kurarak” anlattığına değinir.¹³⁷ Klasik Türk edebiyatındaki mesnevilerin, divanların ve diğer manzum eserlerin Türk kültürüne dair bu minvalde önemli veriler sağlayacağını belirtir.¹³⁸

Agâh Sırrı Levent, paralel olarak Klasik Türk edebiyatının kaynakları arasında zikredilen dinî muhtevanın sanata dönük yönüyle birlikte ele alınmasının edebiyatın fikrî, hissî ve hayalî cephesini meydana çıkaracağını belirtmiştir.¹³⁹

Ali Nihat Tarlan da Fuzûlî'nin “ilimsiz şiir temelsiz binaya benzer” tespitinden hareketle sanat eserlerinde ilmin inceleme sahasının dışında kalmaması gerektiğini belirtir.¹⁴⁰

Klasik Türk edebiyatında ibadetlerin şairler tarafından ele alınışı üzerine kurulan bu tezde öz kültürel varlığımızda hangi davranışların ele alındığı, düşüncelerin zemininde neler olduğu, şairlerin ibadetleri hangi imgeleri ördüğü

¹³⁶ Abdurrahman Güzel, **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2009, s.49.

¹³⁷ Cem Dilçin, “Türk Kültür Kaynağı Olarak Divan Şiiri”, **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, haz. Mehmet Kalpaklı, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, s. 295.

¹³⁸ Cem Dilçin, **a.g.e.**, s. 299.

¹³⁹ Agâh Sırrı Levent, **Divan Edebiyatı Kelimeler Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1984, s. 9.

¹⁴⁰ Ali Nihad Tarlan, **Edebiyat Meseleleri**, Haz. Emrah Gökçe, Ankara, Akçağ Yayınları, 2017, s. 27.

ibadetler özelinde incelenerek böylesi bir değerlendirmenin mümkün olup olmadığı hakkında bir deneme yapılmıştır.

Sağaltım için üç temel kaynak seçilmiştir. İlki dinî pratiklerin uygulaması hususunda teklifleri olması yönüyle tasavvuf, ikincisi edebiyat eserleri, üçüncüsü de psikoloji/psikiyatri kaynaklarından oluşmuştur.

Tez boyunca mümkün oldukça metinler üzerinden konular işlenmeye çalışılmıştır. Bu yüzden seçilen metinler içerisinde konuyu anlatan kısımlar olduğu gibi esas olarak, metinlerde namaz, oruç, hacc, zekâtın müstakil olarak işlendiği kısımlar öne çıkarılmıştır.

Böylelikle Klasik Türk Edebiyatında mesneviler ağırlıklı olmak üzere ibadetlerin nasıl işlendiği incelenmiştir. Bu metinler üzerinden neler söylenebileceğine dair bir örnek çalışma yapılmaya gayret edilmiştir. Bu çalışmanın XV. Yüzyıl sonrasında da değişikliklerle birlikte genişletilerek incelenmesi ve eksik kısımların tamamlanarak yeni araştırmalara kapı aralamasının Klasik Türk Edebiyatı araştırmaları adına kazanım olacağı düşünülmektedir.

Bu doğrultuda tezi sınırlamak adına XV. Yüzyıla kadar olan mesnevilerde “Bir Sağaltım Olarak İbadetler” aranmıştır. İbadetlerin de daha önce belirtildiği üzere namaz, zekât, oruç ve hacdan oluşan ibadetlerle sınırlandırıldığına hatırlanmasında fayda vardır. İncelenen mesneviler şu şekildedir:¹⁴¹

1. Abdî'nin Câmasbnâmesi
2. Ahvâl-i Kıyâmet-Şeyyad Hamza
3. Bahrü'l-Hakâyık-Hatiboğlu
4. Cevâhirü'l-Kulûb-Cemâl-i Halvetî
5. Çengnâme-Ahmed-i Dâî
6. Çobânnâme-Rûşenî Ömer Dede
7. Dâsitân-ı Hâtûn
8. Dilgüşâ-i Rûşenî

¹⁴¹ Mesnevilerden ibadet ve sağaltıma dair olan kısımların seçilmesi neticesinde tezde kullanılan her bir eser metin içerisinde dipnotta ve kaynakçada belirtilmiştir. Burada aktarılan taranan eserlerin yalnızca listesidir. Genel bir çerçeve sunabilmesi adına bu listeye yer verilmiştir.

9. Esrâr-nâme-Tebrizli Ahmedî
10. Ferahnâme-Hatiboğlu
11. Ferahnâme-Kemaloğlu
12. Ferhengenâme-i Sa'dî-Hoca Mesud
13. Garibnâme-Âşık Paşa
14. Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı
15. Gülzâr-ı Ma'nevî-İbrahim Tennurî
16. Harnâme-Şeyhî
17. Hikâye Risalesi-Âşık Paşa
18. Hikmetnâme-İbrâhim İbn-i Bâlî
19. İsimsiz Mesnevi-Ârif
20. İskendernâme-Ahmedî
21. İslâmî'nin Mesnevisi
22. Kenzü'l-Küberâ
23. Kesikbaş Destanı- Kirdeci Ali
24. Kıssa-i Yûsuf u Züleyhâ-Erzurumlu Darîr
25. Kitâbu Evsâfı Mesâcidi's-Şerîfe-Ahmed Fakih
26. Letâyifnâme-Hatiboğlu
27. Menâkıbü'l-Kudsiyye fî Menâsibü'l-Ünsiyye
28. Mesnevî-i Murâdiyye
29. Mevlid-Ârif
30. Mi'râc-ı Nebî-Ârif
31. Miftâhü'l-Ferec- Cemâlî
32. Miraçnâme
33. Miraçnâme- İbrahim Bey
34. Muhammediye
35. Murâd-nâme-Bedr-i Dilşad
36. Mürşidü'l-Ubbâd-Ârif
37. Nasihatname-Şeyh Eşref b. Ahmed
38. Nûsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem-Ârif
39. Pend-i Ricâl-Mürîdî
40. Ravzatü'l-Envâr-Derviş Hayâlî

41. Risâle-i Fakriyye Cemâl-i Halvetî
42. Risale-i Sûfiyye-Cemâl-i Halvetî
43. Risâletü'n-Nushiyye-Yûnus Emre
44. Sırat-ı Müstakîm-Sabâyî
45. Sînâme-Hümâmî
46. Üveysnâme-Sabâyî
47. Vahdetnâme-Abdürrahîm Karahisârî
48. Vefâtü'n-Nebî-Ârif
49. Vesîletü'n-Necât-Süleyman Çelebi
50. Vikâye Tercümesi- Devletoğlu Yusûf
51. Yusûf u Züleyha-Şeyyad Hamza

Nesir eserler ise,

1. Cevâhirü'l-İslâm
2. Dilgüşâ-Kaygusuz Abdal
3. Envârü'l-Aşıkîn-Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan
4. Fâtîha Tefsiri-Hacı Bektaş-ı Velî
5. Makâlât-Hacı Bektaş-ı Velî
6. Müzekki'n-Nüfûs-Eşrefoğlu Rûmî
7. Terceme-i Esrâr-ı Vuzû- Cemâl-i Halvetî

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK ABDEST

“Güzellik ve temizlik anlamındaki vuzû”¹ kelimesi namaz kılmak, Kur’an okumak gibi çeşitli ibadetler gerçekleştirilmeden önce yapılması emredilen; el, ağız, burun, yüz, kollar, boyun, saç ve ayakların yıkanmasıyla alınan abdeste denir.²

“Yıkanmak, temizlenmek” anlamına gelen gusl ise cinsel ilişki, hayz ve nifas hâli bitiminde bedende ıslak yer kalmayacak şekilde alınan abdeste verilen isimdir.³

“Kast etmek, yönelmek” anlamındaki teyemmüm ise su temin edilemediği durumlarda geçerli olmak kaydıyla toprakla abdest almaktır.⁴

Abdest, ibadet öncesinde bedeni ve ruhu Allah’ın huzuruna çıkmaya hazır hâle getirmektedir.⁵ Allah’ın “namazı kendim ile kulum arasında ikiye böldüm.”⁶ buyurduğu üzere namaz, Allah ve kulun karşılıklı konuşmasıdır. Namazdan önce bu konuşmaya mâni olabilecek her şeyin temizlenmesi gerekir.⁷ Namazda insanın Allah ile kuracağı söz konusu iletişimin öncesinde alınan abdestin; insandaki maddî benlikten sıyrılmakla birlikte maddi hayattan metafizik âleme yönelmeyi simgelediği açıklanmıştır.⁸

¹Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s. 246.

²Ferhat Koca, **İslam İbadet Esasları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, s. 112-113.

³Koca, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁴Koca, **a.g.e.**, s. 124-125.

⁵Habil Şentürk, **İbâdet Psikolojisi Hz. Peygamberin Örneği**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2008, s.85-86; Mustafa Merter, **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2017, s. 264.

⁶Hadislerle İslam’da sadece dipnot verildiği için esas kaynağa gidilmiştir. Bkz: Ebu’l Hüseyin Muslimu’bnu’l- Haccâc el Kuşeyrî en Niysâbüri, Haz. Mehmed Sofuoğlu, **Sâhîh-i Müslim ve Tercemesi**, C.II, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1968, s.27.

⁷**Fütûhât-ı Mekkiye Abdestin Sırları**, Haz. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2015, s. 59.

⁸Abdurrahman Kasapoğlu, **Kuran Psikoloji Atlası**, Malatya, Kendini Bilmek Yayınları, 2010, s. 427.

Klasik Türk Edebiyatında abdestin konu edinildiği çeşitli metinler vardır. Abdest ile ilgili yazmalar arasında Türkçe metinlerin Arapça metinlere oranla daha az olduğu belirtilmiştir.⁹ Bu metinler arasında Cemâl-i Halvetî'nin “Risâle fî Beyâni Esrârî'l-Vuzûi'z-Zahirîyye ve'l-Ma'neviyye” adlı eserinin abdestin sağaltımı hakkında detaylı bilgi verdiği ve XV. Yüzyıl şairlerinden Cemâl-i Halvetî tarafından Arapça yedi bölümde yazıldığı bilinmektedir.¹⁰ “Terceme-i Esrâr-ı Vuzû” ise Emirzâde Veliyüddin Mer'âşî tarafından söz konusu eserin XIX. Yüzyılda yazılmış tercümesidir.¹¹ Bahsi geçen metinlerle birlikte abdest ve sağaltım hakkında bilgi vermesi yönüyle değinilecektir. Bu konu hakkındaki metinler vuzû, teyemmüm ve gusül ayrımı yapılmaksızın incelenmiştir.

Abdestin nefse karşı direnme hâli oluşundan hareketle “kulluğun ispatlandığı başlangıç ibadeti” olarak değerlendirildiği de görülmektedir.¹² Nitekim abdest alan insan nefsine karşı çıkararak Allah huzurunda olmak için hazırlanmaktadır. Tersini düşünülüğünde ise abdestsiz olmak Allah'dan uzak kalmak demektir.

Miftâhü'l-Ferec'de böylesi bir değerlendirme yapılmıştır. Cemâlî; abdestsiz kişinin pis kalacağını, abdest almayıp mescide gidemeyeceğinden namaz kılmaya gönlünde bile niyet etmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca yıkanmadığı için vücudu, elbiseleri temiz değildir. Allah huzuruna çıkmaya hazır olmadığı için ibadet zamanlarında kaçacaktır. İbadetlerden kaçmak ise şeytana dönmektir:

Kim tâharet bulmayup murdâr olur
Sanmagıl anı ki ber-hûrdâr olur

Âb-dest almaz yürür şöyle çepel
Müşkilini eylemez mescidde hal

Pes namâz için hamiyet eylemez
Kılmaga gönlünde niyyet eylemez

⁹Leyla Alptekin Sarioğlu, “Abdestin Sırları Hakkında Tasavvufî Bir Risale: ‘Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, C.24, S:2, 2018, s.284-286.

¹⁰Alptekin Sarioğlu, **a.g.m.**, s.286.

¹¹Alptekin Sarioğlu, **a.g.m.**, s. 287.

¹²Ebû Tâlib El Mekkî, **Kûtü'l-Kulûb**, Haz. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, C.III, s.301.

Yunmamakdan yüzi tonı is olur
Tâ'at ancak kaçır iblis olur

Miftâhü'l-Ferec, 354/4023-4026¹³

Abdest, namazın şartıdır. Müslüman ve kâfir ayrımı namazla yapıldığından temizliğin imanın parçası olduğu bilinmektedir.¹⁴ Temizliğin imanın yarısı olduğuna dair Hadis-i şerifler¹⁵, “Elbiseni tertemiz tut”¹⁶ ayet-i kerimesi gibi uyarılarla birlikte abdest bir Müslüman için aktüel hayatta güçlü bir yer edinmiştir.

Abdestin sürekli olması münacâtın sürekli olması olarak düşünülmüştür. Yani abdestli olmak kişinin yolda olduğunu göstermektedir. Bir diğer ifadeyle; sadece belirli ibadetlerin öncesinde gerçekleştirilen bir ritüel gibi ele alınmamış, devamlı abdestli kalmak âdeta yaşanan bir hâl olmuştur.

Bir başka Hadis-i şerifte Hz. Peygamberin buyurduğu üzere¹⁷ abdest, öfke karşısında bir sağaltım olarak da hayata dâhil olmuştur.¹⁸ Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür: Bebekler abdestsiz emzirilmemeye gayret edilir, aynı şekilde abdestsiz uyuyamaya son derece dikkat edilmiştir.¹⁹

Müzekki'n-Nüfûs'ta öfkenin sağaltımı hakkında bilgi verildikten sonra bahsi geçen hadisin sağaltım için zikredildiği görülmektedir:

(...)Ve eğer bununla dahi gazabın sâkin olmazsa, tez kalkıp abdest alasin, men ola inşallahü Teâlâ zira Resûllullah Hazreti sallahü aleyhi vessellem buyurdu: “Sizden biriniz kakısa, eline tezcek su alsın kim, kakımak yürekten kopar bir oddur.” Ve eğer bu dediğim altı nesneyle bile abdest alırken amel edersen, yani abdest alırken bu dediğim altı sebebiyle fikredersen dahi yeğdir gazabın basmağa.²⁰

Kenzü'l-Küberâ'da abdest ve zikirle uyuyan kişinin ruhunun arşa gideceğine, gördüğü rüyaların gerçek olacağına yer verilmiştir:

¹³Miftâhü'l-Ferec alıntıları için bkz: **Miftâhü'l-Ferec Tenkitli Metin**, Haz. İ. Çetin Derdiyok, Adana, Türkoloji Araştırmaları, 1998.

¹⁴İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saâdet**, Çev. Ali Arslan, İstanbul, Merve Yayın Dağıtım, 1996, s. 98.

¹⁵ Mehmet Emin Özağar vd., **Hadislerle İslam, Hadislerin Hadislerle Yorumu**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, C.I, s. 185.

¹⁶“ Elbiseni tertemiz tut.” Müddesir, 74/4.

¹⁷“Muhakkak ki öfke şeytandandır ve kuşkusuz şeytan ateşten yaratılmıştır. Ateşi de ancak su söndürür. Binaenaleyh, biriniz öfkelendiği zaman abdest alsın.” Bkz: **Sünen-i Ebû Davûd Terceme ve Şerhi**, Haz. Necati Yenel, Hüseyin Kayapınar, İstanbul, Şamil Yayıncılık, 2000, s.614.

¹⁸ Annemarie Schimmel, **Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalıcı Yayınları, 2004, s.132.

¹⁹Scihmmel, **a.g.e.**, s.133; Hülya Küçük, **Tasavvuf ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s. 128-131.

²⁰Müzekki'n-Nüfûs alıntıları için bkz: Eşrefoğlu Rûmî, **Müzekki'n-Nüfûs**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 273.

(...)Pes zikr ide uyhuya vara ve habar gelür ki, “Her ki abdest-ile ve zikr-ile uyuya anun rûhını ‘arş altına ilteler, tâ tâ’atda meşgûl ola ve her düş ki göre hak ve girçek ola(...)”²¹

Kur’ân-ı Kerîm’e “yalnızca temiz olanların dokunabileceği” ayetine²² muhatap olan Müslümanlar için alınan her abdest bir emir olmakla birlikte aynı zamanda maneviyat referanslı bir başlangıcı işaret eder.²³ Bu minvalde, Hz. Peygamber’in de melekler tarafından kalbinin yıkanmış olması “risalete başlamadan önceki manevi temizlik” olarak değerlendirilmektedir.²⁴ Dolayısıyla, abdest almak zahirî ve batınî bir temizlik sağlamaktır.²⁵

Abdest hakkında bilgi veren özellikle tasavvufî kaynakların ibadetler hakkında olduğu gibi abdestten bahsederken de kullandığı böylesi bir ayırım göze çarpmaktadır. Bu eserlerde genel çerçevede anlatılan zahirdeki uzuvların “dinî alanda” da bir karşılığı olduğudur.²⁶ Söz konusu ayırım insan yaratılışının “ruh ve beden” olmak üzere iki temel düzeyde oluşuyla eşleşmektedir.²⁷ Örneğin, Câhidî Ahmed Efendi abdestin farzlarında yer alan emirlerin “zahirî tarafı” olduğu gibi bir de “batınî tarafı” olduğunu belirttikten sonra Allah katında makbul olanın zahirî ve batınî abdestin birlikte alınması olduğunu açıklar.²⁸ Câhidî Ahmed Efendi abdest aldığında manevî tarafını ihmal edenin “gönül penceresinin kapalı” olduğunu belirtir.²⁹ Keşfu’l-Mahcûb’da da paralel olarak, Hâtem el-Âsamm’ın namaz kılmadan önce “zahirî ve batınî olarak” abdest aldığı örnek gösterilmektedir.³⁰

Cemâl-i Halvetî’nin “Terceme-i Esrâr-ı Vuzû” risalesi, Keşfu’l-Mahcûb, İhyâu ‘Ulûmi’d-dîn, Kadı Burhaneddin’in “İksîrû’s-Seâdât”, İbn Arabî’nin Fütühât-ı Mekkiye’si gibi başlıca kaynak eserlerde abdestin zahirî olanıyla sınırlandırılmaması

²¹Kenzü’l Küberâ alıntıları için bkz: Şeyhoğlu, **Kenzü’l-Küberâ ve Mehekkü’l-Ulemâ İnceleme-Metin-İndeks**, Haz. Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk KültürMerkezi Yayını,1991, s. 136.

²²“Ona ancak temizler dokunabilir.” Vâkıa 56/79.

²³ Schimmel, **a.g.e.**, s. 131.

²⁴ “Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?” İnşirâh 94/1.

²⁵ Ali b. Osman Cüllâbî, Hücvîrî, **Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb**, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 354; Schimmel, **a.g.e.**, s 132; Şentürk, **a.g.e.**, s.85; Şener, Abdülkadir “Abdest” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. I, İstanbul, 1988, s.68.

²⁶ Schimmel, **a.g.e.**, 132-133.

²⁷ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 15.

²⁸Hamdi Kıziler, “Cahidi Ahmed Efendi’nin Abdest, Namaz ve Hac” İbadetlerine Dair Bazı Bâtını Yorumları”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, S. 17, s. 154.

²⁹Kıziler, **a.g.m.**, s. 155.

³⁰ Hücvîrî,**a.g.e.**,s. 363.

gerektiği vurgulanmıştır. Vücuttaki azaların görevlerine dair detaylıca bilgi verilmiştir.

Abdest alan birinin temelde yaptığı şey “günah işlediği” uzuvlarını yıkamaktır. Dolayısıyla zahirî abdest alındıktan sonra batinî abdestin sağaltımı gerçekleşebilir.³¹

1.1. ABDESTİN RUHSAL SAĞALTIMI

Beden ve ruh arasındaki dengenin bir yansıması olarak düşünüleceği üzere namazın şartlarından biri olan beden temizliği gerçekleşmeden namazın kabul olmayacağı gibi ruhsal olarak da bir temizlenme olmadan “marifetin” mümkün olmadığı açıkça belirtilmektedir.³² Bir diğer deyişle fiziksel kirlere arınmak için kiri çözebilecek olan suya ihtiyaç duyulduğu gibi ruhsal kirlere arınmak için de sağaltım sağlayacak unsurlara ihtiyaç vardır. Bu arınma Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da görüldüğü üzere rûha da abdest aldırarak yani, ruhu Allah rızası dışındaki her bir düşünceden temizlemekle mümkündür:

(...)Vuzû’-ı rûhî ya’nî âbdest-i rûhî ancak Allâh’un gayrıdan el çekmektür. Lâkin tahsîli pek güçdür. Nefsün murâdâtı üzre yürümek ile hâsıl olmaz. O nefste gerek nûrânî olsun nefs-i mü’min-i ‘âbid gibi ve gerek zulmânî olsun nefs-i mü’min-i fâsik gibi belki mâsiva’llâhdan kat’-ı recâ sebebiyle hâsıl olur(...)³³

Daha önce de bahsedildiği gibi beden temizliğinde bulunmak kolayken; kalpteki süflî benliklerden arınmak nefse muhalefet olduğu için birtakım zorlukları aşmayı gerektirir.³⁴

Maide Suresi 35.ayete³⁵ iktibasla iman edenlerin Allah rızası için bir vesile araması gerektiği belirtildikten sonra dört uzvun zahiren su ile temizlenmesinin ötesinde dört nefsin de mübarek su ile gusul alması gerektiği söylenir. Bunun açıklaması ise seçkinlerin mübarek su ile arınmadığı sürece Allah’a yalvarmaya hazır

³¹Muhammed Hamidullah, Çev. Sadık Kılıç, İslam’da Sembolik Anlatım, **Diyanet İlmî Dergisi**, 1989, C. 25, S:1 s. 10; Hülya Küçük, **Tasavvuf ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s.131; Merter, **a.g.e.**, s. 265.

³²Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 354.

³³Alptekin Sarioğlu, **a.g.m.**, s. 298.

³⁴İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 98.

³⁵“Ey iman edenler! Allah’tan korkun. O’na yaklaşmaya yol arayın ve yolunda cihat edin ki kurtuluşa eresiniz.” Maide 5/35.

hâle gelemeyeceği şeklinde yapılır. “Namaz kılan kimse (yalnız) Allah’a yalvarır” Hadisine dayandırılır.³⁶ Yani, kişinin Allah’tan başkasını Rab edinmemesi için kalbini temizlemesi, mübarek su ile gusul alması şarttır:

Bundan sonra ma‘lûm olsun ki âyet-i mezkûrede zikr olunan a‘zâ-yı erba‘a-i zâhirenün gusli âb-ı zâhirî ile farz olduğu gibi nüfûs-ı erba‘anın da kedûrât-ı nefsânîden âb-ı kudsi ile gusl vâcib gayete budur ki havâs-ı nâs olan kimesne âb-ı kudsi ile mütevazzih(?) olmadukça münâcât-ı mahdiyye müstehak olmaz.³⁷

Nefs-i emmârenin gusul alması için “taleb, şevk ve riyazet”, mülhimenin “aşk” ve levvamenin “muhabbet”, mutmainenin “cezbe”ye kavuşması gerektiğini söylenir:

Nefs-i emmârenün guslu taleb ü şevk u riyâzettür ve mülhimenün guslu ‘aşkdur ve levvâmenün guslu mahabbeti Hakk Sübhândur ve mutma’innenün guslu cezbe-i Rahmân’dur.³⁸

Daha sonra, Cemâl-i Halvetî’nin açıkladığı üzere yedi bölümde abdest ele alınır. İlk olarak manevî Tâhâret açıklanmıştır. Nasıl ki necaset namaza engel oluyorsa, manevî Tâhârette de insanın içinde “necaset” olarak tanımlanan; hased, kin, cimrilik, gibi negatif tutumlardan temizlenmek gerektiği belirtilir. Bu olumsuz tavırlar Allah’a giden yolda engel teşkil etmektedir:

Fasl-ı evvel tahâret-i ma‘nevîyi beyân ider. O tahâret-i ma‘nevîye nefsi emmâresi necâset-i ma‘nevîyeden pâk itmektür. O necâset-i ma‘nevîye de salât-ı ma‘nevîye ma’nî olur. Necâset-i ma‘nevîye hıkd ya’nî bir kimseye kin tutmak ve hased ya’nî bir kimseye olan hayrı çekememek ve buhl ya’nî bir kimse kendüden bir şey istese virmemek ve tama‘ ve tûli’l-emel ve gayrı gibi(...)³⁹

Eğer batında bir dönüşüm gerçekleşirse bu değişim insanın yüzünden de okunabilir:

*Eger bâtın tezkiye vâsıtasıyla tebeddül ider ise o havâss-ı zâhirden vechde tebeddül ider.*⁴⁰

O hâlde, bir insanın abdest alırken necasetten temizlendiği ölçüde içindeki olumsuz tavırlardan da temizlenmesi gerektiği söylenebilir. Böylece bir bütün olarak

³⁶Mehmet Yılmaz, **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013, s. 550.

³⁷ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 298-299.

³⁸ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 300.

³⁹ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 301.

⁴⁰ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 300.

insan hayatına temas eden abdestin; otomatikleşmiş, rutinleşmiş hâle dönüşüne ve en önemlisi ruhunun kaybolmasına şiddetle karşı çıkmıştır.

İkinci olarak, insan doğasında birtakım negatif meyillerin olduğu kabul edilmiştir. Bu meylin düzeltilmesi adına ibadetle birlikte bir çeşit arınma, dönüştürme veya uzaklaştırılma gibi eğitim verildiğini söylemek mümkündür. Bütün bu aktarılanların ardından çözüm de önerilir.

İnsan, günde beş vakit abdestle her seferinde yenilenmektedir. Periyodik olarak alınan abdestin insanın ihtiyaçlarına cevap verdiğini söylemek, bu durumda yanlış olmayacaktır. Necaset Allah'a giden yolu kapatmaktadır. O yüzden daima hakiki namaz aranmalıdır. Hakiki namazda da batınî necaset olmamalıdır. Bu kısımda da bir hadis ile açıklama yapılmıştır:⁴¹

Ma'nâ-yı hadîs-i şerîf tahâret namâzun kilididir ve tekbîr bağlamasıdır ve selâm çözmüşdür. Eger sâlikde şu zikr olunan necâsetden birisi bulunur ise Allâh'a yakın olmaz. İşte o namâz salât-ı hakîkîdür. Salât-ı sûrî necâset-i suverî ile câ'iz olmadığı gibi salât-ı hakîkî de, necâset-i ma'nevî ile câ'iz değildir⁴²

Miftâhü'l-Ferec'de abdestin sağaltıma dönük yönü anlatılırken beden temizlenmesi ve abdest alınması "günah mülkünü yağmalayarak abdestin zevkiyle ruhunu mutlu edip mülkünü bayındır hâle getirerek rahata kavuşmak" şeklinde ifade edilmiştir:

Cismini yuyup tahâret eylesen
Ma'siyet milkini gâret eylesen

Rûhını zevkı vuzûnun şâd idüp
Râhat olsan milküni âbâd idüp

Miftâhü'l-Ferec, 376/4282-4293

Abdest, günahın vücutta mülk edinip yerleşmesine karşı verilen bir savaştır. Savaşta abdestin zevkiyle ruh mutlu olup, asıl mülk olan vücut bayındır hâle gelmekte; ruhsal ve fiziksel bir sağaltım geçirmektedir.

⁴¹"Namazın anahtarı temizliktir, namazın başlangıcı tekbir almak, bitişi ise selâm vermektir." Özafşar vd., **Hadislerle İslam**, C.II, s.120.

⁴²Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m**, s. 301.

Envârü'l-Âşıkîn'de; Allah'ın Hz. Musa'ya korku durumunda abdest almasını buyurduğuna, abdestli kişinin ise Allah'ın emânında olduğuna, kimsenin ona zarar veremeyeceğine değinilir.⁴³

İbrahim Tennûrî ise; Gülzâr-ı Ma'nevî'de abdestin ilk şartının temizlik olduğunu, bu temizliğin ise bedeni yıkamakla gerçekleşmeyeceğini söyler. O'na göre beden kirlî olduğunda hidayet nuru da görülmeyecektir. Hidayet nurunun aşıkâr olması için bânının temiz olması şarttır. Bânın temizlenmedikçe arınmış olunmayacaktır. Tahâretin büyüğü olan gusül ise içteki cenabet halinden kurtulmaktır. Gönüle cenabetin gelmesi demek gönülden Allah'ın nurunun çıkması demektir. Eğer Allah'ın nuru gönlü kaplamazsa gönül yine de boş kalmayacak başka şeylerle ile dolacaktır:

Bil imdi şart-ı evveldür tahâret
Tahâretsüz kişi bulmaz sa'âdet

Beden yunmag-ıla kul tâhir olmaz
Hidâyet nûrı andan zâhir olmaz

Anun iç yüzi tâhir olmayınca
Tahâret şartını ol bulmayınca

Tahâret ulusu gusl eylemekdür
Cenâbet özin külli yumakdur

Cenâbet gönüle nice irer bil
Tahâret şartını ol bulmayınca

Cünüp olması gönül oldur i yâr
Çıka Hak nûrı andan tola agyâr

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/130-135⁴⁴

Allah'tan başkalarının hükmettiği kalpte Allah'a yol açılmayacaktır:

Evin mahlûk-ıla toldursa bir kul
Olar o kuldan açmaz Hâlik'a yol

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/137

İbrahim Tennûrî'nin şiirde bahsettikleri İsmail Hakkı Bursevî tarafından da vurgulanmıştır. Manevî Tâhâret bahsinde cünüp olan kişinin esasen Allah'tan uzak

⁴³Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **Envârü'l-Âşıkîn**, Haz. Mahmud Serdaroğlu, A.Lütfî Aydın, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, s. 153.

⁴⁴Gülzâr-ı Ma'nevî alıntıları için bkz: İbrahim Tennûrî, **Gülzâr-ı Ma'nevî**, Haz. Mustafa Demirel, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2005.

olduğunu belirtir. Onun temizliğinin; günahlardan, ibadetiyle mağrur olmaktan vazgeçmek ve masivayı gönlünden atmakla gerçekleşeceğini söyler.⁴⁵ İbrahim Tennûrî'ye göre bunlardan uzaklaşmak güldeki dikenin kaybolmasıdır, dikensiz gül elde etmektir:

Gider mahlûkî kim sen yol bulasın
Diken gide dikensüz gül bulasın
Dikensiz gül ise Allah aşkıdır. O aşk geldiğinde ne adil ne zalim kalmayacaktır:

Dikensüz gül anun ışıki-durur kim
Sürer evden ne âdil kor ne zâlim
Padişah haneye yerleşirse güzelliğiyle kalbi süsleyecektir:

Bezer hüsni-y-ile ol taht-gâhı
Ki tâlib ola dâyim pâdişâh

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/138-140

Zahirde ve batında olanlara hâkim olabilmek böylece mümkündür:

Görürsin zâhir ü bâtın ne kim var
Kamusın sende ol Hak kılmış izhâr

Allah, emirlerine uymayanlar görmesin diye kendini perdenin arkasına gizlemiştir:

Nikâb itmiş anı kendü yüzine
Ki göremeye girmeyen sözime

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/142-143

O hâlde padişaha layık olmak için cenabetten gönlün temizlenmesi, günahlara “derman bulunması” gerekiyordur. Eğer yıkanmazsa kişi cünüp kalacaktır. Kapıda kalmış demektir. Kapıda ise şeytanlar beklemektedir:

Gel ol ışka yapış gayrı ko imdi
Cenâbetden gönül yüzün yu imdi

Ki lâyük olasın ol pâdişâha
Yunup derman idesin her günaha

Eger yumaz-ısan kaldun cünüb sen
Tapusızın kapularda konup sen

Kapular hod tolu dîv ü şeyâtin
Tutulursın kalursın zâr u gamgin

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/145-148

⁴⁵İsmail Cengiz, “İsmail Hakkı Bursevî’de İbâdetler Metafiziği”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.16, S. 3, 2016, s. 141.

Gönülden cenabeti arındırmak için gereken guslün sünneti ise abdest almaktır:

Vuzû kılmak o guslun sünnetidür
Gereklü evvel anun niyyetidür

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/149

Bu yönüyle Gülzâr-ı Ma'nevî'de abdestin bir talep olduğu, talebin ise maksûdu (Allah'ı) bulmaya ilk adım olduğu söylenmiştir. Nitekim İbn Arabî de temizliğin şartları arasında sayılan niyetin "Allaha yaklaşmak amacıyla temizlik yapmaya yönelmek" olduğunu söyler:⁴⁶

Vuzû kılmak o guslun sünnetidür
Gereklü evvel anun niyyetidür

O niyyet bu vuzûda pes talebdür
Taleb maksûdı bulmaga sebebdür

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/149-150

Baş açıp yüzü toprağa vurmak başa talih ulaştırmak içindir. Gusül tam alınmazsa bunlar elde edilmeyecektir:

Baş açuban yüzün topraga urmak
Yüz agardup başa devlet irürmek

Bu tertîb üzere kılmakdur ibâdet
Bu sünnet üzre kılmakdur sa'âdet

Velî kılmasa guslünü kâmil
Bu sünnet ol kulı kımaya hâsıl

Gülzâr-ı Ma'nevî, 11/152-154

İbrahim Tennûrî'ye göre cenabet hâli bedene has bir durum değildir. Gönül de kirlenip cünüp olabilmektedir. O hâlde beden temizliği ile gönüldeki cenabet hâli gitmeyecektir. İbrahim Tennûrî böylece abdestin bilinenleri üzerinden kişinin gönlüne odaklanır. Ruhsal sağaltım olarak okunabilecek olan abdest; bir yönüyle de negatif düşüncelerden ve şeytanın telkinlerinden kurtulup zihni Allah'ın yüceliğine odaklamak amacıyla gerçekleştirilen bir ön hazırlıktır. Ve kulun onu yaratan Allah dışında kalbini meşgul eden her şeyden uzaklaşmasını temsil eder.⁴⁷ Nitekim metinde

⁴⁶ İbn Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye Abdestin Sırları**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2015, s. 63.

⁴⁷ Muînüddîn Çiştî, **Sûfî Tıbbı**, Çev. Hayrettin Tekümit, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s.125; Cengiz, **a.g.m.**, s.139; Ebû Tâlib El Mekkî, **Kütü'l-Kulûb**, Haz. Muharrem Tan, C.III, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, s. 322.

kalbi meşgul eden endişeler eve yabancıların gelmesiyle asıl sahibinin yol bulamadığı bir kalabalık olarak anlatılmıştı:

Cünüp olması gönül oldur i yâr
Çıka Hak nûrı andan tola agyâr

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/135

Evin mahlûk-ıla toldursa bir kul
Olar o kuldan açmaz Hâlik'a yol

Gider mahlûkı kim sen yol bulasın
Diken gide dikensüz gül bulasın

Gülzâr-ı Ma'nevî, 10/137-138

Hidayet nurunun uyanması için bedenın iç yüzünün de tertemiz olması gerekir. O hâlde ibadetler için alınan abdestin gözden geçilmesi gerekir. Metinden hareketle abdest alan kişi, bedenen abdest aldığı fikriyle yetinmemelidir. Ruhsal olarak da abdest alıp almadığını sorgulamalıdır.

Bu durum Keşfu'l-Mahcûb'da ele alınmıştır. Zahirî olarak abdest pis bir sudan alınamaz. Bâtını olarak da kalpte "halis bir tevhid" olması gerekir. Tevhidin sağlanamaması durumunda kalbin temizliğinden söz etmek doğru olmayacaktır. Bahsi geçtiği üzere kalpte tevhid, kişinin yalnızca Allah'a kulluk etmesi ve onun dışındaki her türlü gaileden uzaklaşmasıyla mümkündür. O hâlde, kalpte tevhid sağlanmadan alınan abdest pis bir suyla abdest almaya benzeyecektir. Bedendeki temizlenmeye paralel olarak batında da bir temizlik gerektiğinden tevhid üzere olmak şarttır. Bakara Suresi 222. ayete⁴⁸ işaret edilmiştir.⁴⁹ Pend-i Ricâl'de de yukarıda bahsedilen sağaltımları anımsatacak şekilde abdest almak kalp evini temizlemekle ifade edilmiştir:

Evvelâ pâk eyle kalbün evini
Alınız ab-dest namâza sevini

Pend-i Ricâl, 345/1937⁵⁰

Makâlât'ta abdest suyunun özelliklerine dair bilgiler üzerinden çeşitli yorumlarda bulunmaktadır. Su ile arifler arasında ilişki kurulmuştur. Suyun temiz olması ve etrafını temizlemesi gibi arifler de hem temizdir hem de etrafını temizlemektedir. Su temiz olduğu için hangi kaba girerse o kabı kendi rengine

⁴⁸ "...Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri de sever, çok temizlenenleri sever." Bakara 2/222.

⁴⁹ Hücürî, a.g.e, s. 354.

⁵⁰ Pend-i Ricâl alıntıları için bkz: Atabey Kılıç, **Mürîdî ve Pend-i Ricâl Mesnevisi İnceleme-Tenkitleli Metin-Dizin**, İzmir, Akademi Kitabevi, 2005.

çevirir. Kendisi haricinde herhangi bir nesne onunla bir olamayacaktır, olsa bile rengi/hilesi görülecektir.

Buradan hareketle, suyun insan için öneminin ne olduğu sorusu uyanmaktadır. İbn Arabî'ye göre su kendiliğinden hayat bahşeder; çünkü "ruhtur."⁵¹ Kur'ân-ı Kerîm'de "her şeyin sudan canlı kılındığı, hayat sırrının suda içkin olduğu"⁵² açıklanmıştır. Su dört temel unsurun ana maddesidir. "Allah'ın Arş'ı bile suyun üzerindeydi."⁵³ Safa ile Merve tepelerinde durmaksızın aranan nesne, Hz. İsa ile Musa'yı kavuşturan kaynak da su idi.⁵⁴ Dolayısıyla suyun önemi en temelde canlılık verecek olmasındadır.⁵⁵ Bununla birlikte, su kalbi bilgisizlikten yıkar.⁵⁶ Ayrıca pisliği de uzaklaştırır. Su gibi temizleyici olan arifler katında şirk pis olduğuna göre içlerine şirk düşüncesi düştüğünde kendilerinden hemen uzaklaştırırlar. Ve başkalarını da bu özellikleriyle temiz kılarlar. Zaten insanın kendisi arınmamış olsa başkalarını arıtamayacaktır. Şeriata göre necasetin tene veya elbiseye değmesi durumunda elbise su ile yıkanarak temizlenir, sonra abdest gerçek olur:

(...) üçüncü gürûh **âriflerdür bunların aslı sudandır** ve bunlar marifet kavmleridür pes ma'lûm ola ki su arıdur ve hem arıdıcıdur imdi ârif dahı gerekdür ki hem arı ve hem arıdıcı ola (...)⁵⁷

(...)kendileri utanırlar mâbeynlerinde ol perde olur kalur dahı söz bilmezler ki söyleyer ammâ ârifler her sühânun yüzün söylerler havflı olmazlar imdi su arıdur kangı kaba girse ol kabı kendi rengine döndürür ve hem kendinden gayrı nesne

⁵¹ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 48.

⁵²"İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?" Enbiyâ 21/30.

⁵³"O hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, Arş'ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır. Yemin ederim ki, (Resûlüm!):'Ölümünden sonra muhakkak diriltileceksiniz.'" desen kâfir olanlar derhal "Bu açık bir büyüden başka bir şey değildir.'derler." Hüd 11/7.

⁵⁴ Küçük, **a.g.e.**, s. 199.

⁵⁵"Görmedin mi? Allah gökten bir su indirdi, onu yerdeki kaynaklara yerleştirdi, sonra onunla türlü türlü renklerde ekinler yetiştiriyor. Sonra onlar kurur da sapsarı olduklarını görürsün. Sonra da onu kuru bir kırıntı yapar. Şüphesiz bunlarda akıl sahipleri için bir öğüt vardır." Zümer 39/21; Küçük, **a.g.e.**, s. 200.

⁵⁶"Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlerle yaptıkları böyle süslü gösterilmiştir." Enam 6/122; İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 112.

⁵⁷ Tez boyunca geçen Hacı Bektaş Velî'nin bütün eserlerinden yapılan alıntılar için **bkz:** Gıyasettin Ayaş vd., **Hacı Bektaş Velî Külliyyatı** Fevâid Fâtihâ Sûresi Tefsiri Besmele Tefsiri Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye Makâlât, Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s. 501.

anunla **berkmez** ve berkse dahı levni ma'lûm olur ve hem murdârı taşra bırakur imdi ârifler arılığı zâhirdür girü aslına irür ve dahı âriflerin katında şirk murdârdur içlerinde komazlar taşra birağurlar kendülerin arıdurlar ve gayruları arıdurlar **zirâ kendüyi arıtmayan gayruyu nice arıdabilir** ammâ şerî'at kavlince tona veyahu tene murdâr degse su ile yuyıcak hem tonı arınur ve hem teni ve cenâbeti dahı gider andan sonra âbdest revâ olur.⁵⁸

Arifler için de necaset şirkidir. Onu üzerinde taşımazlar. Bununla birlikte, kendilerini ve başkalarını da arıtırlar. Hacı Bektaş Velî'ye göre; insan suya yarayacak şekilde yaşamalı, su da abdeste yarayacak şekilde olmalı, abdest de namaza yarayacak, namaz da Allah'a vasıl olacak nitelikte kılınmalıdır:

(...)Âriflerün katında şirk murdârdur içlerinde komazlar taşra birağurlar kendülerin arıdurlar ve gayruları arıdurlar zirâ kendüyi arıtmayan gayruyu nice arıdabilür ammâ ârifler katında ne tonu ve ne teni arınur ve ne cenâbeti gider ve ne âbdesti revâ olur zira kim yuyıcı arı olmayınca yudığı nice arı olur anun-çün Hazreti Hünkâr Hacı Bektaş Velî kaddesallâhu sırrahü'l-azîz buyurmuşdur ki âdem gerek suya yaraya ve su gerek âbdeste yaraya ve âbdest gerek namâza yaraya ve namâz gerek Hak Teâlâ'ya yaraya(...)⁵⁹

Makâlât'ın çevirisi olan Bahrü'l-Hakâyık'ta bu durum şu şekilde geçmektedir:

Dahı âdem gerekdür dosta yarar
Su gerek hem girü abdeste yarar
Bahrü'l-Hakâyık 94/13⁶⁰

Yine abdest gerek dürür nemâza
Aru ihlâs-ıla turun nemâza
Bahrü'l-Hakâyık 95/1

Buna dayanak olarak her dilin kendisini zikretmeye ve ona ibadet etmeye yaramadığını hatırlatan Allah'ın sözleri gösterilir. Daha sonra pis kalmamaya özen gösterilmesi gerektiği, her zaman Tâhâret halinde olmanın şeytanın fiillerinden uzak kalmaya yaradığı hatırlatılır. Örnek olarak bir kaba konulan şarabın ağzının bağlanıp denize bırakılması hâlinde dışı on kere yıkansa da pis ve şarap olduğu gerçeğinin değişmeyeceği verilir. Şeriatta bir damla içki damlayınca kuyu suyunun tamamen atılması gibi incelikler olduğu hâlde; insanın içinde bulunan kibir, buğz, cimrilik,

⁵⁸ Hacı Bektaş-ı Velî, **Makalat**, s. 501.

⁵⁹ Hacı Bektaş Velî, **a.g.e.**, s. 505.

⁶⁰ Bahrü'l-Hakâyık alıntıları için bkz: Hatiboğlu, **Bahrü'l-Hakâyık**, Haz. Vahit Türk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

öfke ve gıybet ne söylemek gerektiği ve suyun bu pislikleri arıtıp artamayacağı soruları sorulmaktadır:

Nitekim bu ki nâlık ol kadîm-i lem-yezel ve lâ-yezâl buyurdu kim degme dil mi yarar beni yâd kılmağa veya degme ten mi yarar bana tâ'at kılmağa veya degme tâ'at mı yarar benim ma'rifetüm bilmege imdi sakınmak gerek kim âdem arısız olmamak gerek ve hem dâim tahâret üzre olmak gerek ve arısız olduğuna sebep olur ki içinde şeytan fi'li olduğu için eger bu söze itimad etmezsen bir kaba süci koy ve ağzın muhkem berkit deniz içine bırak ve ol kabın taşrasını günde on kerre yusan yine murdârdur on yıl dahı deniz içinde tursa yine bayağı sücidür ve murdârdur Nitekim Hak Teâlâ kelâm-ı kadîminde buyurur: Kavlühü teâlâ inneme'l hamrû ve'l-meysirü ve'l-ensâbü ve'l-ezlâmü ricsün min ameli's-şeytân fectenibûhü le'alleküm tüflihûn ⁶¹imdi azîz-i men bir tamlâ süci bir kuyuya damladığı-çün takvây ehli kavlince ol kuymun suyun cümle atmak gerek ve illâ ol suyun döküldüğü yerde biten otı koyun otladığı-çün eti haram olur sebebi için de şeytan fi'li olduğu-çün pes vay ana kim içinde kin ve kibr buğz ve buhl ve tama ve öyke ve gıybet ve kahkaha ve masharalık bunlardan mâ'ada dahı niçe dürlü içinde şeytân fi'li ola taşradan su ile yuyup arınur mı şöyle bilesin kim arınmak ve bu didigümüz ol dürlü nesnenün biri bir kişide olsa anun cümle tâ'ati ve ibâdeti ve ameli cümlesi hebâ menşûr olur vay ana kim eger ol dürlüsü dahı bir âdemde olursa hâli niçe ola (...)⁶²

İçkinin bir damlasının damladığı “kuyunun suyundan dökülen otun otladığı koyunun etini” yemek haram olur. Haramlara karşı insanın böylesi bir hassasiyeti varken; içinde kibir, kıskançlık, öfke ve gıybet gibi kötü huylar bulunanların durumu Güzlâr-ı Ma'nevî'de olduğu gibi Makâlat'ta da sorgulanmaktadır.

Vücut temizliğini sağlamak kolay olduğu hâlde iç temizliği sağlamanın o kadar kolay olmadığı ortaya konmuştur.⁶³ Temiz zannedilen kişinin içinde nefsanî sıfatları tutması eleştirilmiştir. İçinde şeytan fiili olan kalp sadece su ile arınamayacağından bütün ibadetlerin heba olma tehlikesi vardır.

Hacı Bektaş Velî; abdest ve temizlik üzerinden kişiyi içine dönmeye, zahir ve batın dengesini hatırlamaya sevk ediyor. Aksi hâlde temizlenme durumu gerçekleşmeyecek, yapılan ibadetlerin sağaltım özelliği görülmeyecektir.⁶⁴ Kabul olmayacaktır. Abdest fiziksel olarak bozulduğu gibi “manevî temizlik” açısından da

⁶¹“Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.” Mâide 5/90.

⁶² Hacı Bektaş-ı Velî, **a.g.e.**, s. 507-509.

⁶³ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 97-98.

⁶⁴ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 98.

bozulabilmektedir. Vücutun yapılması uygun görülmeyen işlerle meşgul olduğunda abdestin gideceği düşünülmüştür.⁶⁵

Dolayısıyla bu metinler vesilesiyle abdeste bir farklı gözle bakmanın çağrısı yapılmaktadır. Metinlerdeki iç âlem vurgusuna paralel olarak Mustafa Merter abdest sayesinde “*duyu organlarının iç âleme çevrilmesi*” ile olumsuz düşüncelerin uzaklaşacağını belirtmiştir.⁶⁶

Sühreverdî, elbisesinin kirlenmesine üzülen kişinin aynı oranda ruhsal temizlik durumunun bozulmasına üzülp üzümediğini sorgular. Hâlbuki insanın batınî tarafında yer alan “kibir, riyâ, haset ve münafıklık” da bir çeşit pisliktir ve temizlenmesi gerekir.⁶⁷

1.1.1. Bir Tövbe Olarak Abdest⁶⁸

Ruhsal kirlere arınmak adına tövbe etmek gereklidir. Bunun için Yaratacı’ya yalvarmak, niyaz etmek O’nunla iletişim kurmak bir yoldur. Bu yol boyunca da “çeşitli makamlar”dan geçilmektedir. Yola çıkmaya hazırlanmanın sembolü olan abdestin bu özelliği taşımasıyla birlikte tövbe olarak da tanımlandığı görülmektedir.⁶⁹ Nitekim Hz. Peygamber’in Hadis-i şerifinde bizatihi abdestin arınma özelliğine şöyle yer verilmiştir: “Müslüman veya mümin -bir kul/kişi abdest alır da yüzünü yıkarsa, gözleri ile baktığı her günah suyla-yahut suyun son damlasıyla-yüzünden çıkar gider. Ellerini yıkadığı zaman elleriyle işlediği her günah su ile- yahut suyun son damlası ile-beraber ellerinden çıkar gider. Ayaklarını yıkadığı zaman ayaklarının yürüyerek işlediği her günah su ile-yahut suyun son damlasıyla-birlikte çıkar gider. Sonunda o kul/kişi günahlarından arınmış olur.”⁷⁰

Bedenin temizliği su ile mümkün olurken kalbin temizliği “pişmanlık, hayâ ve korku suyu” ile mümkündür. Bedendeki kirlere batındaki karşılığı da “dünyevî

⁶⁵ Schimmel, **a.g.e.**, s. 134.

⁶⁶ Merter, **a.g.e.**, s. 264.

⁶⁷ Şihabüddin Sühreverdî, **Avârifü’l Meârif**, Haz. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, Saadet Yayınevi, 2010, s. 369.

⁶⁸ Metin alıntılarında ilerleyen kısımlarda değinileceği için burada açıklama yapmakla yetinilmiştir.

⁶⁹ Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 363; Küçük, **a.g.e.**, s. 131.

⁷⁰ Özafşar vd., **a.g.e.**, C. II., s. 115; Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 426.

İlgilerdir.” Her birinin kirini götürecektir bir arıtıcı vardır.⁷¹ Buradan hareketle abdestin vücudun belirli bölümlerini yıkamakla değil; dilin, “hayâlin, zihninin, aklın, kalbin, nefsin, rûhun” abdest almasıyla tamamlanabileceği söylenmektedir.⁷² Zahirî abdestin su ile alındığı; batnî abdestin ise tövbeyle alındığı belirtilmiştir.⁷³

1.1.2. Abdestin Zahirinde Kalmak

Bu bilgilerden hareketle incelenen metinlerde göze çarpan konulardan biri abdestin zahirî kısmında kalan zahidlerin eleştirisidir. Böylesi bir eleştirinin göze çarptığı metinlerden birisi de Attar’ın Mantıku’t-Tayr’ıdır. Sîmurg’a gitmeyi reddeden, sürekli abdest tazeleyen ve bu hâli terk etmek istemeyen ördekler “*suyun üzerine seccadelerini sermiştir.*” Bu da zahirî kısmında kalan kişileri temsil eder.⁷⁴ Bu minvalde, Sühreverdî; el-Velehân adında abdest alanlara vesvese veren bir şeytan olduğunu, “suyun vesvesesinden” kaçınmak gerektiğini söylemiştir.⁷⁵ Kûtü’l-Kulûb’da da abdestte sınırı aşmamının fazilet sayıldığına dikkat çekilir.⁷⁶ Gülşehri’nin Mantıku’t-Tayr’ında da abdestin zahirî kısmında kalanlar hüthütün ağzından yapılan şu tanımla açıkça eleştirilmektedir. Zahid, seccadesini su üstüne döşeyendir:

Zâhid ol-durur ki tapu üstine

Döşeye seccâdesin su üstine

Mantıku’t-Tayr, C.I, 152/1027

Zâhid ol-durur ki tapu üstine

Bıraga seccâdesin su üstine

Mantıku’t-Tayr, C.I, 166/1113

İmam Gazâlî “temizliğin dört derecesi” olduğunu belirtir. Bunlardan ilki kalbi Allah dışında meşgul eden her şeyden arındırmaktır. İkincisi; kalbe yerleşen bütün olumsuz düşüncelerden, üçüncüsü, uzuvlarda işlenen günahlardan, dördüncüsü ise bedendeki kirlere temizlenmektir.⁷⁷

⁷¹ Cengiz, **a.g.m.**, s.140.

⁷² Cengiz, **a.g.m.**, s. 142.

⁷³ Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 363.

⁷⁴ Schimmel, **a.g.e.**, s.133.

⁷⁵Sühreverdî, **a.g.e.**, s.367

⁷⁶ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s.301.

⁷⁷ İmam Gazâlî, **İhyâu ‘Ulûmi’ d-dîn Tercümesi**, Haz. Ahmed Serदारoğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, C.I, 1974, s. 334.

Ayrıca uzuvlardan günah kirini sökmek de amelin iki parçasından biridir. Günah içinde kalan uzuvlar ibadeti eda edemeyecektir. İmam Gazâlî'ye göre bunlar “imanın makamları” olup her bir makamın diğeri ardınca gelmesi insanın gelişimine ayak uydurulabilmesi içindir.⁷⁸

Kabukta olan temizlikle yetinen ve yalnızca dış temizlikle vakit harcayanlar vesveseye kapılıp temizliğin zahirle sınırlı olduğunu düşünenlerdir.⁷⁹ Fiziksel temizlik sağlamanın başkaları tarafından görünebilir oluşu ve nefse rahatlık vermesi insanların dışına odaklanmalarının temel sebebidir. Tam aksine; kibirden, riyâdan arınmak gibi zorlu olan batınî temizlikte nefsin bir katkısı yoktur. Dışarıdan da gözlenemediğinden bu temizliğin yapılması daha zor ve seyrek.⁸⁰ Teyemmüm abdestine bu noktada toprakla temas yönünden dikkat çekilmiştir. Toprak insanın aslı olduğuna göre, teyemmüm abdesti almak bir yönüyle de insanın yaratılışını tefekkür etmesi ve Allah'la irtibat kurması demektir.⁸¹

1.2.ABDESTİN FİZİKSEL SAĞALTIMI

Abdest alınmakla mükellef tutulan sekiz uzuv ve amelleri cennetin sekiz kapısını temsil eder.⁸² Organların üç kere yıkanılması masivadan üç mertebede (fiil, sıfat ve zat) ayrılmanın işaretidir.⁸³ Abdestin bir hazırlık oluşu söz konusu üç mertebeden geçebilmekle mümkündür.

Abdest müminin silahı olarak ele alınmış, vücudun abdest korumasında şeytanın vesveselerinden uzak kalabileceği vurgulanmıştır.⁸⁴ Abdestin vücudu baştan aşağı saran damar sistemini esneterek tıkanmaları önlediği, özellikle ağız burun ve boyunun su ile temizlenmesinin dolaşımı kuvvetlendirdiği bilinmektedir. Hatta Nurbaki'ye göre “sinirsel yorgunluğun tek doğal ilacı gusüldür.”⁸⁵

⁷⁸ İmam Gazâlî, **a.g.e.**,s. 335.

⁷⁹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 335-336.

⁸⁰ İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saâdet**, s. 98.

⁸¹ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 45.

⁸² Küçük, **a.g.e.**, s. 291.

⁸³ Cengiz, **a.g.m.**, s. 139.

⁸⁴ Sühreverdî, **a.g.e.**, s. 366.

⁸⁵ Halûk Nurbaki, **Namazın Sırları**, İstanbul, Damla Yayınevi, 2017, s.14.

Abdest alırken yıkanan her bir organın nimet olduğunu hatırlamak, şükretmek için bir sebeptir.⁸⁶ “Abdest üstüne abdest almanın övülmüş bir nur” olduğu aktarılmıştır.⁸⁷

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da zahirî abdestin yedi aza üzerine yapılması yaratılışa bağlanmıştır. Abdest iki kısım olarak ele alınmıştır. Yukarıda bahsi geçen zahirî ve batınî abdesti şu şekilde açıklamaktadır:

İmdi zâhir-i vuzû’ yedi tavr üzere binâ kılınmıştır. Kemâ kâla’llâhu Te’âlâ “أَطْوَاراً خَلَقْتُمْ وَقَدْ”⁸⁸ya’nî tahkîk ben ‘azîmü’s-şân sırları sâhib-i tavr halk eyledüm. Tavr-ı evvel baş, sâni ve sülüs eller, râbi ve hâmis yüzler sâdis ve sâbi’ ayaklar. İmdi sana ma’lûm olsun sen bil ey tâlib-i rızâ vuzû’ iki kısımdur. Biri bedenî ve biri rûhî.⁸⁹

Abdestin yedi bölüm üzerinde kurulduğu, Nûh Suresi’ne iktibasla anlatılmıştır. Yazara göre ilk olarak baş, ikinci ve üçüncü olarak eller, dördüncü ve beşinci yüz, altıncı ve yedinci ayaklardır. Abdest de zahirî ve batınî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu iki abdestin de farz oluşu Maide Suresi 6.ayete⁹⁰ ve “Cennetin anahtarı namaz ve namazın anahtarı abdesttir.” Hadisine dayandırır.⁹¹ Herkese farz olan ilk abdest hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. Rûhî abdestin ise “seçkinlere” ait olduğu belirtilir:

Kısm-ı evvel ‘avâm ve havâss-ı nâsa farzdur ve beyâna hâcet yokdur. Kısm-ı sâni havâss-ı nâsa farzdur.⁹²

Tâhâret kelimesi harfî harfine açıklanmaktadır. Ta harfî ahlakı yüceltmeye, ha harfî nefsin etkilerini kırmaya işaret etmektedir. Elif; yoldaki istikamete, ra ise Allah’ın nefse tecelli etmesinin ümidine, te ise tövbeye işaret eder:

Ey tâlib bundan sonra sen bil ki tahkîk tahâret beş harfdan mürekkebdür: Tâ ve hâ ve elif ve râ ve tâ. Ve Tâ, ahlak-ı zemîmi gidermeye işaret eder. Hâ nefsanîyeti

⁸⁶ Merter, **a.g.e.**, s. 264.

⁸⁷ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 301; İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 42-43.

⁸⁸“Oysa, sizi türlü merhalelerden geçirerek O yaratmıştır.” Nuh 71/14.

⁸⁹ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 297.

⁹⁰“Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (Teyemmüm edin). Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat o sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.” Maide5/6.

⁹¹“Cennetin anahtarı namaz ve namazın anahtarı abdesttir.” Özafşar vd., **Hadislerle İslam**, c.II s. 113.

⁹² Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s.,298.

gidermeye işâretdür. Elif nefsün tarîkde istikâmetine işâretdür. Râ Hakk'un nefse tecellisünün recâsına işâretdür. Tâ günâhdan tevbeye işâretdür.⁹³

Ağzın Yıkanması

Ağzın yıkanması “zikre hazırlanmayı,”⁹⁴ zikredilenler içerisinde masivanın atılmasıyla⁹⁵ abdest öncesinde söylenen çirkin zikirlerden tövbe edilmesidir. Güzel zikirle (abdest esnasındaki dualarla) ağza su vermektir.⁹⁶ Helal olmayan gıdalardan uzaklaşmak ve dili fayda vermeyen sözlerden korumayı niyaz etmektir.⁹⁷

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû'da fasl-ı sani ise “manevi ağzı” anlatır. Beslenmenin sağlandığı zahirdeki ağız bütün sırların kavranabileceği potansiyele sahip değildir. Eğer bir kişiye Allah tarafından sırra kavuşmak nasip olacaksa O'nun sırrı ilk önce kalbe aktardığını belirtir:

Fem-i ma'nevî'nün beyânındadır. Ey tâlib sana ma'lûm olsun sen bil tahkîk fem-i zâhirî ile insân ta'âm işrâb ider de ancak o fem sebebiyle et'ime vü eşribe sırrına vâkıf olur. Vâlâsında olan esrâr-ı ilâhiyyeye vâsıl olmaz. Hâlbuki esrâr-ı İlâhî cemî'-i eşyâyı muhîtdür...Vaktâ kim Allâh Te'âlâ sırrının ittisâlin insâna murâd itdi ise evvelâ insânun kalbine vâsıl kıldı. Sonra kalb vâsıtasıyla insâna vâsıl kıldı.⁹⁸

İmanın kalp ile tasdil dil ile ikrar olmasından hareketle zahirî ağız da imanın mekânıdır. İman ve kalp bağlantısından yola çıkılarak kalbin temizliği İlahi nimetlerden yararlanma şartıdır. Eğer temizlenemezse kişi hüsrân içerisinde kalır:

Zîr[â] kalb mahall-i îmândur. Vahdâniyet-i Allâh kalb ile tasdik olunduğu i'tibâriyle fem-i zâhirî de mahall-i îmândur. Anunla ikrâr olunduğu i'tibâriyle işde bu ecilden kalb fem menzilesinde dinildi. Bu beyândan fehm olındı ki eger tâlib kalbini arıdır ise ni'am-ı Rabbâniyye'den yer ve içer, arıtmaz ise yimez belki hüsrânda kalur ma'âza'llâh Te'âlâ.⁹⁹

⁹³ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s 302.

⁹⁴ Nurbakî, **a.g.e.**, s.16.

⁹⁵ Hücûrî, **a.g.e.**, s. 354.

⁹⁶ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 54.

⁹⁷ Kızıler, **a.g.e.**, s. 155.

⁹⁸ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s 302.

⁹⁹ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s 303.

Burnun Yıkanması

Burnun yıkanması “Hz. Peygamber kokusu alma” gayretini¹⁰⁰, “şehvet kokusundan uzaklaşmayı”¹⁰¹, helal olmayan bütün kokulardan sıyrılıp Allah’ın kokusunu duyma isteğini işaret eder.¹⁰²

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da bâtinî burundan kastedilenin ruh olduğu söylenir. Zahirî burun koku almayı sağladığı gibi batınî burun da aşk kokusunu duyabilir. Manevî burunla ruh işaret edilmektedir:

Fasl-ı sâlis enf-i ma’nevî’nün beyânındadır. Ey tâlib sana ma’lûm olsun sen bil ki tahkîk enf-i zâhirî ile ancak buhûrât ve şükûfât-ı zâhirînün esrârına vâsıl olur. Râyihâ-yı ‘ışkun esrârına ancak enf-i ma’nevî ile vâsıl olunur. İşte o enf-i ma’nevîden murâd rûhdur. Ammâ her bir rûh degül belki ‘ârifün sıfat[1] olan ‘irfân-ı hakîkî ma’nâsına olan rûhdur. İşte ona rûh-ı sultânî derler. Enf menzilindedir.¹⁰³

Yüzün Yıkanması

Yüzün yıkanması “hannasların görüntüsünü” yok etmeyi sağlar.¹⁰⁴ Kişinin kendisine Allah’ın dışında yakın hissettiği her şeyden vazgeçmesini¹⁰⁵, gafletten kurtulup nefsanî sıfatları “ faydalı ilimle yıkamayı” ve benlik davasından sıyrılmayı işaret eder.¹⁰⁶ Bursevi’ye göre ise tövbe suyuyla dünya meylinden ve kirlerinden kurtulmaktır.¹⁰⁷

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da nefis ile vücuttaki azaların eşleştirilmesi söz konusudur. Nefs-i emmâre ile yüzün örtüştürüldüğü görülmektedir. Nefs-i emmârede, olumsuz özellikler bulunur. Çözüm nefis-i emarenin Tevhid ateşiyle yakılmasıdır. Ancak bu sayede nefis kötü özelliklerinden arınabilmektedir:

Vech ile emmâre beyinlerinde münâsebet nedür dinilür ise tahkîk nefis-i emmâre ahlak-ı zemîmenün mahallidür. Eger nâr-ı tevhîd ile o zemîmeden halâs olur ise kendüsinden ahlak-ı hamîde zuhûr eyler.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Nurbaki, **a.g.e.**, s.,17.

¹⁰¹ Hücûvîrî, **a.g.e.**, s.,354-355.

¹⁰² Kızıler,**a.g.m.**, s.,155.

¹⁰³ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 303.

¹⁰⁴ Nurbaki, **a.g.e.**, s.17.

¹⁰⁵ Hücûvîrî, **a.g.e.**,s. 355.

¹⁰⁶ Kızıler, **a.g.m.**, s.154.

¹⁰⁷ Cengiz, **a.g.m.**, s.140.

¹⁰⁸ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s.300.

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû'da manevî yüz ile insanın kendiyle karşılaşacağı belirtilmiştir. Yüzün temizliği için gereken su gibi manevî yüzü de arıtacak olanın; muhabbet, riyazet ve açlık suyuyla gusletmek olduğu belirtilir:

Vech-i ma'nevîyi beyân ider. Ey tâlib sana ma'lûm olsun. Sen bil tahkîk vech-i zâhirî bir 'uzvdur ki insân kendisiyle muvâcehe ider. İşde bu vechi zâhirîde gayriyyet ve isneyniyyet bulunur. Ehl-i mutasavvıfa 'inde köke i'tibâr yoktur(...)Bu sûretde sâlike lâzım olan vech makâmında vâkı' sırr-ı insânî ve sahh-ı nefsanîden mâ-i kudsiyle gusl itmekdür.¹⁰⁹

Ellerin Yıkanması

El ve ayaklar kişisel irade sembolü olarak değerlendirilmektedir. Abdestle arınması vücudu ibadete hazırlamak ve onun mahşer günü şهادet edeceğini hatırlamaktır.¹¹⁰ Dünyaya tutunan ellerin dünyadaki bağımlılıklarından arındırılmasıdır.¹¹¹ Aynı zamanda kuvvet sembolü olan elin "takva suyuyla yıkanmasıdır."¹¹²

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû'da El, nefs-i levvâme ile örtüştürülmektedir. Nefs-i levvame karanlığı veya aydınlığın sahibi olmasıyla birlikte değişebilen özelliklere işaret eder. "Hiçbir insan yoktur ki kalbi Allah'ın iki parmağı arasında olmasın. O dilediği (kulunun kalbini) istikâmet üzere kılar, dilediğini ise saptırır." hadis-i şerifine dayandırılır.¹¹³

"...Dahı yed ile nefs-i levvâme beyinlerinde münâsebet tahkîk yed-i âlet-i insândur ve nefs-i levvâme 'âlem-i zulmânî ve nûrânîde mutasarrıf olmak ile yed gibidür ve nefs-i levvâmenün hem zulmânî ve hem nûrânîyyeye mutasarrıf olması hadîs-i şerîf ile sâbitdür. Zîrâ peygamberimiz de 'aleyhi'ssalâtu ve's-selâm, "Mü'minün kalbi Rahmân'un parmaklarından iki parmak arasında." buyurmuşdur."¹¹⁴

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû'da zahirî el ile insan tasarrufta bulunabilir. Bu elin karşılığında yer alan manevî el ile de "sırrın sırrı" kast edilir. Allah'ta olan "sırr-ı azim" kavuşmak "sırr-ı hafî" ile olur:

¹⁰⁹ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 303.

¹¹⁰ Nurbaki, **a.g.e.**, s.17.

¹¹¹ Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 354; Cengiz, **a.g.m.**, s. 140.

¹¹² Kıziler, **a.g.m.**, s. 154.

¹¹³ "Hiçbir insan yoktur ki kalbi Allah'ın iki parmağı arasında olmasın. O dilediği (kulunun kalbini)istikâmet üzere kılar, dilediğini ise saptırır." Özafşar vd., **Hadislerle İslam**, C. III, s. 57.

¹¹⁴ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 300.

“Fasl-1 hâmis yed-i ma‘nevî beyân ider. Ammâ yed-i zâhirî kendisiyle insân her bir şey’e tasarruf ider. Bu yed mukâbilinde bir yed dahî vardur ki ana yed-i ma‘nevî dirler. İşde bu yed sırrü’s-sırrdur ki Allâh kâmil-i mükemmeldür ve kendisinde sırr-1 ‘azîm vardur ve bu sırra sırr-1 hafî dahî dirler. Bu sûretde sâlik ma‘ârif-i Rabbâniyye’yi alamaz ancak bu yed makâmında olan sırr-1 hafînün nûrî ile alır. İnsân murâd murâdâtını sâ‘ir a‘zâ ile almayup ancak yed-i suverî ile aldığı gibi.¹¹⁵

Ayakların Yıkanması

Allah’ın rızası haricinde bir yere gitmeme kararı almak¹¹⁶ve dünya hazlarına karşı durmaktır.¹¹⁷ Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da ayaklar ile de nefsi mutmaine örtüştürülür. Ayaklar âlem-i ceberuttan âlem-i lâhuta yürümeyi sağladığı için nefsi mutmaine olarak açıklanmıştır:

(...)Ve dahî ayaklar ile nefsi mutma’inne beynlerinde münâsebet tahkîk ayaklar ‘âlem-i ceberûtudan ‘âlem-i lâhuta sâlikün yürümesine bu ayakdan murâd nefsi mutma’innedür.¹¹⁸

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da yedinci fasılda ise manevî ayaklar anlatılmaktadır. Zahiri iki ayak bedeni taşımakla yükümlü olduğu gibi manevî ayak da manevî âlemde Allah’ın iki sıfatıdır:

“Mukâbilinde bir ayak dahî vardur ki ana racl-i ma‘nevî dirler. O racl-i ma‘nevîden murâd, Allâh’un iki sıfatlarıdır ki anlar ile sâlik bu ‘âlemde yürür. Eger o sıfatların birisi sâlike ta‘alluk itmese yol almayup belki bahr-ı ‘accda¹¹⁹ müstagrak olur.”¹²⁰

Başın Yıkanması

Tevekküle Allah’a teslim olmak anlamına gelir.¹²¹ Canın Allah yoluna kurban edilmesini temsil eder.¹²² Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da İnsanın başı ise nefsi mühlime ile örtüştürülür. Bunun da sebebi başın insanın kıyam hâlinde duruşuna yardımcı olmasıdır. Başın olmamak nasıl ölmek demekse, Allah’ın ilhamlarına erişme yolları kapandığı için ruh da ölmüş gibi olacaktır:

¹¹⁵ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 303.

¹¹⁶ Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 355.

¹¹⁷ Kızılar, **a.g.m.**, s. 154.

¹¹⁸ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 300.

¹¹⁹ Metnin aslında bu ifade bu şekilde yer aldığı için düzeltme yapılmamıştır.

¹²⁰ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 304.

¹²¹ Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 355.

¹²² Cengiz, **a.g.m.**, s. 140.

“(…)dahı baş ile nefis-i mülhime beyinlerinde münâsebet tahkîk baş insânun kıyâm-ı vücûdına sebebdür. Zîrâ kat‘ olınsa insân ölür. Kezâlik nefis-i mülhime vücûdât-ı rûhâniyyeye sebebdür. Zîrâ mülhime olmasa ilhâm-ı Rabbâniyyeye vâsıl olınmadığı için rûh ölmüş menziline olur...”¹²³

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da zahirî başın insanın beden bütünlüğüne sebep olmasından hareket edilerek manevî başın da nefis-i raziye temsili olduğu belirtilir. İnsanın bütünlüğünü sağlayan baş olmasa hayat da olmayacaktır:

“Fasl-ı sâdis re’s-i ma‘neviyi beyân ider. Ey tâlib sana ma‘lûm olsun ki re’s-i zâhirî insânun vücûdına sebep olduğu gibi re’s-i ma‘nevî de sâlikün vücûdına sebebdür. Zîrâ insânun başı kesilse kendinde hayât kalmaz fefhem.¹²⁴ İşde bu re’s medâr-ı nefis-i râziyyedür ki kendüsiyle ahlak-ı Rabbâniye’ye vâsıl olunur.”¹²⁵

Terceme-i Esrâr-ı Vuzû’da bütün azaların zahirî ve batınî olarak karşılığı verildikten sonra “himmet Burak’ma binmek, fakr ve ihtiyaç elbisesini kuşanmak” korku ve ümit hâllerinin üstünde kabz ve bast hâline sahip olmaktır. En uçtaki maksat tevhid olduğundan iki ayağın mübarek su ile gusl etmesi gereklidir:

Bu sûretde sâlike lâzım olan himmet-i ‘âliye Burâk’ma binüp fakr u ihtiyâc libâsını giyüp kadem-i kabz u basta mâlik olsun ki maksad-ı aksâya vâsıl işde o maksad-ı aksâ ‘âlem-i bekâ ve’l-ahadiyyetdür. B[u] sûretde yine sâlike lâzım olan iki ayaklarını mâ-i kudsî ve iclâl-i Hakk Sübhânehu ve Te‘âlâ ile gusl eylesün ki ölmezden evvel sâlike münâcât mahz-ı hâsıl olsun.¹²⁶

1.2.1. İmanın Ahiretteki Göstereni: Abdest

Daha önce de belirtildiği üzere abdest alanın uzuvları ahirette abdestin nuruyla parlayarak görülecektir. Muhammediye’de de kıyamet gününde insanlar arasında Müslümanları ayırıcı bir özellik olarak abdestten nurlanan yüzler sıkça zikredilmiştir. Böylesi bir işaret, aslında Hz. Peygamber’in ümmeti olduğunun gösterenidir. Aynı şekilde, Muhammediye’de ahirette Hz. Musa’nın abdestten yüzleri parlayan bir kavim gördüğüne değinilir. O kavmin Hz. Muhammed’in ümmeti olduğunu öğrenir:

Dedi bir kavm gördüm ki vuzûdan yüzleri enver
Dedi onlar da onundur pes onu etme istiltâf

¹²³ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.m.**, s. 300.

¹²⁴ Metnin aslında bu ifade bu şekilde yer aldığı için düzeltme yapılmamıştır.

¹²⁵ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.e.**, s. 303.

¹²⁶ Alptekin Sarıoğlu, **a.g.e.**, s. 304.

Muhammediye, 308/1485¹²⁷

Gazâlî'nin İhyâu Ulûmi'd-dîn eserinde bahsedildiği gibi kıyamet günü yüzleri yıldız gibi parlayan bir kavim ezanın sesini işittiklerinde hemen abdest alanlardan oluşacaktır: ¹²⁸

Şeyh Gazzâlî rivâyet eder İhyâ'da işit
Kim kıyâmet günü bir kavm olısar gâyet inâh

Yüzleri yıldız gibi tâbende ola bunların
Aydalar nice âmel ederdiniz siz istinsâh

Aydalar çünkim ezânın işitürdik ününü
Durup abdeste giderdik etmez idik infitâh

Muhammediye, 574/5247-5249

Kıyamet günü yüzleri ay gibi bir kavim görülür. Hangi amel karşılığında bu nura kavuştukları sorulduğunda vakit girmeden önce abdest aldıkları cevabını verirler:

Bunların ardınca geri dura bir hoş tâyife
Yüzleri sankim kamerdir kim felek ona konah

Aydalar kim ne sebebden yüzünüz ay gibidir
Aydalar abdeste vaktten ön olurduk irtisâh

Muhammediye, 574/ 5250-5251

Yine Hz. Peygamber'in ümmetinin yüzleri ve kolları ak bir şekilde geleceği anlatılmış, bunun da abdest suyunun eserlerinden olduğu belirtilmiştir:

Dedi kim yevmü'l-kıyâmette geliser ümmetim
Yüzleri ak kolları ak tut o sultâna külah

Zîra abdest suyunun iriser âsârı dedi
Andan ötrü ağ olur dedi tut ol hâna külah

Muhammediye, 575/5256-5257

Ahirette başka hiçbir ümmette olmayan en güzel suret, abdest sayesinde yüzlerin ve kolların parıl parıl parladığı sima olacaktır. Bu yönüyle Hz. Muhammed'in ümmeti diğerlerinden ayrılacaktır:

¹²⁷ Muhammediye alıntıları için **bkz:** Yazıcıoğlu Mehmed, **Muhammediye**, Haz. Amil Çelebioğlu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018.

¹²⁸ Aynı alıntılar Envârü'l- Aşîkîn'de de yer almaktadır, bkz: Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 576.

Ki zîrâ sizde sîmâ var ki yoktur ayruk ümmette
Yüzünüz kollarınız ak vudûdan Ahsen-i eşkâl

Muhammediye, 643/6187

Cennete önden girecek olanlar beş vakit namaz için abdest alanlardır:

Hem buyurdu saff-ı evvel cennete önden gire
Hassa şunlar kim edine beş namâza vuzû

Muhammediye, 677/6622

Envârü'l-Âşîkîn'da da Hz. Peygamber'e ümmetin nişanının ne olduğu sorulduğunda cevaben Hazreti Peygamber'in "*Abdest uzuvlarından parlayan nurdur*" buyurduğu aktarılmıştır.¹²⁹ Nitekim Hadis-i Şerifte "İşte benden sonra gelecek olan kardeşlerim; aldıkları abdestten dolayı kıyamet günü abdest azaları parlayarak gelecekler. Ben de onları Kevser havuzu başında karşılayacağım." buyrulmuştur.¹³⁰

Kıyamet günü ümmetin ayırıcı özelliği olarak abdest almak övünmeyi mizana bırakmaktır. Dolayısıyla değerli görülen ameller kıyamet günü insanı kurtaracak olanlardır.

İslâmî'nin mesnevisinde ise abdestin imandan sonra sorulacak ikinci soru olduğu belirtilir. Abdest alan rahmetle müjdelenmiştir. Abdest ve iman Sırat köprüsünü geçirecek ve ateşten kurtaracaktır. Dolayısıyla kim rahmete ihtiyaç duyuyorsa imanını ve abdestini gözden geçirmelidir:

Evvelinde sorduğu îmân-durur
Mü'mine ol emn-ile emân-durur

Ger anun îmânı naks olsa nider
Ol sırâtı geçemez nâra gider

Bil ikinci gusl-ile âbdest durur
Her ki işler lâ-cerem rahmet bulur

Bu ikiden naks olursa gör nider
Ol sırâtı geçemez nâra gider

İslâmî, 219/2298-2301¹³¹

¹²⁹ Yazıcıoğlu Ahmed Bican, **a.g.e.**, s. 652.

¹³⁰ Özafşar vd., **Hadislerle İslam**, C.II, s. 117.

¹³¹ İslâmî Mesnevisi alıntıları için **bkz: Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslami'nin Mesnevisi**, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Hasan Yüksel, İbrahim Delice Sivas, Dilek Matbaası, 1996.

1.2.2. Bir Hazır Olma Biçimi Olarak Abdest

Cemâl-i Halvetî, Beyân-ı Çengnâme’de Cuma gününe hazırlanmak hususu üzerinde durur. O’na göre Cuma vakti dört gözle beklenmelidir. Bu güne ve ibadete hazırlanmak için abdest alınıp namaz vakti beklenmelidir, böylece kişi “cumaya layık olabilir.” Cuma güne özellikle dikkat edildiği görülmektedir:

Âlem-i insânda yevm-i cum’adan
Der- varak şerh ideyim ki oldur ‘Aden

Gözle vaktini anun vaksuz degül
Gözlemeyen yok diyüp vaksuz degül

Kıl tahâret al vuzû sen hâzır ol
Her günün evkâtına sen nâzır ol

Tâ ki sen lâyıık olasın cum’aya
Olmayasın gark riyâ u sum’aya

Vaktı gelincek nidâ serüne ire
Gel diyü sen de varasın ol yire

Beyân-ı Çengnâme, 675/614-618¹³²

Ferahnâme’de de paralel olarak namaza hazırlanmak için abdest almaya gitmekten bahsedilir. Abdest, insanın yönünü namaza çevirdiğinin ve ona niyet ettiğinin sembolüdür. Gönlün ve canın dirilmesiyle, endişelerin silindiği bütüncül bir temizlik tecrübesi olarak şu şekilde yansıtılmıştır:

Eydür evvel kim namaza kasd idem
Varuban abdest almağa gidem

Aluram abdest yirüme gelürem
Fariğ olup bir zemân otururam

Ta ki gönlüm cem’ oluban dirilür
Buluram gendümi canum dirilür

Endişem gider kamu pâk oluram
Cümle serkeşlik ile hâk oluram

Hatiboğlu Ferahnâme, 217-218/2321-2324

¹³²Cemâl-i Halvetî’nin bütün mesnevileri için bkz: Leylâ Alptekin Sarıoğlu, Cemâl-i Halvetî’nin Tasavvufî Mesnevileri (Metin-İnceleme), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

Daha sonra ise böyle “arı abdest” almak için gayret etmek gerektiği tavsiyesinde bulunulur. Abdest başlı başına bir arınma olduğundan, arı sıfatıyla nitelendirilmesi zahirî ve batınî olarak sağaltım sağlayacak şekilde ve diğer vesveselerden arındırılmış olmayı çağrıştırmaktadır. Yani; insanın Allah’ın kabul edeceği şekilde abdest alma kaygısı olmalıdır:

İmdi sen dahı namaza dur çok
Arı abdest almağa el ur çok

Şöyle abdest al ki hak kıla kabul
Kıl namâzı olasın devletlü kul

Hatiboğlu Ferahnâme, 219/2338-2339

Netice itibariyle abdest bir hazırlık olarak Allah’ın huzuruna çıkacak kişinin tövbesini ve niyetini göstermektedir. “Arı abdest” vurgusu Müzekki’n-Nüfûs’ta da göze çarpmaktadır. “Arı abdestle” uyuyan kişinin canının göklere yükseleceği, secdeye varacağı aktarılır:

Ve dahi Tefsîr-i Kevâşif’te naklonur ki, kaçan Allah’ın mü’min kulları arı abdestle uykuya varsa, onların canları göklere ağız, secdeye varmağa emrolunur. Abdestsiz olursa, gökler ağız, secdeye varmağa buyrulmaz.¹³³

Geceyi hasretle bekleyen, gelince sevinen kişilerden bahsedilir. Onlar, “hoş arı abdest” alıp dost kapısına baş koyup secde eden kişilerdir. Özetle, abdest dost kapısına secde etmeye götüren, münacata hazırlayan ve insanın kalbini Allah’a dökebileceği bir ana hazırlıktır:

İşit imdi anlar kimlerdir, yani gece olunca sevinirler ve şöyle gözetirler gece olduğuna, şol bir kişi hasretin gözetir gibi. Güneş dolanınca uyurlar, tâ ki gaflet ehli gaflette iken tâlipler uyumayalar, âlem kavgadan hâlî ola, anlar varalar, hoş arı abdest alalar, dost kapısının atabe-i süflisine baş koyup secde ederler, Mevlâ’ya münâcâta meşgul olurlar, her hâcetlerini ol yüce dergâha arzedeler, gâh naz ve gâh niyâz, gâh tazarrû, gâh ağlamakla gözyaşın akıtarlar, mevlâ ile muamele eyleyeler ta sabah olunca.¹³⁴

¹³³ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, 342.

¹³⁴ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, 341.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK NAMAZ

Farsça “tazim için eğilmek, boyun eğmek, ibadet” anlamındaki namaz kelimesi, Arapça “dua etmek, yalvarmak” gibi anlamlara gelen salât kelimesiyle karşılanmıştır.¹ Izutsu ise, bu kelimenin asıl anlamının “birine iyilikler dilemek” olduğunu belirtir.² İslam’ın gelişiyle birlikte namaz ayırıcı bir özellik olarak değerlendirilmiştir.³ Kur’ân-ı Kerîm’de zekât kelimesiyle birlikte 88 kere zikredilmiştir.⁴

Dinin direği olan namaz, ibadetlerin “efendisi ve rehberi” olarak düşünölmüştür. Beş vakit namaz kılanın Allah tarafından muhafaza edileceği müjdesi verilmiştir. Hadis-i Şerifte de “Birinizin kapısı önünde günde beş defa yıkandığı bir nehir olsa, o kimsede kir namına bir şeyin kalabileceğini düşünebilir misiniz? İşte beş vakit namaz da böyledir, Allah bu namazlarla günahları yok eder.”⁵ şeklinde namazın bir ibadet olarak arındırıcı yönü gösterilmiştir. “Su kiri temizlediği gibi beş vakit namaz da günahları temizler.” şeklinde namazın müjdelerini anlatılmıştır.⁶ Bahsi geçen ayet ve hadislerden hareketle namazın insan hayatında gerçekleştirdiği arınma süreci üzerine çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bu

¹ Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s. 139; Ferhat Koca, **İslam İbadet Esasları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, s.133.

² Toshikiko Izutsu, **Kur’ân’da Allah ve İnsan**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975, s. 140.

³ Izutsu, **a.g.e** 140-141.

⁴ Haluk Nurbaki, **Sonsuz Nur**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1991, s. 143.

⁵ Mehmet Emin Özafşar vd., **Hadislerle İslam, Hadislerin Hadislerle Yorumu**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, C.II, s. 155.

⁶ İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saâdet**, Çev. Ali Arslan, İstanbul, Merve Yayın Dağıtım, 1996, s.109.

açıklamalarla birlikte namazın zahirî kısmı olduğu gibi bir de “sırrının ve hakikatinin” olduğu kabul edilerek bu sırrın izi sürülmeye gayret edilmiştir.⁷

İnsanın yaratılışı da temelde “zahirî ve batınî” olmak üzere iki farklı düzeyde ele alınmıştır. Zahirî olan fiziksel, batınî kısım ise ruhsal yönlerine temas etmektedir.⁸ Namazdaki “sır ve hakikat” ayrımı da böylelikle insanın kimyasıyla sağlanan uyumu ortaya koyar. Aynı zamanda namazın ruhsal ve fiziksel sağaltımına işaret etmektedir.⁹

2.1.NAMAZIN RUHSAL SAĞALTIMI

Namazda gerçekleştirilen duruşlar bir vücudun fiziksel görünümüyle eşleştirilmiş, sırları ise ruhu olarak değerlendirilmiştir. Bir ibadet olmanın ötesinde namaz böylelikle insan hayatına temas eden kuvvetli bir özne olarak ele alınmıştır.¹⁰ Namaz hususundaki bu katmanlı düşüncelerin Divan şairleri tarafından başta kutsal metin olan Kur’ân-ı Kerîm’den ve Hz. Peygamber’in hadislerinden, dinî kaynaklardan beslenerek edebiyatın mecrasına ise; dil malzemesinin estetik kullanımıyla birlikte benzetmeler, türler ve hikâyeler aracılığıyla yansıtıldığı tespit edilmiştir.

Örneğin Gazâlî’nin “*Bilmiş ol ki bu anlattıklarımız namazın kalıbı ve suretidir. Bu suretin bir hakikati vardır ki, o da onun ruhudur. Namazın her hareketinin ve zikrinin bir ruhu vardır. Ruh olmadıkça namaz cansız cesede benzer.*”¹¹ açıklamaları Mürîdî’nin Pend-i Ricâl’inde, Ârif’in Mürşidü’l-Ubbâd’ında şiir olarak vücut bulmuştur. Pend-i Ricâl’de şu şekilde geçer¹²:

Dir İmam Gazzâli böyle iy ‘azîz
Kılunuz anı edeble key temiz

⁷ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, 110.

⁸ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 15.

⁹ Muînüddîn Çiştî, **Sûfî Tıbbı**, Çev. Hayrettin Tekümit, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s.124.

¹⁰ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s 110.

¹¹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 113.

¹²Tez boyunca Pend-i Ricâl alıntıları için bkz: Atabey Kılıç, **Mürîdî ve Pend-i Ricâl Mesnevisi İnceleme- Tenkitli Metin-Dizin**, İzmir, Akademi Kitabevi, 2005.

Bilünüz işbu namâzı Kirdgâr
Kıldı bir sûret gibi Perverdgâr

Pend-i Ricâl,339/1894-1895

Eli var ayagı var gözleri var
Kulagı var cânı var sözleri var

Pend-i Ricâl,340/1896

Mürşidü'l-Ubbâd'da ise şöyle yer verilmiştir:

Bes huzûr-ıla kılıgôr sen namâz
Nakş-ı erkân ten huzûr cân-ı namâz

Bil ki cânsuz tende hâsıl yokdur
Dut sözümi uşda didüm hak durur

Mürşidü'l-Ubbâd,160/1443-1444¹³

Bir şeyin hakikatine vakıf olmak “onun varlığını” idrak ettikten sonra olacaktır. O hâlde, sağaltımın anlaşılması için namazın insan için ne demek olduğu, niçin bu ibadetin gerçekleştirildiği, ibadatlere hangi değerlerin atfedilmiş olduğunun tespit edilmesi gereklidir.¹⁴ Böylelikle namazın ruhsal ve fiziksel sağaltımlarından söz etmek mümkün olacaktır. Namazın sağaltıcı yönünün metinlerde nasıl işlendiği irdelenecektir.

2.1.1. Divan Şairlerinin İfadeleriyle Namazın Maksadı

İncelenen metinlerde bir ibadet olarak namazın ardındaki hikmetlerin üzerinde düşünüldüğü görülmüştür. Bu metinler içerisinde; namazın kılmanın niçin gerekli olduğu, yaratılışla bağlantısı, namazdaki çeşitli duruşların ardındaki anlamlar gibi detaylı bilgilere yer verildiği tespit edilmiştir. Namazın emredilen bir ibadet olmasının ötesinde insan hayatında ne gibi izdüşümleri olduğu irdelenmiştir. Metinler konu bütünlüğü çerçevesinde dizilmiştir.

¹³ Tez boyunca Ârif'in bütün mesnevileri için bkz: Abdurrahim Elveren, “XV. Yüzyıl Şairlerinden Ârif ve Hamsesi”, *İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2001. Karışıklık olmaması adına yer alan beş mesneviden her biri zikredilecektir.

¹⁴ İmam Gazâlî, *a.g.e.*, s. 15.

Garibnâme’de Âşık Paşa farz kılınan namaz ibadetinin dinin direği olduğunu Hadis-i şerife iktibasla aktarmıştır.¹⁵ Kulluğu bilmenin bir ifadesi olan namazın hayat devam ettikçe devam edeceği şeklinde ifade etmiştir. Peygamber sünneti olan namazın maksadının ne olduğunun bilinmesi gerektiğini söylemiştir. Namaz bir ritüel olarak değil, belirli bir maksatla kılınmalıdır:

Ol ki tâ’atdur farîza Tanrı’nun
Günde biş vakt kim diregidür dinün

Hak anı kullarına farz eyledi
Bildürüp peygambere ‘arz eyledi

Es-salâtu ‘imâdü’ d-dîn¹⁶

Niçe kim diri olasın kıl didi
Kulluk eyle kullıgunı bil didi

Ekîmu’s-salâte ve âtü’z-zekâte¹⁷

Kıldı peygâmbere kamu kılmak gerek
İlla maksûd ne-durur bilmek gerekir

Garibnâme, C. I/I 89/347-350¹⁸

Âşık Paşa, ibadetlerdeki bu amacı rahmet bulmak ve ahirette Allah’a layık olmak şeklinde açıklar. İbadetlerde rahmetin olduğuna şüphe olmamakla birlikte ne zaman geleceği ve hangisinde bulunduğu bilinmemektedir. İbadetlerin birbirinden farklı olduğu anlatıldıktan sonra kimisinin malla kimisinin nefisle gerçekleştirildiğini aktarır:

Maksud oldur anda kim rahmet bula
‘Arz yirinde hazret’e lâyıq ola

Şek degül kim rahmet ol tâ’atdadur
İlla bilmezler ki ne sâ’atdadur

¹⁵“Dinin başı İslâm (kelime-i şehâdet getirerek Allah’a teslim olmak), direği ise namazdır.” Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II, s. 173.

¹⁶ Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II, s. 173.

¹⁷ “Namazı tam kılın, zekâti hakkıyla verin, rükû edin.” Bakara 2/43.

¹⁸ Tez boyunca Garibnâme alıntıları için bkz: Âşık Paşa, **Garib-nâme** (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma), Haz. Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2000.

Tâ'atun ya kankısında yazludur
Lâcerem kim rahmet anda gizlüdür
Garibnâme, C. I/I 91/351-353

Kimisi bu nefse hükm olmuş-durur
Kimisi mâl üstine gelmiş-durur
Garibnâme, C. I/I 91/355

İbadetleri teker teker saydıktan sonra tekrar namaza dönerek; nefsin ibadetinin beş vakit namazla Allah'a niyaz etmek olduğunu tanımlar:

Nefsün oldur kim kıla biş vakt namâz
Anun-ıla hazret'e kıla niyâz
Garibnâme, C. I/I 93/363

Âşık Paşaya göre namaz; nefsin Allah'a layık olmak ve rahmetiyle müjdelenmek için eda ettiği ibadetidir. Namazın bir türlü kontrol altına alınamayan nefsin etkilerini kırma özelliğine işaret edilmektedir. Namazda okunan Fatiha'nın nefsin zararlarından muhafaza edeceği, secdede nefsteki gururun kırılacağı belirtilmiştir.¹⁹ Başka bir açıklama ise namazdaki bütün duruşlarla birlikte nefsin gurur, tembellik, riya ve ihtiraslarının kırılacağı üzerine yapılmıştır.²⁰ Fatiha Suresin'de geçen "Yalnız sana kulluk ederiz." ayetinin okunmasıyla nefse kulluk etmekten vazgeçilmiş olunacaktır.²¹

Özetle, Âşık Paşa'nın namazı ele alışı şu şekildedir; Allah onunla yalvarmamız için namazı emretmiştir. Nitekim ayet-i kerimede "Namaz ve sabırla Allahtan yardım isteyin"²² buyrulmaktadır. O hâlde, Âşık Paşa ibadetlerin insan için ehemmiyetini açıklayarak insanı da yüceltmektedir.

Muhammediye'de yer aldığı üzere Allah'ın rahmetine vesile olan namaz Hz. Peygamber'in son sözüdür:

¹⁹ Izutsu, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, s.114; Haluk Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1998, s. 13.

²⁰ Şihabüddin Sühreverdî, **Avârifü'l Meârif**, Haz. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, Saadet Yayınevi, 2010, s. 383.

²¹"(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız." Fatiha 1/5; Haluk Nurbaki, **Bakara Sûresi Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1997, s. 32.

²²"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir." Bakara 2/153.

Son sözü bu idi dedi es-salâtu es-salât
Ya'ni kim kılın namâzı rahmet ede tâ ki Hû

Muhammediye, 493/4116²³

Namazın niçin kılındığına dair bir başka açıklama Mürşidü'l-Ubbâd'da yapılmıştır. Garibnâme'ye paralel olarak kulluğun beş rüknünden biri olan namaz beş kere Allah'a niyaz etmek olarak ifade edilir. “Namaz müminler üzerinde vakitli olarak farz olmuştur.”²⁴“Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar”²⁵ ayetlerine iktibasta bulunur:

Kulluğun biş rükni vardur dinlegil
Eydeyim bir bir anı hoş anlagıl

Evveli-durur anun bilgil namâz
Eylemek biş vaktde hakk-ıla niyâz

Çün namâzı hak sana farz eyledi
Hem **salât tenhâ ani'l-fahşâ** didi

Mürşidü'l-Ubbâd, 160/1440-1442

Bahsi geçen Hadis-i şerife iktibasla namaz, büyük bir sultana yalvararak muhtaçlığı ifade etmekle eşleştirilmiştir.

Mürşidü'l-Ubbâd'da ise “Hazihi'l-Haberü Fî Beyâni Şerefi's-Salâti” başlığında namazın yüceliği beyân edilmektedir. Hazreti Peygamber'in Hadis-i şerifinde geçen namazın günde beş kere bir ırmağa girmeye benzetmesine iktibasla²⁶ de bedendeki kirlerden eser kalmayacak şekilde temizlenmek ve günahlardan da kurtulmak olarak ifade edildiği görülmektedir:

Ol resûl dahı didi benzer namâz
Eylemek ol ulu sultâna niyâz

²³ Muhammediye alıntıları için bkz: Yazıcıoğlu Mehmed, **Muhammediye**, Haz. Amil Çelebioğlu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018.

²⁴“Namazı bitirince de ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken (daima) Allah'ı anın. Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.” Nisa4/103.

²⁵“(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitâb'ı oku ve namaz kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarımızı bilir.” Ankebut 29/45.

²⁶“Birinizin kapısı önünde günde beş defa yıkandığı bir nehir olsa, o kimsede kir namına bir şeyin kalabileceğini düşünebilir misiniz? İşte beş vakit namaz da böyledir, Allah bu namazlarla günahları yok eder.” Özağuşar vd., **a.g.e.**, C.II. s. 155.

Bir ulu ırmaga kapunda latîf
Giresin biş kez ana günde iy şerîf

Bil yakîn gevdeninde hiç kir kalmaya
Pes namâz kılanun günâhı olmaya

Mürşidü'l-Ubbâd 160/1445-1447

Mürşidü'l-Ubbâd'da ise namazın kötülüklerden alıkoyan, günahlardan uzaklaştıran özelliğine vurgu yapılmıştır.

Pend-i Ricâl'de beş vakit namaz kılıp Allah'a niyazda bulunanların günahlarının affolacağı ve Allah'ın namaz kılanı kötülüklerden saklayacağı müjdesi Mürşidü'l-Ubbâd'da olduğu gibi Pend-i Ricâl'de de yer almaktadır. Müridî, Ankebut suresinde geçen "*Namaz kötülüklerden alıkoyar.*"²⁷ Ayetine iktibasla beş vakit namazın özünün insanı kötülüklerden alıkoyarak hayra kavuşturmak olduğunu hatırlatır:

Didi her kim kıla beş vakit namâz
Eyleye Mevlâsına nâz u niyâz

Arasında ne kadar günâh olur
Hak Ta'âlâ anları mu'af kılır

Pend-i Ricâl,332/1835-1836

Dahı cümle yaramaz işden anı
Saklar Allah dâyim anı kılını

Ger neden dirsen anı iy mu'teber
Gör işit Allah nice virir haber

"İnne's-salâte tenhâ 'ani'l-fahşâ'i ve'l-münker"²⁸

Namazın nihayette ne için olduğu şu beyitte ifade edilmiştir. Namazın özelliği insanı muhafaza etmektir:

Ya'ni şol beş vakt namâzın hassası
Saklamakdur yavuz işden hissese

Pend-i Ricâl, 333/1837-1839

²⁷ "(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitâb'ı oku ve namaz kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir." Ankebut 29/45.

²⁸ "(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitâb'ı oku ve namaz kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir." Ankebut 29/45.

Allah katında sevgilidir. Mümin olan kişi onu hiç bırakmadan kılmaya devam eder:

Hak katında sevgülüdür bu namâz
Mü'min olan kılur anı hiç komaz

Pend-i Ricâl, 333/1841

Daha sonra Mürîdî, teker teker namazın yukarıda bahsedilen sağaltımlarını açar. Bu anlatımlar Hz. Peygamber ile ashabı arasında geçen bir konuşmaya dayandırılarak yapılmıştır. Şu şekilde aktarılır; bir gün ashabı, Hz. Peygamber'e namazın emir oluşundaki hikmeti sorar. Bu soruyu cevaplamak adına Hz. Peygamber'in de bunu detaylıca açıkladığı ifade edilerek namazın hikmetlerine dair çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Ard arda yapılan açıklamalarda namazın insan hayatına teması çok kuvvetli olan konumu bütün iyiliklerin topluca yer aldığı bir bütün olarak ifade edilmiştir.

Namazı kılmak üzüntüleri giderir:

Diyeyin ne nesnedür işbu namâz
Kılan anı gussayıla gam yimez

Pend-i Ricâl,334/1847

Namaz, Allah'ı razı etmektir:

Hak Ta'âlânun rızâsı bu olur
Kul olan Mevlâsını râzî kılur

Namaz kılmak, meleklerin sevgisini sağlamak ve Peygamberler sünnetini yerine getirmektir:

Hem melekler sevgisidür anı bil
Enbiyâlar sünnetidür turma kıl

Namaz; imanın aslına erişmek, duanın kabulünü sağlamak ve Allah'ın rahmetiyle müjdelenmektir:

Dahı bilün aslıdur îmânun ol
Hiç usanman kılun anı bol u bol

Hem kabûlidür du'ânun bu namâz
Hak ana rahmet ider mahrum komaz

Amellerin kabulü, bereket ve rızık sebebidir:

Her 'amelün bil kabûl olması bu
Berekâtı rızkınınun hem dahı bu

Tene kuvvet ve cana rahatlık veren namazı kılan Allah katında canlıdır:

Tene kuvvet câna râhat bundadır
Anı kılan Hak katında zindedür
Şeytan'ın kahroluşu, düşmana karşı silah, iki cihanın felahıdır:

İblisün kahrı 'adûyadur silâh
İş idinen dü cihan bulur felâh

Pend-i Ricâl,334/1849-1855

Ölüm meleşinin başışlaması için aracı, kabre varıldığında ise mum olur:

Melekü'l-mevt hem şefi'dür ana ol
Varıcak kabre çırakdur bilmiş ol
Kabir içinde yatak olur. Münker ve nekir'e sıkıntı vermez:

Döşek olur kabrün içre sana hem
Münkire vü Nekire virmeye gam
Onların cevabını reddeder, akrep ve yılanlar için zehirdir:

Hem cevâbın redd idiser anlarun
Tiryakıdur 'akrebün yılanlarun
Haşr olunca yoldaşlık eder. Korkulardan çeker alır:

Haşr olunca hem sana yoldaş olur
Korkulardan kurtarur elin alır
Üzerine gölge, başına taç olur. Omza yetmiş kere diba kumaşı olur:

Üstüne gölge başına tâc ola
Egnine yetmiş kez ol dibâc ola

Mahşer gününde dört yanı nur olur, kulağına cehennem sesinin gelmesini engeller:

Nûr ola dört yanuna mahşer günü
Girmeye kulagina tamu üni
Cehennemle araya perde olur, mizanda hayrın daha ağır gelmesine vesiledir:

Tamu ile arana perde ola
Terazûda hayrını ağır kıla

Allah'tan kılanın eline verilmiş bir belgedir. Bu namazın kadrini bilen akıllıdır:

Elüne huccetdürür Hakdan senün
Key 'akıldur kadrini bilen bunun

Pend-i Ricâl,335/1856-1863

Sırat'tan kolay geçirir. Cennetin anahtarıdır:

Hem Sırâtı geçmesidür ahı bu
Cennetün miftahlarıdur dahı bu

Tesbih, tehlil, temciddir:

Zîrakim işbu namaz tesbihdürür

Tehlil ü temcîde tâ takdisdürür

Allah'ın kelâmını söylemektir. Ondan daha faziletli bir ibadet yoktur:

Dahı Kur'andur kelâmı Hakdurur

Bundan efzal bir 'ibâdet yokdurur

Dinin direği olarak Hz. Peygamberin tanımladığı namaz gece gündüz yaz kış sevilmelidir:

Didi Server diregidür bu dinün

Gice gündüz yaz u kış üns idinün

Allah bütün iyilikleri birleştirip adına namaz demiştir:

Hak Ta'âlâ cümle hayrı bir yere

Cem' idüp adın namaz virdi yâre

Daima beş vakit namazı kılan kişi bütün hayırları onda bulur:

Dâyimâ beş vakti bir kişi kıla

Hep cemî'-i hayrı ol anda bula

Pend-i Ricâl, 336/1864-1869

Pend-i Ricâl'de insanın ihtiyaç duyabileceği çeşitli iyiliklerin toplanarak namaz ibadetinde birleştirildiği vurgulanmaktadır. Namazın fiziksel ve ruhsal sağaltımı ard arda sıralanmıştır. İnsan ruhunun sağaltımının namazla gerçekleşeceği belirtilmiştir.²⁹ Nefs, ruh ve beden bir bütün olarak namazda felah bulduğu aktarılmaktadır.³⁰ Daha sonra ise İmam Gazâlî'nin namazın sırrı ve ruhu olarak bahsettiği bilgilerin şiire aktarılarak bu sağaltımların detaylandırıldığı görülmüştür. Yukarıda bahsi geçen sağaltım detaylandırılacak anlatılacaktır.

Gülzâr-ı Ma'nevî'de ise namazın zahirî ve batınî özelliklerine özellikle dikkat çekilmiştir. Bu noktada, eserin başlıca yazılış sebebini hatırlamak yerinde olacaktır. İbrahim Tennûrî'ye hediye olarak bir yüzü yün, bir yüzü de kadife bir cübbe hediye edilir. Akşemseddin de Şeyh İbrahim'e cübbenin bu iki yüzü olduğu gibi telif edeceği kitabın da hakiki ve mecazî manaları içeren iki yönlü yazılmasını gerektiğini söyler. Kitabın bir yönüyle fikhî bir yönüyle tasavvufu ele alışı da bu bilgiye işaret etmektedir.³¹ Namaz için de zahirî ve batınî tarafı şu şekilde ele almıştır:

²⁹ Haluk Nurbaki, **Sonsuz Nur**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1991, s. 156.

³⁰ Nurbaki, **Bakara Sûresi Yorumu**, s.27.

³¹ Gülzâr-ı Ma'nevî alıntıları için bkz: İbrahim Tennûrî, **Gülzâr-ı Ma'nevî**, Haz. Mustafa Demirel, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2005, s. 32.

Bedensüz kimseye cân görünmez
Amelsüz kişide îmân görünmez

Gülzâr-ı Ma'nevî, 5/69

Nikâb-ı lutfdur ilm ü ibâdet
Nikâb-ı kahrdur küfr ü dalâlet

Gülzâr-ı Ma'nevî, 7/84

İbrahim Tennûrî'ye göre namaz dünyanın sahibinin(Allah'ın) aynasıdır:

Namazın öğren ol rûh-ı revânun
Ki gözgisidür şâh-ı cihânun

Gülzâr-ı Ma'nevî, 7/96

Namazdaki sünnetleri, nafileleri bilip namaz kılmak canı dirilitmektir:

Sünen kankı nevâfil nedür anda
Bilüp kıl kim idesin cânı zinde

Gülzâr-ı Ma'nevî, 7/98

Namaz bilindiği hâlde kılınmazsa can ölecek, kimse derdine derman bulamayacaktır:

Bilüben kılmaz-ısan ölür ol cân
Kimesne bulmaz derdine dermân

Gülzâr-ı Ma'nevî, 7/99

Cânın namazı her engelin yıkılması, Cemâl'in cana görünmesi ve can gözüyle cemali görmektir. Canın kavuşması var olma durumunun yikanmasıdır. Can gözü ise Allah'ın nuru, Cemâli pertevinden yapaktır:

Salât-ı cân o kim götrile her sed
Cemâli cânuna ola müşâhed

Göresin cân gözi'le ol cemâli
Yuya varlığını cânun visâli

Bilesin cân gözi hem nûr-ı Hak'dur
Cemâli pertevinden bir varakdur

Gülzâr-ı Ma'nevî, 7/100-103

2.1.2. Allah'a Sunulan Bir Hediye Olarak Namaz

İmam Gazâlî'nin açıklamalarının şiirde yer aldığı metnin devamında namazın rükünleri namazın gövdesine, namazdaki secde ve rükûnun bir gereği olarak vücudun temas noktaları namazın el ve ayaklarına benzetilmiştir. Tesbihin gözle takip edilip, seslendirilmesini hatırlatacak şekilde tesbih namazın gözleri ve

kulaklarıyla eşleştirilmiştir. Tesbihlerin manasını anlamak gönlü hazır kılmak gözlerin nurudur:

Niyyet ü ihlâs gönül halsızlığı
Can yirindedir bular [bil] iy sahî

Bu namâzun her ne ki erkânı var
Gövdesi yirindedür ol âşkâr

Secde rükû eli vü ayagıdır
Her taraftan ol anun dayagıdır

Secde rükû' secdenün tesbihleri
Göz kulak yirindedir bil anları

Bunların ma'nîsini fehm eylemek
İderiken gönli hâzır eylemek

Gözlerinün nûrıdır görmesi dir
Kulagının dahi işitmesi dir

Pend-i Ricâl, 340/1897-1902

Bu benzetmelerden hareketle namaz kılmak Allah'a yakın olmayı somutlamak adına "padişaha bir köle iletmeye" benzetilmiştir. Namaz esnasında kul ile Allah arasındaki yakınlık bir padişaha hediye uzatılabilecek mesafe kadar yakındır. Namazın Allah katında makbul olması verilecek armağanın padişaha layık olması ile somutlanmıştır. Armağan padişaha layık değilse, kabul edilmeyecektir. Bu benzetmelerle namazın günde beş kere Allah ile karşılaşmak olduğunu anlatmaktadır:³²

İmdi kurbet bulduğun ol Hazrete
Bu namaz kılmagıladur iy ata

Bil bunun emsâli nenün gibidür
Pâdşâha bir kul iltmek gibidür

³²İmam Gazâlî, a.g.e., s. 113.

Şâha lâyük olmayınca armagan
Niçesi kabûl ider anı i cân

Pend-i Ricâl,340-341/1903-1905

Günde beş kere huzura çağırın padişaha verilen armağanın kolu olmasa veya gözü görmese, dilsiz olup ayağı yürümese padişah onu kabul etmeyecek, huzurundan uzaklaştıracaktır:

Elsiz olsa ger kolun yâ görmese
Dilsiz olsa yâ ayağı yürümese

Hiç kabûl eyleye mi ol şâh anı
N'ola hâlin n'eyleye ol vakt seni

Armaganunı yüzüne uralar
Hor u hakîr ol aradan süreler

Pend-i Ricâl,341/1906-1908

Yapılan bütün bu benzetmelerden hareketle namaz rükûnlerinde, tesbihlerinde yapılan eksiklerin veya okunan duaların anlamı bilinmeden kılınan namazın Allah'a sakatlanmış, zedelenmiş şekilde sunulduğu çeşitli benzetmelerle gösterilmektedir. Namaz günde beş kere Allah'a hediye vermektir. Metinden hareketle, namaz kılan biri kendini bu bilgiye göre düzeltmelidir.

Namaz kılmak Allah ile yakınlaşmaksa, O'nun huzuruna çıkıldığında O'na kulluk etmek için namazın edeple ve büyük bir dikkatle kılınması gereklidir. Allah'a layık olan bir namaz hızlıca kabul edileceği gibi ona layık olmayan namaz da kılan için büyük pişmanlıklara sebep olacaktır.³³

Zîra şâha armagan lâyük gerek
Pes kabûl ide anı ol tizürek

Ana lâyük olmayınca armagan
Lâzımîdür kılasun âh u figân

Ancılayın armagandır bu namâz
Kıl edeble ta'zim eyle bî-niyâz

Pend-i Ricâl, 342/1912-1914

Pend-i Ricâl'de kurulan bu benzetmeler namaz ibadetine farklı bir veçheden bakılması olarak yorumlanabilir. Namaz esnasında rükûnlerine dikkat etmek,

³³Ebû Tâlib El Mekkî, **Kûtü'l-Kulûb**, Haz. Muharrem Tan, C.III, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, s. 318.

tesbihi mümkün olduğunca düzgün okumak gibi uyarılar her zaman yapılmaktadır. Edebiyat eseri olan bu mesnevîde ise uyarılar zihinde canlandırılarak yaşatılmaktadır, muhataba yaptığı yanlışlar gösterilmektedir. Örneğin namazın ihlâsla kılınması gerektiği doğrudan söylenmemiş, ihlâssız namaz kılmak canı olmayan bir ölüyü padişaha vermekle örtüştürülmüştür. Padişaha ölü armağan edenin durumuyla namazı ihlâssız kılanın kişinin durumu arasında fark olmayacaktır:

Bil namazda niyyet ihlâs olmamak
Pes gönül hâzırlığıyla kılmamak

Bir ölüyi pâdşâha virenün
N'ola hâli işbu işe irenün

Hışm ide ol iş için sultan ana
Kim görürse kalırsar ana tana

Pend-i Ricâl,342/1915-1918

Rükûda veya secdede eksiklik Allah'a eli ayağı olmayan bir köle hediye etmek gibidir:

Bil rükû'da secdede noksân iden
Oldurur hor u hakir mahrum giden

Şol eli yok ayağı yok bir kulu
Pâdşâha iltenün n'ola hali

Hiç kabûl eyleye mi ol pâdşâh
İşi olur dâyim anun âh u vâh

Pend-i Ricâl,342-343/1919-1921

Manasını anlamadan tesbihleri zikretmek gözleri görmeyen bir kulu vermektir:

Bu namâz içinde her tesbih ki var
Göz kulak yirindedir bilgil i yâr

Ma'nisin fehm eylemek tesbihlerin
Gözlerinün görmesidür ol kulun

Pend-i Ricâl,343/1922-1923

Bu uyarıların tekraren yapılması namazın doğrudan kalbe ve gönle hitabıyla da ilintilidir. Namaz kılmak gönlün Allah'a açılmasıdır.³⁴ Bu esnada namazın satıhta kalması onun özünü ıskalamak olacaktır. Namaz, "yüce bir davettir."³⁵ Padişahın huzuruna çıkan kulun ona hediye vermesi gibi kul da Allah huzurunda emanetini sunmaktadır. Nitekim Hz. Ali'nin namaz vakti için "Yedi kat göklere ve yere arz ettiklerinde taşıyamadıkları emaneti eda etmek zamanı geldi" dediği aktarılmıştır. Bu esnada titrediği anlatılır. Namazdaki duruşlar esnasında ruhu ve hakikatinin olmayışı "gözü olup görmeyen, kulağı olup işitmeyen" surete benzetilmiştir.³⁶ Tesbihteki manaları düşünmemek sağır ve gözsüz bir kul hediyesi karşısında Sultanın neden böyle bir hediye getirdiğini sormasıdır.³⁷

Kulagının dahi işitmesi ol
Görmesi işitmesi anunla ol

Tesbihin ma'nîlerin fikr itmeyen
Sagır u gözsüz kula benzer hemân

Sagır u gözsüz kuli sultâna sen
İletürsen n'olisar hâlün i cân

İy 'aceb dimeye mi sultan sana
Ne diyü getürdün işbunu bana

Pend-i Ricâl,343/1924-1927

Allah'ın kendisini beğenip beğenmediğini sorması, canı çeşitli azaplara uğratmak, günü zindana çevirmektir:

Ya'ni hiç begenmedin mi beni sen
Bildigim işleyeyim mi sana ben

Bencileyin pâdşâha armagan
Bu mıdur getürdigün iy bed-gümân

Ugrada cevr ü cefâya cânını
Geçüre zindân içinde gününü

Pend-i Ricâl,344/1928-1930

³⁴ Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, s. 13.

³⁵ Nurbaki, **a.g.e.**, s 17.

³⁶ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 113.

³⁷ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 319.

Metnin sonuna doğru bu benzetmelerden yola çıkılarak kılınan namazların sorgulaması yapılır. Çeşitli yanlışlarla sakatlanan namazların kişiyi nelerden mahrum edeceğinin korkusu yaşanmalı ve namazın Allah'ın huzuruna iletileceği yer düşünölmelidir. Hediyeinin yüze geri vurulmaması Allah'ın büyüklüğü düşünölmek emirlerinin yerine getirilmesidir:

İmdi anla bu sıfatlu kulı sen
Pâdşâha ilterisen ger i cân

Hiç kabûl eyleye mi sultân anı
Nice hor idüp koya mahrum seni

Bu namaz da ancılayın iy ulu
Pâdşâha peşkeşündür bahtlu

İltecegün yiri fikr eyle i cân
Kıl kamusun yirli yirince 'ıyân

Armaganun yüzüne urulmaya
Hor olup tâ kim girü sürölmeye

Key katı ta'zîmile kılmak gerek
Emr-i Hakdur üstine olmak gerek

Pend-i Ricâl,344-345/1931-1936

Buraya kadar namazın Allah karşısına çıkmak olduğunu anlatan ve namaz esnasındaki yanlışları gösteren Müridî nasıl namaz kılınması gerektiğini de detaylandırarak anlatmayı ihmal etmemiştir.

Namazı eda etmek için önce hazırlanmalıdır. Kalp evi temizlenmeli, edeble mescide gidilmelidir. İşlenen günahlara tövbe edilmelidir. Kibleye karşı durup Allah'a yalvarmalıdır:

Evvelâ pâk eyle kalbün evini
Alınız ab-dest namâza sevini

Hoş edeble yürüyüp mescide var
Eşiginde kıluban âhıla zâr

Di ki yâ Rab eyledim bî-had günâh
“Rabbenâ zalemnâ³⁸” ”estagfirullâh

Kaldırup sag ayagun bas içerü
Besmele yâd eyleyüp var ilerü

Vir salâvat kibleye karşı turup
Kıl tazarru’ ol Hudâya yalvarup

Pend-i Ricâl,345/1937-1941

Gönülden endişelerin çıkarılıp dünya karmaşasından uzaklaşmak gerekir. Eller yukarı kaldırılarak tekbir getirilmelidir. Allah’ın övülmesi dertlere derman olacaktır. Kovulmuş şeytandan Allah’a sığınıp riyasız besmele çekmek gerekir. Huşu ve alçakgönüllülükle Kur’an okunmalı ve Allah’a hürmet etmelidir.

Namazda huşû, hudû ve kalp hazırlığı esastır. Namaz, Allah’ın “*Beni hatırlamak için namaz kıl*”³⁹ ayetinde buyurduğu gibi kalben O’na dönmek ve O’nun zikrini hatırd tutmaktır. Zikir insanın kibir özelliğini kırmakla birlikte, başkalarını övmesinden kurtulmasıdır. Böylelikle bütün kaygılardan arındırılmış, bağımsız bir kişi olma yolunda ilerleyebilir.⁴⁰

Hazreti Peygamber, “Kalbin hazır olmadığı namaza Allah bakmaz” buyurmuştur.⁴¹ Buradan hareketle namaz, gönülden Allah dışındaki her şeyi çıkarmak ve gönle dünya gailelerinin gelmesini engellemektir:

Sür çıkar gönlündeki gıll u gışı
Gelmesün gönlüne dünyâ teşvişi

Kaldırup elün yukaru câna sen
Tekbir eyle ol yüce Sübhâna sen

Kıl senâyı ibtidâsında anun
Pes senâdur derdüne derman senün

³⁸(Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.” A’râf 7/23.

³⁹“Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.” Tâ-hâ 20/14.

⁴⁰Annemarie Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabcı Yaynevi, 2004, s. 186; Vaughan-Lee, Llewellyn, **Kalbin Dönüşümü**, Çev. Sema Krebs, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014, s. 52- 55.

⁴¹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 113.

Hem sığın şeytan racimden Tanrıya
Sâniyen besmele yâd it bî-riyâ

Hâşi' ü hâzî' olup Kur'ân okı
Key katı ta'zîmile fikr it Hakı

Pend-i Ricâl 345-346/1942-1946

Canla bel bükülerek rükû edip, rükünlere göre Allah tesbih edilmelidir.
Alçakgönüllülükle yüz secdeye konulup derde çare aranmalıdır:

Bük belün kaddün rükû' it cânıla
Tesbih eyle Hâlık erkânıla

Meskenetle yüzünü urgıl yire
Di ki yâ Rab derdime eyle çare

Secdeden doğrulup ihtiyatla beklemek gerekir. Secde edeple bitirilip selam
verilmelidir. Allah canla zikredilmelidir:

Kalkup otur secdeden girü i yâr
Kıl te'ennî arasında kıl karâr

Tahiyata oturup Hz. Peygamber'e selam verilmelidir:

İt tahiyat vir salâvat Servere
Menba'-ı kân-ı vefâ Peygam-bere

Vir selâmun hoş edeb erkânıla
Sâniyâ zikr it Hudâyı cânıla

Günahlar hatra gelip derdle yanarak ağlanmalı, ciğer aşk ateşine yanmalıdır:
An günâhun agla gözün yaş idüp
Derdile yan 'aklunı bî-hûş idüp

Hod yanasun cigerin 'aşk odına
Vir salâvat sen Muhammed adına

Pend-i Ricâl, 346-347/1947-1953

El açıp Allah'a yalvarmak suçlarını affetmesi için niyazda bulunmak
gerekir. Duanın temelde iletişim için edildiği, dua edenin bu iletişim sayesinde ruhsal
ve fiziksel sağaltımlara kapı araladığı çeşitli araştırmalarda desteklenmiştir:⁴²

El açıp yalvar Hudâya yalvaru
İ'tikâdın Allaha berk bağlayu

⁴² Bernard Spilka "Dinî Pratik, Ritüel ve Dua", **Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları**, Çev. Özer Çetin; Haz. Raymond F. Plautzian; Crystal L. Park, Çev. İhsan Çapçioğlu ve Ali Ayten, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2013, s.167-169.

Yalvarup suçun temennâ eylegil
Suçlarım ‘afv it diyüben söylegil

O kapıda kimse mahrum olmayacaktır:

Mahrum olmaz ol kapuda bir ehad
”Rabbenâ vagfirlenâ ebe ve ced”

Pend-i Ricâl,347/1954-1956

Müridî namazın çeşitli yönlerini kapsayacak şekilde uzun uzun tasvir etmiştir. İlk önce niçin kılındığını ayet ve hadislerle dayandırarak açıklamıştır. Böylece şiire sözün en değerli ve yüce olanını katmıştır. Daha sonra, İmam Gazâlî’nin bahsettiği namazın zahirî ve batınî özellikleri üzerinde durarak namazın insan hayatındaki izdüşümünü somutlamıştır. Bu esnada namazdaki çeşitli yanlışlıkları göstermiş, bunun ötesinde nasıl kılınması gerektiğine işaret etmiştir. Kimsenin o kapıdan mahrum olmayacağını belirterek Allah’ın mağfiretini niyaz etmiştir. Dikkat edilirse namazdaki yanlışlarla başlayarak namazın nasıl kılınması gerektiği anlatıldıktan sonra kimsenin mahrum olmayacağı müjdesi verilmektedir.

Gülzâr-ı Ma’nevî’de de önceki metinlere benzer şekilde ilk önce namazın ne olduğunun anlaşılması üzerinde durulmuştur. İbrahim Tennûrî’ye göre ilm ve ibadet lütuf örtüsüdür. Küfür ve dalalet ise kahr örtüsüdür. O’nun örtüsünü görenler aşk ateşine örtüyü atınca ibadet de delalet de kalmayacaktır. Ezeli aşktan nuru görebilene O’nun ihsanıdır. O aynadan işleri görünür. Namazı anlamak her niyazın kabulü için gereklidir:

Nikâb-ı lutfdur ‘ilm ü ibâdet
Nikâb-ı kahrur küfr ü dalâlet

Şular kim görür anun nikâbın
Urur ‘ışk odına küll-i hicâbın

Ne tâ’at kalur anda ne dalâlet
Görinür gözine nûr-ı hidâyet

Görür ol nûrı kim ‘ışk-ı ezelden
Anun ihsânı ‘ilm-i lem-yezelden

Bilür nedür ol ilm-ile namâzı
Görür ol gözgüden ol kâr-sâzı

Gel imdi sen dahı anla namâzun
Ki makbûl ola anda her niyâzun

Gülzâr-ı Ma'nevî, 7/84-89

Dışını kibleye çevirmek o kapıda imanın esaslarından değildir. İçin kılmadığı namazın niyazı işitilemez. Kulda tam bir yönelme olmazsa şeriat onu kabul etmeyecektir. Hakikat ehli olduğunda canın namazı o zaman kılınabilir. Eğer beden namazı öğrenildiyse âlemlerin sahibi olan Allah'ın aynası olan ruhun namazı öğrenilmelidir. O namazın şartı ve rükünlerini bilinerek kullukta bulunulmalıdır. Canı diri kılmak için ruhun namazının sünnetleri ve nafileleri bilinerek kılınmalıdır. Bildiği halde namaz kılmayan can ölür. Canı diriltmek için kılmalıdır:

Taşın kibleye döndürmek müslümân
Degül ol kapuda erkân-ı imân

İçi kılmayıcak anun namâzı
Kaçan işidilür anun niyâzı

Hemân zâhir 'ibâdet şer' işinden
Harâcın götürür kulun başından

Teveccüh olmayınca kulda kâmil
Şerî'at ehli tutmaz anı kâbil

Hakikat ehline hod noht ire ol
Sâlât-ı rûhı pes kanda göre ol

Eger cismün namâzın bildin-ise
Anun erkân u şartın kıldun-ise

Namazın örgen ol rûh-ı revânun
Ki gözgisidür şâh-ı cihânun

Nedür şartı nedür rükni bil imdi
Anun-ıla ana kulluk kıl imdi

Sünen kankı nevâfil nedür anda
Bilüp kıl kim idesin cânı zinde

Bilüben kılmaz-ısan ölür ol cân
Kimesne bulımaz derdine dermân

Gülzâr-1 Ma'nevî, 7/90-99

Kıble'ye dönmek yüzün diğer yönlerden vazgeçip tek bir yöne çevrilmesidir. Hakikatteki anlamı ise iki cihanda “olanlardan” sıyrılıp sadece Allah'a sığınmaktır. Zahirde kıblenin bir tane olması gibi batındaki kible yalnızca Allah'tır.⁴³ Metinde geçen bedenın Kible'ye dönülmesi niyazın işitilmemesi demektir. İçin de kible'ye dönüp yalnızca Allah'a yalvarması gerekir.

Her engeli götüreceğ olan canın namazı Cemâlin görüldüğü namazdır. Can gözüyle o Cemâl görülmelidir. Canın kavuşması varlığını yıkamalıdır. Can gözü Allah'ın nurudur. Cemâli pertevinden bir varaktır. Cemâli onunla gören odur. Gönül ancak cilalanırsa onu görebilir. O nur cana düşüp aksettiği için O nurun aşkına yanılmıştır:

Salât-ı cân o kim götrile her sed
Cemâli cânuna ola müşâhed

Göresin cân gözi'le ol cemâli
Yuya varlığını cânun visâli

Bilesin cân gözi hem nûr-1 Hak'dur
Cemâli pertevinden bir varakdur

Anun-ıla gören oldur cemâli
Bu yolda hem bilendür kâl u hâli

Gülzâr-1 Ma'nevî, 7/100-103

Senin gönlün ciallı olduğundan o nur erdi
O nûr irdi vü 'aksi döndi senden

O gördi lîkin anı sini sandun
O nûrun ışkınun odına yandun

Gülzâr-1 Ma'nevî, 8/104-105

⁴³ İmam Gazâlî, a.g.e., s.115.

Kalb kelime anlamından da anlaşıldığı üzere yüzünü sürekli döndüren birine benzer. Hz. Peygamber'in kalbin bu özelliğini işaret ederek buyurduğu aktarılır: "Namaza durup o anda arzusu, kalbi ve yüzü Allah tarafında olan kimse, namazdan çıkınca, anadan doğmuş gibi temizlenmiş dönünce; namazı şeklen kılıp kalp yüzü Allah'tan dönünce namazın hakikati batıl olur. Namazın ruhunun batıl olmasının ziyarı fazla olur. Zira zahir, batının kılıfı ve postudur. Mühim olan kılıf değil, kılıfın içinde bulunandır."⁴⁴

Mesnevî-i Murâdiyye'de de münafik ile iman ehli namaz üzerinden ayırt edilmiştir. Riyakâr bir şekilde kalbi duasız ve temiz olmadan namaz kılan münafik yüzünü Kible'de tuttuğu hâlde gönlünü çevirir. Allah da ondan yüz çevirir. Dışı Allah'a taptığı hâlde içi nefesine tapan yolda yürüdüğünü zannederek yoldan sapar. Getirdiği tekbir ise onun için sadece kibir vesilesi olur. Tekbiri Allah'a kurban eder. Sadık olanın ise içi ve dışı birdir:

*Ol nifâkı-y-ıla hôtş kılur namâz
Kalbi kalb u bî-temîz ü bî-niyâz (296)⁴⁵*

Yüzi kiblede dutar gönli bizer
Hak bizer andan özin Hakla bezer

Hakka taşî içi nefesine tapar
Yolda yörürem sanur yoldan sapar

Ana tekbîri tekebbürlik olur
Bunî tekbîri Haka kurbân kılur

Sâdikun içi vü taşî togrıdur
Andan ogurlar münâfik ogrıdur

Mesnevî-i Murâdiyye, 150-151/1273-1277⁴⁶

⁴⁴ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 115.

⁴⁵ Metnin aslında beyitler bu şekilde ifade edildiğinden aslına sadık kalınmıştır.

⁴⁶ Mesnevî-i Murâdiyye alıntıları için bkz: **Muînî'nin Mesnevi-i Murâdiyye'si**, Mesnevi Tercüme ve Şerhi, Haz. Kemal Yavuz, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.

Sadık kişi namaz esnasında huşu ile secde ya da rükûda bulunur. Mûnafıklar ise Allah'tan geri dönüp Allah'a rükü ettiğini zanneder. Sadık kişi nefsinı öldürerek secde eder, mûnafiğın secdesine ise bütün varlığı eşlik eder. Sadık kalbi saf olandır, mûnafiğın kalbi ise gizli şirkle dolmuştur. Sadık okunan tahiyyâtlarla ihsanlara kavuşurken mûnafık isyan ederek kusur bulur. Sadık olan kendini Allah'ın huzurunda görürken mûnafık namazda gafil bir şekilde oturmakla yetinir. Sadığın selamını her melek alırken mûnafiğın selamı alınmaz, dilekleri verilmez. Sadığın duası kabul olurken mûnafiğın duası örtülür:

Sâdık oldur pür-huşû' u pür-huzû'
Oluban ide sücûd u yâ rükû'

Hakdan eyleyüp mûnâfıklar rücû'
Hakka iderem sanur eyler rükû'

Nefsi öldürüp ider sâdık sücûd
Secdesindedür mûnâfık pür-vücûd

Sâdık olur sâf kalbidür safi
Ol mûnâfık kalbi pür şirk-i hafî

Ol tahiyyât okur u ihsân bulur
Bu hemân 'isyân-ıla noksan bulur

Sâdık özin şöyle 'inde'llah görür
Bu mûnâfık şöyle gâfil oturur

Sâdıkun alur selâmın her melek
Andan almaz u selâm virmez dilek

Sâdıkun olur du'âsı müstecâb
Ol mûnâfık-çun du'â olur hicâb

Mesnevî-i Murâdiyye,151/1278-1286

Mesnevî-i Murâdiyye'de sadık bir iman ile kılınan namaz ve mûnafiğın namazı karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma vesilesiyle namazın nihayette insana tesir etmesi gerektiği söylenmiştir.

Ferahnâme'de de namazın niçin kılındığına yer verilmiştir. Namazı kılmak bütün dileklere erişmektir;

Çün namâzı kılasın iy şehriyâr
Her murada ki iresin ne ki vâr

Her menzile erişmektir, uğradığı yerler baht vermektir;

Gişi ta'atla irür her menzile
Bahtu virür ugradugu mahfile

Sonradan pişman olmamaktır;

Ta'ata meşgul olgör iy harîf
Ta ki sonra dimeyesin zî hayıf

Hatiboğlu Ferahnâme, 219/2340-2342⁴⁷

Dünyadan ahirete uzanan namazla cennet burada kazanılmaktadır;

Şazgâm olmak dilerisen iy 'aziz
Dirlügin ileti gör bunda temiz

Bunda kazanur sa'idler cenneti
Bundan alurlar giderler mihneti

Hatiboğlu Ferahnâme, 219-220/2344-2345

Namaz kılanlara rahmetin çok olacağı müjdesi verilir. Namaz kılan Allah'ın sevdiği kuludur:

Kim namaz ehlinedür rahmet kesir
Hak namâz ehline olur dest i gir

Rahmetün cogın dilerisen kıl namâz
Zinharâ illâ namâz illâ namâz

Kim namâz ehli hakkun sevdügidir
Dâyima du'a diyüp andugıdır

Hatiboğlu Ferahnâme, 114/1271-1273

⁴⁷Hatiboğlu'nun Ferahnâme eserinden manzum Hadislerle ilgili alıntıları için bkz: Nihat Öztoprak, **Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Yüz Hadisler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

Ferahnâme'de yer alan Hadisler dışındaki bölümler ve söz konusu bölümlerde geçen hikâyeler için ise bkz: Hatice Şahin, **Hatiboğlu Ferah-nâme Dil Özellikleri-Metin, Sözlük**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1993.

Martin Gardner'ın belirsizlik teorisine göre gerçekleşecek herhangi bir olayı önceden tahmin etmek mümkün değildir. Duanın ise belirsizliği kırıp olayları Allah'a bırakmanın yegâne yolu olduğu sözünden hareketle⁴⁸ incelenen metinlerdeki rahmet müjdesinin ve namazın nüfuzlu yerinin bir insanın ruh sağlığı için oldukça önemli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

O hâlde namazın maksadının ne olduğu hakkında verilen bilgiler ibadetlerin insan hayatındaki yerini düşündürmektedir. Dolayısıyla bir ibadet olarak namaz emrine muhatap olmanın ne demek olduğu irdelenmiştir.

Miftâhü'l-Ferec'de yer alan başka bir hikâyede ise bir pir geceleri uyumamaktadır. Gece gündüz uyumayan bir pire niçin uyamadığı sorulduğunda ise pir yukarıda cennetin, aşağıda cehennem olduğu düşüncesiyle gözüne uyku girmediği cevabını verir. Ölüncel cennete girip rahmete mi kavuşacağı yoksa cehennemde mihnet içinde mi kalacağını bilmemektedir.

Cemâlî, piri örnek göstererek uyanık olmak için uyumamak gerektiğini söyler. Böylece gece ibadet etmenin gerekliliğinden bahseder. Geceleri gönül ehilleri ibadete meşgul olmakta, ibadette istenen dilekler kabul edilmektedir. Namaz kılanlar selametlerin sabah vakti fethedildiğini bilir:

K'ehl-i diller tâ'ata meşgûl olur
Her ne hâcet istersen makbûl olur

Anı key bilür olan ehl-i salâh
Kim selâmet fethidür vakt-i sabah

Miftâhü'l-Ferec, 358/4064-4065⁴⁹
Karanlık gecede namaz kılıp Allah'a dualarını iletmek büyük mutluluktur:

Karanu gicede ger kılup namâz
Zî sa'âdet Hakk'a arz itsen niyâz

Ağlayarak secdeye kapanıp herkes susmuşken tek başına Allah'a gizli sırlarını dökmektir. Ağlayarak Allah'a duada bulunmalıdır:

⁴⁸ Nurbaki, **a.g.e.**, s. 16.

⁴⁹ Miftâhü'l-Ferec alıntıları için bkz: **Miftâhü'l-Ferec Tenkitli Metin**, Haz. İ. Çetin Derdiyok, Adana, Türkoloji Araştırmaları, 1998.

Zârîyle hamd idüp ol pâke sen
Secdede yüzün urasın hâke sen

Sâkin olmuş olalar halk-ı cihân
Sen diyesin Hâlik'a râzun nihân

Aglayasın geh kılasın geh namâz
Hakk'a açmış olasın dest-i niyâz

Gece Allah için açık kalan göze bundan daha iyi nur olmaz:

Çeşme bundan yig nice envâr ola
Kim Hak için bir gice bîdâr ola

Miftâhü'l-Ferec, 358/4069-4073

Geceleri herkes uyurken namaz kılmanın faziletlerini anlatan Cemâlî insanın şevkle kılmayı beklediği bir namazının olması gerektiğini anlatır. İlk önce gecenin güzelliğinden bahsederek bakışı güzel olana doğrultur. Daha sonra namaz kılmanın güzelliklerinden bahsetmeye başlar. Namazı herkes sesizce uyurken uyanık kalıp gizli sırları Allah'a dökmek olarak tasvir eder.

Miftâhü'l-Ferec'de geçen "Hikâyet Der Makâm-în Makâl" başlıklı hikâyede ise bir genç, geceleri devamlı namaz kılmaktadır. Sabaha kadar Allah'a dua eder. Hocası da namaza kalktığında kendisini de uyandırmasını ister. Genç ise hocasına dönerek namaza bu şekilde kendisini kaldırdığı takdirde o namazdan sevap beklememesi gerektiğini, namaz kılmaya ehemmiyet vererek uyanması gerektiği cevabını verir. Böyle kalkmakla Allah'ın huzuruna erişemeyeceğini söyler:

Hâcesine böyle virdi ol cevâb
Kim bu turışdan umar mısın sevâb

Ger olaydun derd ile bîzâr sen
Olmayaydun rûz u şeb bî-kâr sen

Miftâhü'l-Ferec, 368/4187-4188

Böyle ikdâm itmek ile râha sen
İre misin iy aceb der-gâha sen

Miftâhü'l-Ferec, 368/4193

Bu metinle birlikte insanın namaza kalkmak gibi bir kaygısının olması gerektiği belirtilir. Namazın hayattaki özneliği hayatı da şekillendirmelidir. İnsanın hareketleri namaz merkezinde gelişmelidir.

2.1.3. Namaza Çağrı: Ezan

Ezan sesi işitildiğinde öncelikle kalbi namaza yönlendirmek ve o esnadaki meşguliyetlerden yüz çevirip namaza hazırlanmak gerekir.⁵⁰ Namaz vaktinin geldiğini hatırlatan ve bir “kutsal zaman” dilimine çağıran ezan “fiziksel mekânı kirlenmeden koruyan bir çit gibi Müslüman’ı kutsal huzura götürür.”⁵¹ Allah’ın en büyük olduğunu ilan ederek ile başlayan ezan Allah haricinde değer atfedilmiş her şeyin geride kalmasını ve O’nunla iletişimin pekişmesini sağlar.⁵² Namazın “bir kurtuluş olduğunu” hatırlatılarak insan dünya gâilelerinden sıyrılmaya çağırılır.⁵³ Bir diğer ifadeyle kulun Rabbi’ne verdiği ilk sözü unutmamasıdır. Ezanda yer alan tekbirlerin her birinin gönül, ruh, nefis ve vücut katında karşılık bulunduğu belirtilir.⁵⁴

Ezan, şeytanı taşlamak olarak ifade edilir:

Turuban âbıdeste başladılar

Ezân-ile Bilis’i taşladılar

Ravzatü’l-Envâr, 219/1761⁵⁵

İlk ezanın nasıl okunduğuna, kimin okuduğuna dair bilgiler veren Muhammediye âdeta ezanın tarihini anlatır. Fusillet Suresi 33. ayete⁵⁶ iktibas ile ezan okumanın kaynağını “Sebeb-i Ezan” başlığında açıklanmıştır. İslam’ın yayılmasıyla birlikte namazın nasıl ilan edileceği düşünülmeye başlanır:

Çü kuvvet tuttu şer’ İslâm açıldı âleme a’lâm

Namâza istedi i’lâm ki nice edeler bürhân

Muhammediye, 395/2741

⁵⁰ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 114.

⁵¹ Annemarie Schimmel, **Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2004, s. 186.

⁵² Hüseyin Certel, “Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü ve Fiili Şart ve Rükûnlarıyla Namaz”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, s. 334.

⁵³ Certel, **a.g.m.**, s. 335.

⁵⁴ Nurbaki, **Sonsuz Nur**, s. 146.

⁵⁵ Ravzatü’l-Envâr alıntıları için bkz: **Derviş Hayâlî: Ravzatü’l-Envâr**, Haz. Fatih Köksal, İstanbul, Kitabevi, 2003.

⁵⁶“(İnsanları) Allah'a çağıran, iyi iş yapan ve “Ben Müslümanlardanım” diyenden kimin sözü daha güzeldir?” Fussilet 41/33.

O esnada çan çalmak da dâhil olmak üzere muhtelif teklifler gelmektedir. Resullah ise Allah'tan gelecek olan vahiyi bekler. Mescide gelen Zeyd oğlu Abdullah rüya ile yakaza halinin ortasında gökten bir meleğin inerek duvara konduğunu ve yüzünü kibleye dönerek tekbir getirdiğini söyler. Aynı rüya Hz. Ömer tarafından da görülmüştür.⁵⁷

Erişti meclise nâgâh ki Zeyd oğlu Abdullah
Dedi ben görmüşüm vallâh ki beyne'n-nevm-i ve'l-yekzân

Ki gökten bir melek indi inüben hâyıta konu
Yüzünü kibleye döndü ki tekbîr eyledi i'lân

Dört kere Allahu Ekber söyleyerek iki kere de kamet getirir. Böylece ezanın nasıl uygulanacağı bir melek tarafından gösterilmiştir:

Dedi pes dört kez ol Allâhu Ekber
Ezânın dedi elfâzın mükerrer

Birazcık geri durdu geri okudu ol
İki kez sonra kad kamet dedi ol

Muhammediye, 395-396/2744-2747

Hazreti Peygamber mescidde ezanı kimin okuması gerektiğini Cebrail'e sorar. Cebrail aleyhisselam; Allah'ın da onu sevdiğini, Hz. Bilal'in sesinin yüksek olduğunu söyler. Bunun üzerine Bilal'e ezan öğretir. Öğle ezanı vaktinin evvelinde ezan okunuşu beş vakit namaz için gülbang okunması olarak ifade edilmiştir. Gülbang, tekkelerde ayinlerde veya saraylarda tören esnasında topluca okunan dua, zikirdir.⁵⁸

Bilal'e pes ezânı kıldı i'lâm
Ki tâ ede terakki rükn-i İslâm

Muhammediye,396 /2753

Ezân-ı zuhr idi kim ön verildi
Salât-ı hamse için gülbang uruldu

Muhammediye, 396 /2755

⁵⁷ Bahsi geçen hadise Envârü'l- Aşîkîn'da yer almaktadır s. 359. Envârü'l- Aşîkîn'da farklı olarak münafıkların ezan ile alay etmeleri neticesinde Maide 58. Ayetin indiğinden bahsedilir. Bkz: Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **Envârü'l-Aşîkîn**, Haz. Mahmud Serdaroğlu, A.Lütfi Aydın, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, 360.

⁵⁸ Ahmet Talât Onay, **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü**, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, s. 189.

Ezanı ilk defa işitenler onun bidat olduğunu söylemeye başlamıştır. Bu esnada Allah Fussillet Suresi 33. ayeti indirilir. Ezanın Allah tarafından kulu Hak yola çağırın bir davet olduğu aktarılır ve Keşşaf Tefsiri'ne dayandırılır:

Kim Allâh kulunu da'vet ede
Amel kıla ve doğru yola gide

Muhammediye, 397 /2759

Ezanın tarihiyle ilgili kaynaklarda namaz vaktinin geldiğini bildirmek için Abdullah b. Zeyd ile Sa'lebe'nin rüyalarında gördüğü aktarılır. Rüyada görüldüğü şekliyle biri Resullah'a rüyasını açıklayınca Hz. Peygamber, Bilal'e ezanı nasıl okuyacağını anlatır. Hz. Ömer de rüyasını aynı şekilde görmüştür. İlk ezanın "hicretin birinci yılında" okunduğu belirtilir.⁵⁹

2.1.4. Namazın Beş Vakit Oluşu

Namaz sayısının miraçla ilgili olduğu düşünülür. Özellikle miraçnamelerde geçtiği üzere pek çok menkıbede de namazın gündelik olarak beş vakitten çok daha fazla olduğu, Hz. Peygamber'in ise Allah'a yalvararak o sayıyı beşe düşürdüğü söylenmektedir.⁶⁰

Beş sayısının İslâmî değeri açıklanırken Allah lafzının beşinci harfi olan h'nin ebced değeri ile bağlantı kurulmuştur. Genelde iman ve amele dair konularda tekrarlandığı bilinmektedir. Genellikle beş vakit namaz, İslam'ın beş rüknünün oluşu, ahilerin bunları hatırlatacak şekilde beş kere kuşak sarınması, imanın beş şartı gibi yerlerde kullanılmaktadır.⁶¹

Edebiyatın cevabı için İslâmî'nin namazın beş vakit oluşuna dair görüşlerine başvurmak gerekiyor. Bu mesnevide namazın beş vakit oluşu yaratılışla irtibatlandırılmaktadır. İnsanlar ve melekler henüz yaratılmamışken Allah "Kün" diyerek bir ağaç yaratmıştır. O ağacın adı yakîn'dir. Allah o ağaçtan dört tane budak meydana gelir:

⁵⁹ Bayram Akdoğan, "Çeşitli Yönleriyle Ezânlarımız", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.29, S. 29, 2013, s. 13-14.

⁶⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s. 187.

⁶¹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 115.

Yaradılmamışdı ins ü melek
Yogıdı anda dahı çarh ı felek

"Kün" diyüben kendüye ol söyledi
Bir agacı anda peydâ eyledi

İslâmî, 105/290-291⁶²

Cân kulagın tut beri bendin yana
Adı nedür agacın diyem sana

Ol agacın adına dirler yakîn
İ'tikâd eyle ana sen key sakın

İslâmî, 105/293-294

Varıdı hem ol agacda dört budak
Eyle yaratdı anı cebbâr ı hak

İslâmî, 105/ 296

Ak inciye benzer bir perde yaratılmıştır. Allah kendi nurundan Hz. Peygamber'i yaratmıştır. Hz. Peygamber'in tavusa benzeyen güzel cemâli tasvir edildikten sonra Allah bu ağaca bir ayna asmıştır:

Hak yaratmışdı anı şey'ün ucâb
Ak incüye benzer idi ol hicâb

İ'tikâd it ahmede sen togrı bak
Kendü nûrından yaratdı anı hak

Ahmedün vardı cemâli sevreti
Benzer idi tâvûsa hem sûreti

Nûrıdı bil ki hicâb şöyle varı
Anda y idi mustafâ peygâmberi

Ol hicâbı ol şecerde hak çalab
Asdı anda bilmege eyle taleb

Dinle imdi gör muhammed neyledi
Anda yitmiş bin yılı zikr eyledi

İşbu sözler hak durur kıl ihtiyâr
Hak yaratdı anda bir gözgü i yâr

İslâmî, 106/298-304

⁶² İslâmî Mesnevisi alıntıları için **bkz: Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslami'nin Mesnevisi**, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Hasan Yüksel, İbrahim Delice Sivas, Dilek Matbaası, 1996.

Hz. Peygamber kendi cemâlini gördüğünde kendi güzelliği karşısında Allah'a inanarak altı kere terlemiştir. Birinci damladan Hz. Ebubekir, ikinci damladan Hz. Ömer, üçüncü damladan Hz. Osman, dördüncü damladan Hz. Ali yaratılmıştır. Beşinciden gökler yaratılırken, altıncıda yerler yaratılmıştır:

Mustafâ çünki nazar kıldı ana
Hüsnini görübeni kaldı tana

Zıkr idiben tenriyi hoş birledi
Utanuban altı katre derledi

İşid imdi kudret i hak neyledi
Her birini katrenün şey eyledi

Ol ki evvel katre y idi nitdi hak
Ol Ebâ Bekri kim andan itdi hak

Ol ikinci katresinden de 'Ömer
Andan oldı kılıcından kan tamar

Ol üçüncü katreyi hak kudreti
Andan oldı işbu 'Osman hazreti

Dinle imdi işbu sırrı î velî
Râbi'ici katreden oldı Âli

Ol bişinciden yaratdı gökleri
Öter anda ışk eri bülbülleri

Sâdisinci katresinden bî gümân
Hak yidinci kıldı andan bil ayân

İslâmî,106-107/ 307-315

O esnada Hz. Peygamber şükrederek beş kere secdeye gider. Beş kere secde ettiği için namaz da beş vakit olmuştur:

Işka gelüb ahmed anda söyledi
Şükr idib biş kerre secde eyledi

Çünki ol biş secde kıldı orada
Biş nemâz oldı anuñün burada

İslâmî,107/ 316-317

Bununla birlikte, Peygamberler, salihler, şehitler hep Hz. Peygamber'in nurundan yaratılmıştır. Beyt-i Mamur ve Kâbe de onun sırtından yaratılır:

Ne kadar varsa nebîler cânları
Hak çalab andan yaratdı anları

Dahı sâlihler bu ilm ehli şehîd
Hak çalab andan yaratdı key işid
İslâmî, 107/ 328-329

Beyt i ma'mûr Ka'be-y-ile ol ganî
Zahrı derinden yaratdı bil anı
İslâmî, 108/330

Muhammediye'de de İslâmî'nin mesnevisinde olduğu gibi yaratılışta Hz. Peygamber'in terlerinden miras kalan beş vakit namaza yer verilir. Kuddûs olan Allah Hz. Peygamber'in nurunu tavus kuşu gibi yarattıktan sonra hayâ aynasını karşısına koyar. Resullullah da aynaya bakıp nurlanmış yüzü gördüğünde hayâdan o terleyip su gibi olur. Allah'ın ona değer verip yarattığını görünce beş secde eder.⁶³ O beş secde de o anın bir hatırası olarak bize nur, rahmet veren namaz şeklinde kalmıştır:

Yarattı nûrunu kuddûs musavver hey'et-i tâvûs
Hayâ gözgüsünü mahsûs kodu karşısına pertâv

Nazar çün kıldı gözgüye münevver yüzünü gördü
Be-gâyet etti istihyâ hayâdan sankim oldu âb

Çü gördü Hak ki cûd etti onu sâhib-vucûd etti
Pes onda beş sücûd etti ki kulluğa ola nessâb

O beş secde bize beş vakt namâz oldu niyâz oldu
Bize hem nûr hem rahmet kılalım onu şeyh ü şâb
Muhammediye, 219/164-167

İncelenen diğer metinlerde de görüldüğü üzere; yaratılışla ilgili olarak Hz. Peygamber'in gördüğü güzellik karşısında secde etmesi, Harkayil'in Allah'ın azameti karşısında "Sübhâne rabbiye'l-'azîm" demesi, Hz. Âdem'in Allah

⁶³Yaratılışla ilgili bahsedilenlere Envârü'l-Aşîkîn'da da yer verilmiştir. Bkz: Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, a.g.e., 288-289.

karşısında rükûya durmasının açıklaması Mesnevî-i Murâdiyye’de geçen şu beyitlerden okunabilir:

Nakşa kalma ‘ışk-ıla nakkâşî sev
Didi Hak dimedi göz ü kaşî sev

Nakşa gönül viren olur şerm-sâr
Kim seve nakkâşî olmaz seng-sâr

Nakşa kalanlar hayâl-endîşdür
Âşık-ı nakkâş hâl-endîşdür

Mesnevî-i Murâdiyye, 45/171-173

Bir Müslüman nakışa takılı kalmaz; çünkü ona göz ve kaş gibi sureti sevmek emredilmemiştir. Dolayısıyla nakışa gönül veren mahcub olurken, nakkaşî seven olmayacaktır.

Batı’nın yaratılış efsanesinde yer alan Narcissus kendi güzelliğine bakarak hayran olur ve elde edemediği güzellik karşısında kendisini kaybeder. Bu efsane Batı’nın nesneye takılı kalmasını gösterir. Narcissus efsanesinin temeli sahip olunamayan güzellikten alınmak istenen intikam üzerine kurulmuştur.⁶⁴ Rollo May, bir insanın sevebilmesi için kendisini bir başkasına teslim etmesi gerektiğini belirtir.⁶⁵

2.1.5. Miraç Tecrübesi Olarak Namaz

Hz. Peygamber için namaz Miraç’ta yaşadığı “kabe kavseyn” anının canlanmasıdır. Onun bu anı hatırlamak istediğinde Hz. Bilâl’e “Kalk namaza (çağır da) bizi namazla rahatlat!”⁶⁶ diye seslendiği aktarılmıştır.⁶⁷ Bununla ilgili Hazreti Peygamberin “Benim Allah ile vaktim vardır.”⁶⁸ ifadesi namazdaki zamandışılığı işaretler.⁶⁹

⁶⁴Rollo May, **Özgürlük ve Kader**, Çev. Ali Babaoğlu, İstanbul, Okuyan Yayınları, 2017, s. 193-194.

⁶⁵ May, **a.g.e.**, s. 194.

⁶⁶ Özaşar vd., **a.g.e.**, C.II, s.156.

⁶⁷ Schimmel, **a.g.e.**, s. 189.

⁶⁸Mehmet Yılmaz, **Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözlükler(Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1992, s. 88.

⁶⁹Schimmel, **a.g.e.**, s.189-190.

Dolayısıyla Miraçnâme ve Mevlid türündeki eserlerde namazın bu zamandışılığı somutlayan özellikleri yer alır. Namazın ümmete hediye edilişi hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Bu metinlerde Miraç tecrübesinin insandaki izdüşümü detaylandırılarak anlatılmıştır.

Miraç ve namaz ilişkisi üzerinde ilk vurgulanan namazın hediye olarak ümmete verildiğidir. Daha önce hiçbir ümmete böyle bir hediye verilmediğinin vurgulanması gibi çok çeşitli özellikleri ile metinlerde ayrıntılandırıldığı tespit edilmiştir. İkinci vurgulanan namazdaki her bir duruşu gerçekleştirmekle yükümlü bir melek olduğudur. Namaz böylece, bütün bu kulluğu ihtiva etmektedir. Aynı sevapları içermektedir. Böylesi dikkatler ise namaz ibadetini büyük bir ciddiyetle yerine getirme kaygısını doğurmuştur. İnsanın Allah ile bir karşılaşma olan Miraç'ta hediye edilen namazı kıldığını fark etmesi gayb âlemi ile teması demektir. Böyle bir temas da her namazda kurulan bağlantıyı tazelemiştir.

Vesiletü'n-Necât'ta Allah'a bir yol bularak göklere çıkan Hz. Peygamber'e Allah lütufta bulunduğu anlatılmıştır. Ona verilen hediyeler başka hiçbir insana verilmemiş, kimse onun gördüğünü görmemiştir:

Göklere hem nice seyrân kıldı ol
Hak taâlâ hazretine buldı yol

Hem ana Allâh niçe lutf eyledi
Yâ niçe rahmet hunile tuyladı

Ol sâdetler kim anda buldı ol
Dünyada hiçbir kişi bulmuş degül

Anda ol gördüğün âdem görmedi
Kimse hem ol irdüğüne irmedi

Vesiletü'n-Necât, 347-350⁷⁰

Hz. Peygamber, Miraç'ta göktekilerin çeşitli ibadetlerle meşgul olduğunu görür. Her biri namazdaki duruşların yalnızca birisiyle kulluk etmektedir. Bütün bu ibadetler birleştirilip ümmete hediye olarak namaz verilmiştir. Namaz, gökte eda edilen ibadetlerinin hepsinin sevabını içermektedir:

⁷⁰ Vesiletü'n-Necât alıntıları için bkz: Süleyman Çelebi, **Mevlid (Vesilet-ü'n-Necât)**, Haz. Faruk K. Timurtaş, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Gördi gök ehli ibâdetde kamu
Her biri bir dürlü tâatda amû

Kim kıyâm içre kimi kılmış rükû
Kimi hakka secde kılmış bâ-huşû

Kim tahiyâtta oturmuşdı müdâm
Ol idi tâatları her subh u şâm

Kimi takdîs ü kimi temcîd okur
Kimi tehlîl ü kimi tahmîd okur

Vesiletü'n-Necât, 46/372-375

Her birinün yitdüginde tâkatı
Haşr olunca işbu resme tâatı

Anların tâatların ol bî-niyâz
Cem' idüben adını urdı namâz

Mustafâya virdi didi ol Ganî
Ümmetine armagân ilet bunı

Her kaçan kim bu namâzı kıllalar
Cümle gök ehli sevâbın bulalar

Gör Resûle Hak ne ikrâm eyledi
Ümmetine böyle in'am eyledi

Her göge kim vardiyse ol bahtiyâr
Ümmetün dile didiler zinhâr

Her ne hâcet dilesen makbûldür
Cümle maksûdun senün mahsûldür

Vesiletü'n-Necât, 47 377-383

Ârif'in Mi'râc-ı Nebî'si Hz. Peygamber'in namaz sayısı ile ilgili Allah'a niyazda bulunduğunu belirten metinlerden birisidir. Miraç'ta armağan olarak günde elli vakit Allah'a münacatta bulunmaları için namaz farz edilir. Dönüşte Hz. Musa, Hz. Peygamber'e ümmetinin çok zorlanabileceğini söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Allah'a geri dönerek namaz vakitlerinin düşürülmesini ister:

Çün Habib'ün işi bitdi ol zamân
Ümmete Hak virdi ol dem armağan

Farz kıldı günde elli vakt namâz
Hakk-ıla kılmak münâcât ü niyâz

Bes Resûl ol demde Hak'dan döndü bil
İrdi Mûsâ'ya hemân-dem ol halîl
Mi'râc-1 Nebî 299/859-861

Senden öndin halkı ben çok sînadum
Bunlara katı mu'âlece eyledüm
Mi'râc-1 Nebî, 299/ 864

Hazret'e dön girü tahfif istegil
Kullugın yiynilde tâ kim ol Cemîl
Mi'râc-1 Nebî, 299/866

Allah, elli vaktin onunu eksiltir. Hz. Musa'nın yanına geri gittiğinde elli vakitten onunun daha eksildiğini söyleyen Hz. Peygamber'e Musa aleyhisselam ümmetin çok zayıf olduğunu tekrar söyleyince Resulullah da geri gidip namaz vakitlerini düşürmesini niyaz eder:

Didi hazret onını bağışladı
Ümmetüme ol Kerîm lutf işledi

Mûsâ didi ümmetün gâyet za'îf
Girü döngil Hazret'e sen iy şerîf

Girü döndü Hazret'e itdi dilek
Hak girü on dahı kodı tutma şek

Mi'râc-1 Nebî, 300/869-871

Allah, on rekâtı daha azaltır. Hz. Musa tekrar geri gitmesini ister ve onar onar daha azaltılır. Beşincide ise beşi geri alınır. Elli vakitten sadece beşi geride kaldığında da Hz. Musa ümmetinin çok zayıf olduğunu tekrar söyleyince Hz. Peygamber utandığını belirtir. "Allah da farzı tamamladım" buyurur:

Bâri dört kez Hazret'e itdi dilek
Onar onar kodı Hazret tutma şek

Bil bişincisinde biş kodı Kerîm
Kaldı bişi dinle imdi iy nedim

Bes ki ol dem Mûsâ'ya döndü beşîr
Mûsâ didi ana n'itdün iy münîr

Didi yâ Mûsâ bişi kaldı hemân
Kalanın bağışladı ol bî-mekân

Mûsâ didi girü döngil iy Emin
Ümmetün gâyet za'îfdür bil yakîn

Ol Habîb didi utandum yâ Kelîm
Râzıyam biş vakt namâza iy selîm

Geldi bir âvâz hemân-dem iy tabîb
Didi kim **amzaytü farzî yâ Habîb**⁷¹

Ya'ni farzum bil ki bişde eyledüm
Kullarıma kalanın bağışladum

Lîki bunda Hak beşâret eyledi
Ol Resûl'e dinle kim ne söyled
Didi **mâ yübeddedû'l-kavlü ledey**
Ya'ni sözümden dönmezem didi o Hay⁷²

Mi'râc-ı Nebî, 300/873-882

“Allah sözüm değışmez” buyurduktan sonra beş vakit namaza elli vaktin de sevabını vereceğini söyler. Allah'tan gelen bir armağan olarak namaz vaktinde kılınmazsa rahmet bulunmayacaktır:

Çünkü evvel elli kıldım armağân
Bişde virdüm ellinün müzdin i cân

Kankı ümmet kim kıla biş vakt namâz
Elli müzdini virem ben bî-niyâz

Hak didi kim **men câ'e bi'l-haset**
Felehü aşrûn budur Hakk'a âdet

Kâle'llâhu te'âlâ: **Men câ'e bi'l-haseti felehü 'aşrû emsâlihâ**⁷³

Ya'ni bire on virür ol Kirdigâr
Biş kez on elli olur bî-şek i yâr

Bes ki Hakk'un armağânıdur namâz
Eyle biş vaktde hak-ıla hoş niyâz

Vaktıyla kıl namâzı iy cüvân
Ol azâbdan kurtarasın tâ ki cân

Ger namâzı vakt-ıla kılmayasın
Şeksüzin Hak rahmetin bulmayasın

Mi'râc-ı Nebî 300-301/883-889

⁷¹Biçimlendirmede metne sadık kalınmıştır. “Ey Habîb farzımı tamamladım”

⁷²“Benim sözüm değışmez.”

⁷³“Kim (Allah huzuruna) iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.” En'am 6/160.

Hiz. Musa'nın elli vakti beş vakte indirmesine vesile oluşundaki hikmetlere dair açıklamalar ise Envârü'l-Âşıkîn'de yapılmıştır. Kitapta Hiz. Musa'nın Allah ile konuşmaya mazhar bir Peygamber oluşundan bahsedilir. O'nun da ümmetine ilk önce elli vakit namazın emredildiği, ancak ümmetinin hakkıyla yerine getirememesinden dolayı Hiz. Peygamber ile konuşan kişinin Hiz. Musa olduğu bilgisi verilmektedir.⁷⁴

Meleklerin ibadetlerinin bir toplamı olarak namazdaki duruşların hepsine sevap verilmesi gibi günde elli vakit kılınacak namazın sevabı da beş vakit namazla alınmaktadır. Bu metinde de namazın niçin beş vakit olduğu Miraç hadisesiyle detaylandırılarak anlatılmıştır.

Miraç'ta namazın vakitleri hakkında bilgi veren metinlerden ziyade namazı Miraç'taki hâl ile örtüştüren ve namaz üzerinden Miraç'a bağlanan metinler de mevcuttur. Bunlardan birisi de Ahmedî'nin İskendernâme'sinde geçer.

Namaz başlı başına “göğe yükseliş, bir tür miraç” olarak düşünölmüştür.⁷⁵ Namaz kılmadan abdest almakla birlikte önce bir hazırlanma evresinden geçen beden ve ruh temizlenir. Bu da “tenin pak olması gönlün ihlâsla parlaması” şeklinde ifade edilmektedir:

Çün tahâretle tenini kıldı pâk
Gönlü ihlâs-ıla oldu tâb-nâk

İskendernâme, 467/7486⁷⁶

Ahmedî'ye göre namazın sırlarının bilinip onun ihlâsla kılınması gereklidir. Dikkat edilirse namazın sırları olduğu vurgulanmaktadır. O hâlde namazın bilinen anlamından başka bir de vakıf olunacak sırları vardır. Bu yönüyle namaz bir sembol olarak düşünölebilir:

Namazla Allah'a hamd eden insanın şükrü; bütün vücutta yankılanır. Gönöl de tecelliye hazırlanır. Gönölde geekleştirilecek olan bu tecelli, insanın da Miraç hadisesinde olduğu gibi boyut farkı yaşamasıyla eşleştirilmifir.⁷⁷

⁷⁴ Yazıcıoğu Ahmed Bıcan, **a.g.e.**, s. 301.

⁷⁵ Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s. 164.

⁷⁶ İskendernâme alıntıları için bkz. Ahmedî, **İskender-nâme**, Haz. Yaşar Akdoğan, T. C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayınlar Genel Müdürlüğu Kültür ve Turizm Bakanlığı (evrimii).

Sen gerek sırrın namâzun bilesin
Pes key ihlâs-ıla anı kılasın

Namazın sırlarını açıklamadan önce içinde çeşitli niyazların olduğu ifade edilmiştir. Ancak temelde iki hayra yol açtığı belirtilir;

Gerçi çoh-durur namâz içre niyâz
İki nef' ol kişiye eyler namâz
Şehadet âleminde gayb âlemine iletir. Gayb âleminin de gaybına ileterek
Kâbe- kavseynin benzeri bir hâl uyandırır:

Kim şehâdet âleminde ol gide
Âlem-i gaybe varıban nakl ide

Andan ide gayb-ı gayba intikâl
K'ol-durur ol Kâbe-Kavseyne misâl
İskendernâme, 467/7489-7492

Şehadet âlemi zahirî olarak görülen, beş duyuyla hissedilen dünyaya işaret etmektedir. Gayb âlemi ise beş duyuyla algılanamayan ancak dinlerin bildirdiği üzere bilinen bir sonsuzluk boyutuna işaret etmektedir. İçinde yaşanan dünyadan daha farklı bir boyuta temas etmeyi anlatır. Bu temas da ancak dinî referanslar ve inanç benzeri “sistemlerle” mümkün olmaktadır.⁷⁸ Namaz da Miraç'taki gibi mekânsal bir değişikliği ve zamanda bir farklılaşmayı sağlaması yönüyle kişiyi hayra iletir. Kâbe-Kavseyn denilen anın bir benzerini yaşatmaktadır.

Kâbe Kavseyn, “İki yay aralığı kadar yahut daha az” anlamına gelmektedir.⁷⁹ İnsanın namazda yaşadığı bu değişik bilinç hâli Hz. Peygamber'in Miraç'ta iken Allah ile kendi arasındaki yakınlığı anlatmak için kullandığı “Kâbe Kavseyn” lafzıyla karşılanmıştır. O hâlde sırları bilinmesi gereken namaz insanın çeşitli anlamlarda hayra ileten ve zamansal ve mekânsal bir değişiklik uyandıran bir hâldir. Namazın miraç olarak geçtiği yerlerden birisinde de saadet tacı olduğu, Müminin miracı olduğu söylenir. Namaz, insanı dışını rükünleriyle onarıırken içini de iman ile doldurur:

⁷⁷ Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, s. 13.

⁷⁸ Nevzat Tarhan, **İnanç Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 140.

⁷⁹ Mehmet Yılmaz, **a.g.e.**, s. 88.

Kıl namâzı k'ol saâdet tâcîdur
Koma anı kim mü'minün mi'râcîdur

Zâhiri ma'mûr ider erkân-ıla
Bâtını pür-nûr ider îmân-ıla

İskendernâme, 472/7557-7558

Miraç tecrübesi Garibnâme'de yer almaktadır. Beş vakit namaz, kendisiyle dua edilmesi için Allah tarafından emredilmiştir.

Tanrı'dan emr oldu bu biş vakt namâz
Kim kıla her dem anun birle niyâz
Allah insana ebediyen kılavuz olması için namazı emretmiştir:

Anı anuñun buyurdı ol Ahad
Kim bize rehber ola ol tâ-ebed
Allah'tan emredilen bu namazı yaz kış günde beş kere kılınması gerekir:

Çün habîb'e hak'dın emr oldu bu iş
Eytdi kılğıl günde biş kez yaz u kış

Garibnâme, C.II/II 517/8321-8323

Miraç'taki ibadet eden meleklerin her birini görerek hayran olan Hz. Peygamber onunla Müminlerin canına ziyafet vermek için o ibadetleri bir araya toplamak istemiştir:

Diledi ol tâ'atı cem' eyleye
Mü'minün cânın anunla toylaya
İslam dininin direği, bütün ibadetlerin yüreğidir:

Ola İslâm dîninün ol direği
Hem ola cümle 'ibâdet yüregi
Es-salâtu 'imâdü'd-dîni

Garibnâme, C. II/II 571/8325-8326

Garibnâme'de ise namaz gönlü mutlu eden, insanlara rehber olan bir öznedir. Bu özne yaz kış olduğu gibi insana ebediyete dek rehber olacaktır. Namazın aktüel hayat ile bağlantısı ise Hz. Peygamber'in miraçta yaşadıkları üzerinden kurulur. Dokuz felekte gördüğü ibadetlerin fazlını Cebrail'e soran Hz. Peygamber hepsini namaz ibadetinde birleştirmiştir. Bir mübarek saatte toplanmıştır. Dokuz ibadeti tek bir ibadette toplamıştır. Gökyüzünde yapılan ibadetler ve dualar, burada birleşerek namazın son hâli meydana gelmiştir. Göktekilerin kıyamı bize de verilmiştir:

Gör ne tertîb eyledi ol pür hüner
Nüh felekde ol ki kılmışdı nazar

Her birinün tâ'atın görmüş-idi
Fazlın anun Cibril'e sormuş-ıdı
Garibnâme, C. II/II 517/8327-8328
Cümlesin cem' eyledi bir tâ'ata
Tuş ola dip bir mübârek sâ'ata

İmdi bir işit ki n'itdi n'eyledi
Dirdi ol nüh tâ'atı bir eyledi

İndi ol göklerdeki kılınan niyâz
Geldi bunda cümle oldı bir namâz

Yir gök ehli kim kıyâmdı tamâm
Ol kıyâmdan uş bize virdi kıyâm
Garibnâme, C. II/II 519/8329-8332
Ve kûmû li'llâhi kânitîne 2/238⁸⁰

Yer gök ehlinin rükûsundan insana rükû; secdesinden secde, tahiyatından tahiyat verilmiştir. Gök ehlinin hepsi tesbih çekmekteydi. Herkesin okuduğu bu tesbihler gökteki, tefekkür ve ibadet eden meleklerden kalmadır. Namazda bunların hepsi vardır. Namazı kılanlar çeşitli fetihlere ve cömertlere kavuşur:

Yir gök ehli kim rükû'daydı bular
Bu rükû' andan-durur âhir i yâr

Yir gök ehli kim sücûd kılmış-ıdı
Bu sücûd oldur ol uht olmuş-ıdı

Yir gök ehli kim tahiyatdı işi
Bu tahiyat âhir oldur iy kişi

Yir gök ehli kim müsebbihdi tamâm
Uşbu ol tesbîhdür okır hâs u 'âm

Yir gök ehli kim fikirdi işleri
Ol tefekkür kim kılur bu yol eri

Yir gök ehli kim kılurlardı du'â
Ol du'âdur kamuya olsun revâ

Garibnâme, 519/8333-8338 C. II/II

Yidi kat gök ehlinün tâkatları
Yitdünçe bu-y-ıdı tâ'atları

⁸⁰“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.” Bakara 2/238.

Garibnâme, 521/8339 C. II/II

Ol ki arş ehli fenâ olmuş-ıdı
Pâdişâhdan utanup ölmüş-ıdı

Yazmış-ıdı rahmetini hak ana
Bu namâzda kamusu var baksana

Garibnâme, 521/8341-8342 C. II/II

Rûzı kıldı cümlesin Peygambere
Kıldı ol kaldı bu biz miskînlere

Pes bu tâ‘at kim kıluruz günde biz
Anda bulunandur ki bulduk bunda biz

Cümle gök ehlindeki nâz u niyâz
Geldi uş oldu iki rek‘at namâz

Cümle gök ehlindeki nâz u niyâz
Geldi uş oldu iki rek‘at namâz

Garibnâme, 521/8347-8349 C. II/II

Andağı ol fazl u rahmet iy fülân
Cümle bunda hâsıl oldu bî-gümân

Garibnâme, 523/8350 C. II/II

Bu namazı tam kılan onun sevaplarının hepsine erişecektir. Bütün müminlere işaret olan bu namazı Allah bu dinde toplayıp namazı günlük farz etmiştir. Başka dinlere bu rahmet erişmemiştir:

Bu namâzı kimse kim kıldı tamâm
Ol namâzun müzdini buldı tamâm

Pes işâretdür bu cümle mü‘mine
Kim Çalap tuş eyledi uşbu dine

Rûzı kıldı bu namâzı bunlara
Degmedi bu rahmet ayruk dînlere

Garibnâme, C. II/II 523/8351-8353

Tende işret canda tadı hoş Allah’a layık ibadettir, asla namazsız duasız olmamalıdır:

Fazlı artuk resmi zîbâ adı hôş
Tende ‘işretdür ü canda dadı hôş

Hazrete lâıyk ‘ibâdetdür namâz
Zînhar olman bî-namâz u bî-niyâz
Garibnâme, C. II/II 523/8354-8355

Miraçtan sonra Âşık Paşa ezanı bir benzetmeyle anlatmaktadır. Günde beş kere okunan ezan “nevet-i hak” olarak namazı kılanlar ise “leşker-i din” olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla namaz günde beş kere okunmakla devam ettirilen bir nöbettir. Dinin askerleri ise onunla zindedir:

Günde biş kez nevet-i hak urılır
Leşker-i dîn cümle anda dirilür

Bu beş vakit namaz müminin
Biligidür mü’minün bu biş namâz

Kim gidermez kendüzinden kış u yaz
El-vuzû‘ silâhu’l-mü’min⁸¹

Garibnâme, C. II/II 523/8357-8359

Mescid imana kast etmek için gelen şeytan için bir savaş yeridir:

Harbgâhdur mescid ol şeytân-ıçun
Kim gelür ol kasd-ıla îmân-ıçun

Saf saf duranlar şeytanı yenmektedir. Şeytanın onları yenmesi mümkün değildir:

Saf saf anda durışur şeytânı sır
Ol sıymaz bunı bunlar anı sır

Müminler gazilerdir. Namaz kılmak da onların gazalarıdır:

Gâzılardur pes bu mü’minler bilün
Gâzılıkdur bu namâz kılmak kılun

Namaz esnasında ölen şehittir, ebedi olarak diri olurlar:

Hem şehiddür bu iş içinde ölen
Belki bunlardur ebed zinde kalan

Âşık, o yol ehlinin aşığıdır. Bunlar dinin kadrini bilenlerdir:

‘Âşıkıdur ‘Âşık ol yol ehlinün
Kim bular kadrin bilürler bu dinün

Onların işleri riyasız bir şekilde ihlâsla gerçekleşir, yönleri Allah’a dönüktür:

İşleri ihlâs-ıladur bî-riyâ
Yönleri togru turupdur Tanrı’ya

Bu ibadetlerden bunlar Allah’a yol bularak maksatlarına kavuşurlar:

⁸¹ “Abdest müminin silahıdır.”

Bu ‘ibâdetden bular ma‘bûdına
Yol buluban irişür maksûdına

Garibnâme, C. II/II 525/8359-8365

Âşık Paşa namazı bir savaş sahnesine benzeterek ele almıştır. Her gün nefslere ve şeytanla yapılan bir savaş neticesinde namaz eda edilmektedir. Bu sahnede ezan Allah’ın nöbeti olarak günde beş kere okunmaktadır. Nevbet kelimesi, çeşitli devlet makamlarında, “karargâhlarda resmi bando ile çalınan” musikiye verilen isimdir.⁸² Namaz kılanlar ise askerlerdir. Mescid ise savaş yeridir. Burada Calvino’nun mihrabı “son derece değerli bir şeyi korumak için yapılmış” olduğunu izlenimi hatırlanmalıdır.⁸³ Namaz kılarken ölmenin şehit sayılmasını Âşık Paşa savaş esnasında ölerək şehit olmakla bağdaştırır. Müminler de her namaz kıldıklarında gazi olanlar, savaşı kazananlardır.

Âşık Paşa şiirin imkânlarını kullanarak namaz kılmanın bir insanı nasıl yücelttiğini aktarmıştır. Namaz kılmak şeytanla savaşa girip gazi olarak savaştan ayrılmak kadar önemli bir vazifedir. Namaz kılan kişi bir savaştadır. Bu doğrultuda namaza olan bakış da değişir Namaz bir insanda böylesi bir hâl uyandırmalı, bir bilinç kazandırmalıdır.

2.1.6. Namaz Kılmayanlarla İlgili Metinler

Namazın fiziksel ve ruhsal sağaltımını içeren metinler olduğu gibi namaz kılınmadığında meydana gelecek mahrumiyet durumlarının da ele alındığı metinler vardır. Kur’ân-ı Kerîm’de de sıkça “hüküm günü” ve “ahiret” anlatılmaktadır. Metinlerin örgüsü de Kur’ân-ı Kerîm’de anlatılanlar paralelinde ahiretteki namazsız kişilerin mahrumiyetine dair uyarılardan beslenmiştir. Dolayısıyla müjdelenen cennetteki ödüllerin detaylandırıldığı gibi cehennemde çekilecek azaplar da özellikle dünyaya geliş amacı olan ibadetler söz konusu olduğunda vurgulanmıştır.⁸⁴

Bunlardan ilki Ahvâl-i Kıyâmet’te yer alır. Bu metinler, cehennem tasviri yaparak dehşet uyandırmaktan ve korku unsuruyla ibadete zorlamaktan ziyade cehennem varlığını hatırlatarak namazın kılınması için teşvikte bulunur. Yani azabı

⁸² Onay, **a.g.e.**, s. 316.

⁸³ Dursun Ali Tökel, “Divan Şiirini Calvino’yla Anlamak”, **Türk Edebiyatı Dergisi**, 2009, S:426, s. 67-72.

⁸⁴ Schimmel, **Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri**, s.169; 300.

anlatmakla birlikte bir yönüyle de namaz kılanlar övülmektedir. Namaz kılmamanın insana kaybettirecekleri bir çerçevede ele alınmıştır. Bazı metinlerde bu düşüncüyü destekler nitelikte ilk önce namaz kılmayanların hâli tasvir edilmiş, ardından da namaz kılanların esen hâli detaylandırılarak anlatılmıştır. Nitekim Ahvâl-i Kıyâmet'te önce namazsızların çektiği azaplar anlatılır. Daha sonra ise namaz kılıp Allah tarafından ikramlanmış, cennet müjdesi almış olanlar tasvir edilir.

Kıyamete on bölük halinde gidenlerden yalnızca birisi kurtulmuştur. Dokuzuncu bölük beş vakit namazını kılmayıp, ahiret azığını hazırlamayanlardır. Zebâniler bu insanları yüzleri üstünde cehennem dibine bırakacaktır. Kendi bağırsaklarını çekerek yemek de dâhil olmak üzere çeşitli azaplar beklemektedir:

Kopa tokuzuncı bölükden figân
Bunlar anlardur nâgâh ider(di)kan

Biş vakt namâzı kılma(z)lar-ıdı
Hem âhiret yaragın görmez-idi
Ahvâl-i Kıyâmet,46/ 211-212⁸⁵
Zebâniler bunları yüz üstüne
Koyacakdur cehennemün dibine

Ol zâlimler kendü bagarsakların
Çeke çeke yiyiserlerdür yarın

Dürlü dürlü azâb bulara olısar
Tamu dibinde ebedî kalısar

Ahvâl-i Kıyâmet,46/214-216

Namaz kılmayanların tam tersine kurtulan bölük ise güneşe, aya, hurilere benzemeyecek şekilde nurlanmış vaziyette güzel bir yüzle diriltilecektir. Zikir, tesbih ve ibadetle meşgul olmalarının mükâfatını alır, cennet şarabını yudumlarlar:

İşit imdi on bölüğinden haber
Ne güneşe benzeye ne hod kamer

Ne hûriler benzeyiser bunlara
Kim bular şöyle batısar envâra

⁸⁵ Şeyyad Hamza Ahvâl-i Kıyâmet alıntıları için bkz: Esra Durmaz, **Şeyyad Hamza'nın Ahvâl-i Kıyâmeti**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.

Durısardur kamusu şirin-likâ
Bunlarınla dirile genc-i bekâ

Bunlar anlardur zikir söyler-idi
Zikr (ü) tesbîh taât iderler-idi

Bunlarundur hulle vü tâc u burâk
Bunlarundur ol hûrîler yüzi ak

Bunlar içiser şaraben tah'ur⁸⁶
Bunlara ayak tuta cümle hûri

Ahvâl-i Kıyâmet 47/ 217-222

Ârif, Mi'râc-ı Nebî'sinde Hz. Peygamber Miraç'ta iken pek çok kavmi azapta gördüğü aktarılır. Başlarından vurulup azaba uğrarken hepsi bağışmaktadır. Cebrail bu bölüğün kim olduğunu sorunca vaktinde namaz kılmayanlar ve terk edenler olduğu söylenir. Bu sözün delili olarak Meryem suresinin 59. ayeti⁸⁷ gösterilir:

Ya'ni mi'râcında gördi ol halîm
Çok kavüm katı 'azâbda iy nedîm

Depelerin şöyle ururlar i cân
Beyniler ırmak gibi olur revân

Çağrışur **vâ-veyli** dir anlar kamu
Hem de dirler **vâ-subûrâ** iy 'amu

Sordı ol dem Cebra'îl'e ol halîl
Kim ne halkdur di bular yâ Cebra'îl

Cebra'îl didi namâzı bil bular
Vakt-ıla kılmazlar-ıdı iy mu'teber

Dahı terk iderler-idi anı i cân
Lâ-cirem cümle 'azâb içre nihân

Bu söze bil kim delîldür âşikâr
Halefe min ba'dihim halfün i yâr

Mi'râc-ı Nebî 301/ 891-898

Risâle-i Fakrıyye'de de namaz kılmayanlarla ilgili çeşitli hikâyeler yer alır. Namaz kılmamakla ilgili metinler sadece ahiret göndermelerinden oluşmaz. Bu

⁸⁶“Üzerlerinde yeşil ipekten ince ve kalın elbiseler vardır; gümüş bilezikler takınmışlardır. Rableri onlara tertemiz bir içki içirir.” İnsan 76/21.

⁸⁷“Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar; nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler.” Meryem 19/59.

hikâyede olduğu gibi dünyada da namazsızların yaşayacağı mahrumiyetler üzerinde durulur.

Geçmiş zamanda yaşayan bir ulu şeyh gemiye biner. Gemide iki balığın birbirini yediğini görür. Balıkların neden birbirlerini yediğini merak eder. Kıtlığın meydana geldiğini, balıkların da bu yüzden birbirlerini yediklerini düşünür. Gemiciye bu durumu sorar. Gemici on yıldır balıkların bu şekilde olduğunu, nedenini bilmediklerini söyler. Allah’a niyaz eden şeyh bu durumun nedenini öğrenmek ister. Şeyhe ilham olduğu üzere namazsızın biri susuzluğunu dindirmek ümidiyle deniz kenarına gelerek deniz suyunu ağzına alıp tükürmüştür. Denizdeki kıtlık o yüzden meydana gelmiştir.

Gözi tuş oldu bahra nâ-gehânî
İçinde hûtı gördi şeyh revânî

Turuban birbirini ekl iderler
Kimini çeyneyüp kimin diderler

Nedendür bunlar iderler bu hâlet
Ki gelmez anlara bir vakt ifâkat

O şeyh zann itdi bunlara meger kim
İrişdi kaht kızlıktan eser kim

Risâle-i Fakrîyye, 768/334-337⁸⁸

Bununla olmadı şeyh sordı hâli
Gemiciden bularun di ki bâli

Risale-i Fakrîyye, 768/339

Ki bu iş olalı on yıldur iy pîr
Bilmezüz anun sırrını biz dir

Bu kez döndi o şeyh kıldı münâcât
Anı bilmeklük oldu ana hâcât

Risale-i Fakrîyye, 768/342-343

Meger bir (bî)namâz sâhil-i bahra
İrişdi nâ-gehân çıkup o yire

⁸⁸Cemâl-i Halvetî'nin bütün mesnevileri için bkz: Leylâ Alptekin Sarıoğlu, “**Cemâl-i Halvetî'nin Tasavvufî Mesnevileri (Metin-İnceleme)**”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

Susuzluk gâlib oldu giderek bil
Görincek virdi nefis ü akl u cân dil

Hemân-dem bir avuç su agzına aldı
Acı-ıdugını anun anda bildi

Anı bahr içine ol dem tükürdi
Ol ucdan kahtluk hûta belürdi

Risâle-i Fakrıyye, 769/349-352

Hikâyenin tevili şu şekilde yapılmıştır. Şeyh nefiste yer alan sırdır. Şeyh, olayların arka planına odaklanır. Allah'tan gelen ilhamı bekleyen şeyhle din ayakta kalır:

O şeyh sırrun-durur nefsünde senün
Kim anunla-durur kâyim o dînün
Gemici akıldır. Gemici balıkların niçin birbirini yediğini öğrenmemiştir.

Aklın da bir yerden sonra terk edilmesi gerektiğine işaret eder:

O mellâhdur senün milkünde aklun
Düriş mahv eyle anı gide naklün

Namazı bırakan ise nefstir. Ona gönül vermemek gerekir:

O nefsündür salâtı terk iden bil
Sakın dervîş virmegil ana dil

Deniz, Sıfatların nurunu temsil etmektedir. Sıfatların kaynağı Allah'ın nurudur:

Bahırdan sende o nûr-ı sıfâtdur
Ki ana mebde olan nûr-ı zâtdur

Nefs ne zaman sıfatların nurlu sahiline gitse su içmeyi talep edecektir. O, mübarek suyun olduğunu zannetse de ona kanmaz ve eline geçeceği sadece susuzluk olacaktır. Burada nefsin namazı bırakma arzusu ile namaz kılmayanlar somutlanır. Namaz kılmayanlar kutsal bir su içtiğini zannedip de asla kanmayacak olan kişilerdir:

Kaçan nefis sâhiline ursa anun
Diler andan içe emriyle hanun

Sanur ol mâ-i kudsi bahrı budur
Karâr itmez susuzluk ana hoddur

Risâle-i Fakrıyye, 770/355-360

Balık hakikatin bilgisidir. Hakikatin ilmi şeriatın gözü demektir:

O hûtdandur murâd ilm-i hakîkat
Hakîkat ilmidür ayn-ı şerîat

Deniz içinde birbirini yemesi ise mertebelerden ve sıfatlardan geçmektir:

Yimeklük birbirini bahr içinde
Nedür sırrın işit bu dehr içinde

Merâtib ü sıfâtdan geçmesidür
Geçenler gördi ol zât şemmesidür

Namaz Allah'a kavuşmaktır.

Pes anlandı salâtdan vuslat-ı zât
Murâddur nâ-murâd ol tâ ki ol zât

Cihâtsiz kıla sırruna tecellî
Ola senden bu kez râzı o Mevlâ

Zîra ayn-ı salâtdur nûr-ı zâtı
İrişen ana mahv eyler sıfâtı

Risâle-i Fakrıyye, 770-771/364-369

Risâle-i Fakrıyye'de yer alan yine bir başka hikâyede namazı terk eden bir müezzin üzerinden namaz kılmanın ehemmiyeti vurgulanmıştır. Bağdad'da bir müezzin yirmi beş yıldır ezan okuyordur. Ramazan'ın yirminci gününde ezan okumak için camiye gittiğinde gözü kardeşine takılır. İçki içen kardeşini uyarmak için yanına gittiğinde kardeşi ona yemin ettirir ve içki içirir. Bir kez içince az içtiği zannıyla fazla miktarda içer. Namaz vakti onu davet ettiğinde namazı kılmayıp içki içen müezzin sarhoş olarak ölür. Yaptığı ibadetler yok olur ve şeytana yenilir:

Orucun ol yigirmisi gününde
Ezâna çıkdı halk sem'i önünde

Gözi tuş oldu ol dem kardaşına
İçer gördi süci urdı başına

Süregeldi ki nehy ide anı ol
Didi iç sen dahı söylemegil bol

Talâka açdı and içmek için ol
İşidüp sözün itdi imtisâl ol

Kaçan kim andı için bir kez içdi
Didi çok içeyüm sandı az içdi

Dönüp bir dahı içdi o zelîl bil
Îrâdet birle virdi iblîse dil

Namâz vakti irişdi da'vet ânı
Halâyık itdi ol bed-baht cüvânı

Dönüben içdi kılmayam namâzı
Dahı oldukça ömrüm çok u azı

O serhoşluk içinde irdi ki ana mevt
Uyanun gâfil olman olmadan fevt

Niçe yıllık ibâdet zâyi oldı
Ol iblîs la'netine yol(ı) buldı

Gel imdi te'vîlin şimdengirü siz
İşidü enfüsi kim diyelüm biz

Risâle-i Fakrıyye, 820-821/ 904-914

Hikâyenin sonunda temsiller açıklanır. Bağdad insandaki kalptir. Müezzîn halkı davet eden akıldır. Kardeşi, nefstir. Ruha taş vurur. Bu benzetmenin sebebi nefsin ruhun sol yanından yaratılmasıdır. O ay ve yıllar menzillerdir. Şarap ise nefsin gaflet hâlidir. Cemaat kalp ve ruhun kuvvetidir. Cemaate katılanlar cennetl müjdelenecektir:

Nedür Bagdâd'dan ol sende dervîş
İşit bundan dahı var sırra iriş

Senün kalbün-durur cehd eyle anı
Göregör girüben iy yâr-ı cânî

Mü'ezzin anda aklundur senün bil
İder ol halkı da'vet ay-ıla yıl

Anun kardaşı nefsdür iy karındaş
Uyan nefesine urur rûhına taş

Zîra ol dahı rûhun sol yanından
Vücûda geldi oldı kardaş andan

Risâle-i Fakrıyye, 821/915-919

Şarâbdan gaflet-i nefsdür ki dâyim
İçer turmaz kuvâsı-y-ıla kâyim

O nefsün avretinden bil hevâdur
Ana virmek talâk dervîş revâdur

Risâle-i Fakrıyye 822/922-923

Cemâ'atden kuvâ-yı kalb ü rûhdur
Olan yoldaş ana cennetde hûrdur

Risâle-i Fakrıyye, 822/ 925

İslâmî ise mesnevisinde namaz kılmayanların Sırat üzerindeki hâlini tasvir eder. Namazı kılmayan sırat köprüsünde şaşırmağa mahkûmdur. Köprüden aşağı düşeceklerdir:

Biz gelem bî-nemâzlar kâline
Ol sırâtun üzerinde hâli-ne

Çünkü bunlar ol sırâta geleler
Geçemeyüb şöyle âciz kalalar

Bunların ol vakt aceb hâli nola
Hayrı yok-kim bunlara bürhân ola

Aklı başdan şaşubanun buşalar
Ol sırâtı geçemeyüb düşeler

İslâmî, 220/2314-2317

Sırat köprüsünden düşenler ateşin içinde kalacak, bu dünyada yaptıklarının karşılığını alacaklardır. Acıktıklarında yiyecek olarak kendilerine zakkum uzatılacaktır. Yediğinde bütün organları yanacaktır. Zebaniler yemelerini isteyince yemek zorunda kalacaklar ve açlıkları hiç bitmeyecektir:

Ac ü taksîr od içinde olalar
İtdüğünü orada heb bulalar

Odı cümle üzerine ireler
Acıkacak zehr ü zakkum vireler

Yiyücegez cümle azâsın söke
İçini heb bagrını taşra döke

Yi diyüben ol zebânîler urur
Yidügince açlığını arturur

Susalığı artuban susuz geçe
Nâçar olub irini alub içe

İslâmî, 220/2318-2322

Ancak kalp iman ve yüz secde yeri olduğu için ateş bu ikisini yakmayacaktır.
Namaz kılmayan Allah'a isyan edendir. Namazsız yeri ve gök kurtaramaz:

Yüzü-y-ile kalbi odı görmeye
Bunlara hem od da yakın varmaya

Kalbi-y-ise mevzi-i îmân-durur
Yüzü-y-ise secdeye fermân durur

Yakmaya od bu ikisin bil i yâr
Gâfil olma it hazer sen ihtiyâr

Tenrinün âsî kulıdur bî-nemâz
Bî-nemâzı yir ü gök heb ornamaz

İslâmî, 221/2334-2337

Daha önce de benzer metinlerde bahsedildiği üzere bu cehennem tasvirinden sonra ise cennettekiler gösterilmektedir. Zira toz kadar iman olan ateşten çıkıp Allah'ın cemalini görecektir. Münafık ise ebedî kalacaktır. Mümin ise şükredip Allah'a bakmalıdır:

Zerrece îmân olan oddan çıkar
Cennet içre hak cemâline bakar

Kâfir olan sermedî anda kalur
küfri gör kim kişiye neler kılur

Ol münâfık dahı hem çıkmayısar
sermedî ol cennete bakmayısar

Mü'min oldun şükr it imdi sen haka
Her ki mü'mindür haka togrı baka

İslâmî, 221/2338-2341

Mümin ise namazı yaz kış kılmak suretiyle kendisine bir alışkanlık edinmeli, tövbe ederek Allah'a dua etmelidir. Görüldüğü üzere namaz ve ahiretten bahseden bu mesnevilerde olumsuz sahneler olumluyu övmek için kullanılmaktadır. Sıratındaki dehşet verici hâlden sonra tövbe ederek, cehenneme girmemeye çalışmak tavsiye edilir. Tövbe edenler cehennem görmeyecektir.

Bu mesnevi, öncelikle cehennemdeki tehlikeli durumu daha sonra cennetteki durumu anlatarak namazın hayattaki yerini sorgulamaya sevk etmiştir. Burada kılınmayan namaz orada insanı çeşitli mahrumiyete sürükleyecektir. Mahrumiyetler de bitmeyecektir. Daha sonra ise tövbeyi öne çıkarmakta, Allah'tan ümit kesmeden mesnevinin bu kısmını bir Müslüman anlatısına uygun şekilde tamamlamaktadır:

Pîşe eyle kıl nemâzı kış u yaz
Tevbe eyle gel haka eyle niyâz

Bildün uşda bî-nemâzun kâlini
Od içinde nice oldı hâlini

İslâmî, 221/2342-2343

Gel hazer eyle hazer eyle hazer
Tevbe it-kim nefsunün boynın üzer

Tevbe idenler tamuyı görmeye
Geçe gide ol arada turmaya

İslâmî, 221/2347-2348

Muhammediye'de ise ilk önce namazdan sorgu olacağı anlatılmıştır. Namazı tam kılan felâh bulacaktır. Eğer farzlar bir kişiden eksik olursa oldukça endişelenecektir. Eğer kıldığı nafilâ namaz varsa onunla tamamlanacaktır:

En evvel sorulan namâz olısar
Kılan aydısar kim nem az olısar

Namâzı tamâm ise buldu felâh
Tamâm olmaz ise bulamaz necâh

Farîza eger naks ola kişiden
Hayâtı gidiserdir endîşeden

Buyura ki kuluma kılın nazar
Tatavvu'dan onun namâzı var

Onu onun ile tamam ediniz
Onu bu sebebden hümâm ediniz

Muhammediye, 623/ 5910-5914

Miftâhü'l-Ferec'de Cemâlî, namaz kılmayan kişinin özellikleriyle başlar. Namazsız; insan görünümünde bir eşek olarak tanımlanmıştır. Namaz kılmamak şüphesiz ki “eşekliktir”; çünkü tekbir getirmek eksiliğini tamamlamak demektir. Namaz kılmayan eksik kalmıştır. Ayrıca kamet getirmez, rükûda ve kıyâmda bulunmaz.⁸⁹ Namazın dinin direği olduğu hadisine iktibasla⁹⁰, namazsız kişi gafletle din binasını yıkmaktadır:

Ol durur ol kim kişi kılmaz namâz
Dîni kaydından gelir gûyâ ki vâz

Sûret-i âdemde olur bir eşek
Kılmamak anı eşekliktür ne şek

Miftâhü'l-Ferec, 353/ 4021-4022

Eylemez tekbîr ile naksın tamâm
Kâmeti kılmaz rükû ile kıyâm

Miftâhü'l-Ferec, 354/ 4027

Bî-namâz olur cemâ'atden çıkar
Gaflet ile dîni bünyâdın yıkar

Şöyle kim buyurdı ol fahr-ı cihân
Âşikâr olmaga bu sırr-ı nihân

Miftâhü'l-Ferec, 354/4030-4031

“Dinin başı İslâm (kelime-i şehâdet getirerek Allah'a teslim olmak), direği ise namazdır.” Hadis-i şerifine iktibasla namazın direk dinin eve benzetildiği görülmektedir.⁹¹ Namazı kılan yani direği ayakta tutan; dinini ayakta tutmuş olur. Direği yıkanın dininin bir daha yapıldığı da görülmediğini belirtir. Dolayısıyla namaza gösterilen ehemmiyetin önemi aktarılmıştır. Namaz, ömür boyu o direği sağlam tutmaktır. Ona güvenerek din evini imar etmek gerekir. Eğer kendinde sağlam bir karakter varsa dinin direğini düzeltmelidir. Allah Kur'an'da “akîmu”⁹² buyurur. Hz Peygamber de “kad kefer”⁹³ buyurmaktadır:

⁸⁹ Bkz: **Divan Şairlerine Göre Namazın Duruşları**

⁹⁰Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II s. 173.

⁹¹ Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II, s. 18.

⁹²“Namazı kılın, zekâtı verin, önceden kendiniz için yaptığımız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı noksansız görür.” Bakara 110; Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara

Kim namâz olmuş durur dine direk
Durguran dînini durgursa gerek

Ol imâdı kimse durgurmadı
Dînini yıkdı yapılmış görmedi

Beyt-i dîne çün namâz oldu imâd
Eylegil ma'mûr idersen i'timâd

Var ise zâtunda ger tab-ı selîm
Dîninün durgur imâdın şöyle kim

“Kad akâmed-dîne” didi Mustafâ
Hem kelâmında “akîmu”dir Hüdâ

Bu hadîsi görmedün mü kimseden
Tâ bileydin iy namâzı terk eden

Kim buyurmuşdur yine Hayrû'l-beşer
Kasd ile terk iden için “kad kefer”

Ehl-i sünnet gerçi kim tevcîh ider
“Kad kefer” lafzında çok ma'nî gider

Her ne ma'nî olsa çün kim” men terek”
Mutlaka lafzında havf itmek gerek

Miftâhü'l-Ferec, 354-355/ 4032-4040

Aynı şekilde Müzekki'n-Nüfûs'ta namaz kılmayanlar “şeytanın eşeği” olarak anlatılmaktadır:

“(..)Sana binmeğe eşek şol kimselerdir ki, benim buyurduğumu tutmayan bî-namazlar senin eşeğin olsun.⁹⁴

Namaz kılmayanlar hakkında Miftâhü'l-Ferec'de de çeşitli dikkatlere yer verilir. Delinin namazdan sorumlu olmadığından hareketle namaz kılmamak aklın olmadığını gösterir. Yabancı olan birinde bu aşinalığın olması söz konusu değildir:

savaş farz kılınca, içlerinden bir gurup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da «Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaşı farz kılmasan) olmaz mıydı?» dediler. Onlara de ki: «Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.” Nisâ 4/77.

⁹³ “Kim namazı kasten terk ederse kâfir olur.” Metindeki gösterime sâdik kalınmıştır.

⁹⁴ Eşrefoğlu Rûmî, **Müzekki'n-Nüfûs**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 268.

Bî-namâz olduguna illet meger
Olmamakdur sende aklundan eser

K'âşinâlık yok durur bî-gâneye
Şer ile vâcib degül divâneye

Miftâhü'l-Ferec, 372/ 4232-4233

Hitâb-1 İtâb-1 Bî-Namâz-1 Gâfil:

İy güneş togunca yatan bî-namâz

Cânını odlara atan bî-namâz

Miftâhü'l-Ferec, 375/ 4261

2.1.7. Divan Şairlerinin İfadeleriyle Cemaatle Namaz

Sözlük anlamı “insan topluluğu” olan cemaat namazı bir imama uymak suretiyle kılanlara verilen isimdir.⁹⁵ Hz. Peygamber “*Cemaatle kılınan bir rekât namaz, yalnız başına kılınan yirmi yedi rekât namaz gibidir.*” buyurmaktadır.⁹⁶ Namazı cemaatle birlikte kılmak İslam’ın ümmet olma bilinciyle doğrudan ilişkilidir.⁹⁷ Metinler de cemaatle namaz kılmak hakkında çeşitli uyarılar yapılmıştır.

Ârif’in Mi’râc-1 Nebî’sinde azap çeken kavimin Peygamberlerinden sonra Yahudi ve Hristiyanların namazı zayi edip, şehvete uydukları aktarılır. Onlar cehennemdeki gayya kuyularına bırakılırlar. Ârif, namazı terk etmeme öğüdünde bulunur. Cemaatle namazı terk edenin kabul olmayacaktır:

Yani peygâamberlerinden sonra bil
Ol Yehûd-ıla Nasâra iy Halîl

Zay’ idübenin namâzı ol kavüm
Şehvete uyup nefse itdiler zulüm

Bes bıragılur olar Gayye yakîn
Ol cehennem deresidür şeksüzün

Terk kılmagıl namâzı imdi sen
Didüm âyetle hadisi sana ben

Dahı terk itme cemâ’at iy ahî
Sünnet-i mü’ekkede ol iy sahî

⁹⁵ Koca, a.g.e., s. 165.

⁹⁶ Özafşar vd., a.g.e., C.II, s.187.

⁹⁷ Schimmel, a.g.e., s. 187.

Her ki terk ide cemâ'at iy emîn
Makbûl olmaya namâzı bil yakîn

Mi'râc-ı Nebî 302/899-904

“Hazihi'l-Haberü Fî Beyâni Târiki'l Cemâ'ati” başlığında cemaati terk edenlerin durumu detaylandırılmaktadır. Bu konu da bir kişinin Hz. Peygamber'e gelerek gördüğü rüyayı anlatması üzerinden bağlanır. Rüyasında bir avucunda yirmi diğerinde de dört filori olduğunu görmüştür. Elinden yirmi filoriyi kaybedip, dördü de elinde karamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber yatsıyı cemaatle kılıp kılmadığını sorar. Evde kılıp cemaati terk ettiğini söyleyince Hz. Peygamber rüyasında elinden kayıp gidenlerin cemaatin sevabı olduğunu söyler. Elinde kararan ise evde kıldığı namazdır. O namaz kabul edilmemiştir:

Ol Resûl didi ki yatsuyı digil
Sen cemâ'atle mi kıldun söylegil

Ol kişi didi evde kıldum ben delü
Bil cemâ'at terk kıldum iy ulu

Bes Resûl didi düşürdüğünü bil
Ol cemâ'at müzdidür key anlagıl

Hem kararan evde kıldıgun namâz
Bil kabûl olmadı Hakk'a ol niyâz

Bes cemâ'at terk kılma sa'y it
Tâ namâzun makbûl ola iy yigit

Mi'râc-ı Nebî 302-303/ 911-915

Rüya tabiri üzerinden cemaatle namaz kılmanın faziletlerine dair çeşitli açıklamalar yapılmaya devam etmektedir. Bir mazereti olmaksızın cemaat sünneti terk edildiğinde şeriata göre onun tazir edilmesi yani, cezalandırılması vaciptir. Komşuları engellemezse günahkâr olacaktır. Ârif, Kinyetü'l- Fetâvâ'da yer verilen “Cemâati terk edeni uyarmak gerekir, komşusu buna sessiz kalmakla günah işler, onlarla silahla savaşmak gerekir; çünkü o İslâm'ın şîârlarındandır” fetvasına dayandırır:⁹⁸

Ya'ni bir kişinin özri olmasa
Ol cemâ'at sünnetin terk eylese

⁹⁸ Elveren, **a.g.e.**, s. 14; s. 303.

Şer'ide ta'zîr ana vâcib durur
Konşuları dinmese âsim olur

Hem de bil bir nâhiye halkı tamâm
Terk kılsalar cemâ'at yâ imâm

Kasaba halkının hepsi cemaati terk etse günahkâr olduklarından kılıçla katladilirler:

Şir'ede âsim olur iy muhterem
Anları katl ideler seyf-ile hem

Cemaatle namaz kılmak dinin şiarıdır, kurtuluş için terk edilmemelidir:

Dîn şî'ârıdır cemâ'at zîre kim
Terk kılma kurtulasın iy hakîm

Mi'râc-ı Nebî 303/ 917-921

Mescid içinde kılınan namaz kararmış yüzleri ak edecek, sırat köprüsünden yel gibi geçireceğine dair başka bir haber verilir. Camilerde cemaatle niyaz etmek kararmış yüzün nurlanmasıdır:

Gel berü mescidler içre kıl namâz
Ol cemâ'atle idegör hôş niyâz

Tâ ki ol kara yüzi agardasın
Hem Sırât'ı yil gibi seyr idesin

Mescidde namaz kılan sırat köprüsünü rüzgâr gibi izleyecektir, hızlıca geçecektir. Mescidde namaz kılanın sıratı kolaylıkla geçeceği müjdesi vardır:

Şöyle kim gelmiş haberde iy harîf
Dürr ü gevher gibidür dinle latîf

Dinle mescide namâz kılan yakîn
Geçiserdür ol Sırât'ı hoş emîn

Mi'râc-ı Nebî 303/922-925

Kıyamette insanlar dirildiğinde nefes tatalacak, bedenler kararacak ve beyinler yarılacaktır. Furkan Suresi 12. ayette geçtiği gibi O gün cehennem seslenecek⁹⁹, bütün insanlar dizleri üzerinde düşeceklerdir.¹⁰⁰

⁹⁹ "Cehennem ateşi uzak bir mesafeden kendilerini görünce, onun öfkelenişini (müthiş kaynamasını) ve uğultusunu işitirler." Furkan 25/12.

¹⁰⁰ " O gün her ümmeti, diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi kitabına çağırılır, (onlara şöyle denilir:) "Bu gün, yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız!" Casiye45/ 28.

Ya'ni çün olsa kıyâmet haşr olup
Kopsa kamu halk anda neşr olup

Issıdan çokraya beyniler yara
Hem nefes tutula gevde karara

Tamu bir kez haykıra ol gün i cân
Cümle halk diz üzre düşeler revân

Furkan 12. ve Casiye 28. ayetlere yapılan iktibasların ardından herkes kendi nefsinin peşine düşerken Hz. Peygamber “ümmetim” diyeceği o gün anlatılmaya başlanır:

Her biri **nefsî** diye ol demde bil
Ger ola Mûsî ve ger ola Halîl

Ol Nebî diye hem anda **ümmeî**
Yâ İlâhî ümmete kıl rahmeti

Mi'râc-ı Nebî 304/ 926-930

O zaman halkı Sırat'a doğru yönlendirerek karşıya geçmelerini söylerler. Kavim sıratı “ince ve yüce” görünce kuşun bile uçarak geçemediğini görerek ağlayacaktır. O esnada Cebrail gelerek neden karşıya geçemediklerini soracaktır. Ateşten korktukları söylenince Cebrail bu sefer dünyada denizi geçtiğiniz gibi geçin diyecektir:

Süreler halkı Sırât'a ol zamân
Öte geçün diyeler bunu revân

Görelere bu kavim anı ince yüce
Kuş da pervâz urisa geçmeye hâce

Aglaşalar ol dem efgân ideler
Göz yaşın seyl-âb yürek kan ideler

Gele Cebrâ'îl diye ol ümmete
Kim sırât'ı nice geçmezsiz öte

Diye Cebrâ'îl ki dünyâda deniz
Olsa anı nicesi geçerdünüz

Mi'râc-ı Nebî 304/ 933-938

Cebraîl'e "Biz onu gemilerle geçerdik." cevabını verdiklerinde hemen cemaatle beraber namaz kılınan mescidler getirilir. Halkın mescidlere girip geminin suyun üzerinde yüzdüğü gibi Sırât'ı emin bir şekilde geçmeleri sağlanır:

Bes hemân mescidleri getüreler
Ol melekler ortaya yitüreler

Diyeler budur o mescidlerünüz
Kim cemâ't-ıla namâz kıldunuz

Girüben geçün Sırât'ı hôş emîn
Kulluga budur 'ıvâz iy pâküdîn

Bes gire mescidlere ol dem o halk
Bil Sırât'ı giçe anlar hem-çü berk

Gemi nice ola su üzre revân
Gide mescidler Sırât üzre i cân

Mi'râc-1 Nebî 305/940-944

Mescidin terk edilmemesi gerektiği cehennemdeki ateşin demir ve taşın katlanamayacağı kuvveti hatırlanarak söylenmiştir. Bugünden ahiret için hazırlık yapılmalıdır:

Mescidi dahı cemâ't iy imâm
Terk kılma kurtılasın iy hümâm

Zîre tamu odı katı oddur i yâr
Daş u demür döymez ana âşikâr

Şöyle ki geldi haberde iy kişi
Dinle hem yigil katı sen teşvişi

Kendü kaydun şimdiden yi iy cüvân
Tâ ki yarın kurtarasın anda cân

Mi'râc-1 Nebî 303/945-948

Muhammediye'de ise Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in namazı cemaatle kılın emrini hatırlattığına değinilir. Denizler ve dağlar, gökler, ay, güneş, yıldız vahşi hayvanlar, arş kürsi cennet cehennem alınsa da bir namazın sevabı daha ağır gelecektir:

Alî der Resûl bir gün emr eyledi
Namâzı cemâatla kılın dedi

Ki ger gökleri yerleri alsalar
Denizleri ve dağları salsalar

Kamer şems u necm ü vuhûş u tuyûr
Dahi kürsi arş u cennet ü nâr u nûr

Salınsa melek enbiyâ güç ile
Beşer cin de Ye'cûc u Me'cûc ile

Gele bir namâzın sevâbı ağır
Koman pes cemâat kebîr ü sagîr

Muhammediye, 606/ 5679-5683

Pend-i Ricâl'de cemaatle namaz kılmanın sevapları teker teker aktarılmıştır.
İki kişi olsalar her rekât başına yüz bin sevap verilmektedir:

Didi kim kılsa namâzı bir kişi
Ardına dursa imâmın ol kişi

İki kişi olubanı kalsalar
Sıdkıla hem kıbleye yönelseler

Her rek'at başına yüz vakit namâz
Ol kadar virür sevâb ol bî-niyâz

Üç kişi olsalar üç yüz, dört kişi olsalar dört yüz şeklinde teker teker anlattıktan sonra cemaatin kalabalık oluşuyla faziletinin artacağı anlatılmıştır.
Hadislerdeki müjdeler namaz kılanlar için bir motivasyon olmuştur:

Ger cemâ't üç olursa ne ola
Her namaz üçyüz namaz fazlın bula

Ger cemâ't dört olursa iy ulu
Ne sevab bula işit ol bahtlu

Her rek'at başına gör [ki] ne kılar
Birine dörtyüz namaz fazlın bulur

Beş olursa beşyüzün fazlın bula
Altı olsa altıyüz fazlın bula

Bu kıyâs üzre ne denlü çok ola
Ana göre Hak ana fazlın kıla

Pes cemâ'tat ne kadar kim ola çok

Ana göre arturur fazlını Hak

Pend-i Ricâl,338-339/1884-1892

Cemaatle namaz kılma vurgusunun yapıldığı metinlerden birisi olan Muhammediye'de namazı cemaatle kılanın sırat köprüsünü yıldırım gibi geçeceği aktarılır. Öğle namazını cemaat ile kılsa hesaba çekilmeyecektir. Kabirden nurlanmış olarak, yanağı ayın dördünden daha parlak şekilde çıkacaktır:

Husûsâ kim cemâatle kılma

Cihan degmeye onun bir kılma

Muhammediye, 820/8507

Şu kim irte cemâatle aç a yol

Sırât'ı yıldırım gibi geç ol

Eger öğle namâzında niyâzı

Ederse ne hesâb ola ne yazı

Çıka kabrinden ol yarın münevver

Yanağı ayın on dördünden enver

Muhammediye, 820/8509-8511

İkinci namazını kılsa ateş kendisinden uzak olur. Gitmeden önce cennetten bir yer görür. Suyunu içip yemeklerinden yer:

Eger ikinci namâzın kılar ise

Acebdir ol eger yakılır ise

Görür gitmezden ön cennette bir yer

İçip suyundan onun yemişin yer

Muhammediye, 820/8512-8513

Akşam namazında cemaatle kılsa melekler ona hediyeler getirip bir gelin damat gibi onu giydirecekler, Allah'ın kapısına götüreceklerdir:

Ve ger akşam namâzında münâcât

Cemaâtle kıalsa arz-ı hâcât

Geliser bin tamam saf saf melekler

Getüriser ona türlü belekler

Gelin güyegü gibi donadalar

Alıp hazret kapısına gideler

Muhammediye, 820/8514-8516

Eğer yatsıyı cemaatle kılsa kıyamet koptuğunda peygamberleri orada bulacaktır. Salihlerle buluşacak, şehitlerle bir arada olacaktır:

Ve ger yatsı eder olsa niyâzı
Cemaâtle kılar olsa namâzı

Kopısar dedi arş altında yarın
Bulısar enbiyâyı anda yarın

Buluşa anda hem sâlihler ile
Şehidlerle bile muslihler ile

Muhammediye, 820/8517-8519

2.1.8. Namazın Riyâyâya Dönüşmemesine Dair Uyarılar

Ravzatü'l Envâr'da Hasan-ı Basrî'nin namazı üzerinden riyaya temas edilir. Bir gün Habîb namaz kılmak için ellerini bağlarken Hasan-ı Basrî hazretleri yetişir, ona uyar. Fâtiha suresinde geçen "Elhamdû" ifadesini "el-hemd" okuyunca Hasan-ı Basrî daha Kur'an okuyamayan birine uyararak namaz kılmanın caiz olmadığını düşünerek tek başına kılmaya karar verir. Bu esnada bir ses duyar:

Habîb bir gün huzûr-ıla niyâza
Turup el bağlamış-ıdı namâza

Ravzatü'l Envâr, 144/904

Görür ki _el-hamduyı el-hemd okudı
Namâza uymadı anunla kodı

Didi kim bu henûz Kur'ân'da 'âciz
Namâz olmaya bes ardında câyiz

Varuban başına kıldı namâzı
Ki ider 'âmdan hâs ihtirâzı

Namâzı kıldı başladı niyâza
Hemân-dem irdi hâtifden avâze

Ravzatü'l Envâr, 144-145/906-909

İbadetiyle gururlandığı için faziletlerden uzak kaldığı söylenir. İbadetlerin güzel olduğu ama doğru niyetin daha güzel olduğu vurgulanır. Fazilet oku yaydan çıkararak ibadetlerinin binasını yıkmıştır. Bulduğu sevabı da elinden kaçırmıştır:

Ki ey magrûr-ı elfâz u 'ibâret
Ticâret uman ü iden hasâret

'İbâdet kim sini eyledi magrûr
Düşürdi bu fazîletden katı dûr

Kemânundan fazîlet okı çıkdı
Binâ-yı tâ'atüni cümle yıkdı

Çü buldun-ıdı çıkardun elünden
Ne hâsıl ola bes sinün bilünden

İbadetler güzeldir, ama dürüst bir niyet daha güzeldir:

Eger sen ayru kılmasan namâzı
Kılırdun perde-i tâ'atde sâzı

Hasendür gerçi kim hüsn-i 'ibâdet
Velî ahsendür andan togru niyyet

Çün olmadun işârâtuna keşşâf
'İbârâtun-ıla bes urmagıl lâf

Gönül kim ola togru Hakk'a beste
Ne gam olsa dil egri vü şikeste

Ravzatü'l Envâr,145/910-917

Tezkiretü'l-Evliyâ,'da şu şekilde anlatılır: “Ama sen lafız eğriliğini, niyet doğruluğundan geri koydun. Dil doğrusuyla gönül doğrusu arasında çok fark vardır.”¹⁰¹

Mesnevî-i Murâdiyye'de cimrilerin kıldığı namazından da bahsedilir. Namaz kılan kişinin namazı Allah dışındaki her şeye yüz çevirmeden tamamlanmaz. Şeriatla namaz sözle bozulurken böyle bir namazın doğru olması mümkün değildir. Huşu olmadan kıldığının adına namaz derse de içi insanlarla dolmuştur. Gönlü secde ederken paraları saymaktadır. O namazla birlikte sadece ateşi savmaktadır. Tesbih çekerken gönlüne çarşının düşünceleri dolar. Böyle ibadet edilmemelidir:

*Bî-huzûr olmaz namâzun bil tamâm
Mâsiva'llahdan ger olmazsan selâm (394)¹⁰²*

¹⁰¹Feridüddîn-i Attar, **Tezkiretü'l Evliyâ**, Haz. Mehmet Zahid Kotku, İstanbul, Server Yayınları, 2018, s. 234.

¹⁰² Aslına sadık kalınmıştır.

*Şer‘de çün sözle fâsiddür namâz
Nice olsun bu sahîh iy pür-mecâz (394)*

Sûretün zâhir olupdur kıblede
Sûkda kalbün kalupdur tablada

Bî-huşû‘ eyler rükû‘ adı salât
İçi toptolu olupdur her zevât

Secde ider gönl-ile akca sayar
‘Avretin anıncagaz içi yoyar

Ancak ol başdan namâz mahmed savar
Sanma gönlinden salâhiyyet sever

Tesbîh okur hafta bâzârın kovar
Buncılayın tâ‘atı itme ko var

Mesnevî-i Murâdiyye, 204/1861-1867

Namazla ilgili metinlerde görüldüğü üzere, temelde namazın insan için önemi kutsal metinlere referansla aktarılmıştır. Gerçekleştirilen namazın detaylarına dair bilgiler yaratılışla ve Miraç hadisesi ile irtibatlandırılarak işlenmiştir. Namaz bir ibadet olarak Müslüman hayatını düzenleyen, kılınması esnasında uyanan manevi hâllerin bittiğinde de sürekli olması gereken bir rehber olarak görülmüştür. Bu esnada namazın insan hayatındaki izdüşümü anlatılırken şiirin imkânlarıyla âdeta ete kemiğe bürünmüş şekilde ele alınmıştır.

Metinlerde yer alan insan, ibadetlerle birlikte yüceltilmektedir. İbadet emriyle muhatap olan insana dair yapılan tespitlerle birlikte kişinin içinde bulunan nefsin tehlikesi işaret edilmiş, çeşitli çözümler ortaya konmuştur. Böylelikle, metinler kanalıyla kişinin kendine dönmesi ve bir iç odak kazanması üzerinde durulmuştur.

2.2.NAMAZIN FİZİKSEL SAĞALTIMI

2.1.1. Divan Şairlerinin İfadesiyle Namazın Duruşları

Namazdaki her duruşun işaret ettiği bir anlam ve kendine özgü bir temas alanı vardır.¹⁰³ Kûtü'l-Kulûb'da namazın üçte birinin temizlik, üçte birinin rükû ve üçte birinin de secde olduğu söylenmiştir.¹⁰⁴

Namaz duruşlarıyla ilgili değerlendirmelerden biri de namaz esnasında “Âdem ve Muhammed” isminin ortaya çıktığı üzerinedir. Âdem kelimesini oluşturan elif harfi kıyama, dal harfi rükûya ve mim harfi de secdedeki duruşa benzetilir. Âdem kelimesinin insan anlamından hareketle namazın insan olmak için en temel görev olduğuna değinilmiştir. Ayrıca namazdaki; kıyamın gençlikteki hâle, rükûnun olgunluk evresine, secdenin ise yaşlılığa işaret ettiği düşünülmüştür.¹⁰⁵ Makâlât'ta âdem kelimesindeki harflerle namazdaki duruşlar şu şekilde eşleştirilmiştir:

“...mesela Âdem'in elifi kıyâma benzer hâ rukû'a benzer mim sücûda benzer dâl tahiyyata benzer...”¹⁰⁶

Namazdaki duruşların “*kıyam, kuud, rükû ve sücûd*” olarak dört temel düzeyde incelendiği de görülmektedir.¹⁰⁷ Melekler namazdaki duruşlardan yalnız birisini ifa etmekle görevli oldukları hâlde insan bütün duruşları yerine getirmektedir. Böylece “yaratılışın farklı düzeylerine katılmaktadır.”¹⁰⁸ Namazdaki duruşlar insanın “bitki, hayvan ve insan âlemlerine katılışı” olarak yorumlanmıştır.¹⁰⁹

Mürşidü'l-Ubbâd'da bu çeşitli duruşlarının birleştiği ibadet olarak namazın tasviri yapılır. Bir namaz esnasında kişi; zikir, tesbih, kıraat etmekte ve her bir meleğin yaptığı rükû, secdeyi yerine getirmektedir. Kadir olan Allah kulun havf u reca arasında ifa ettiği her biri farklı anlam içeren duruşların toplandığı bu ibadet

¹⁰³ Çiştî, a.g.e., s. 124.

¹⁰⁴ Ebû Tâlib El Mekkî, a.g.e.,s. 306.

¹⁰⁵ Schimmel, a.g.e., s.189.

¹⁰⁶ Tez boyunca geçen Hacı Bektaş Veli'nin bütün eserlerinden yapılan alıntılar için **bkz: Hacı Bektaş Veli Külliyyatı** Fevâid Fâtihâ Süresi Tefsiri Besmele Tefsiri Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye Makâlât, Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s. 679-680.

¹⁰⁷ Sühreverdî, a.g.e., s. 378.

¹⁰⁸ Schimmel, a.g.e., s. 189.

¹⁰⁹ Schimmel, a.g.e., s. 188.

karşılığında rahmetini esirgemeyecektir. Çünkü bir namazda yerine getirilen her bir duruş kul olmanın başka bir sembolüdür. Al-i İmran 139. ayete¹¹⁰ iktibas yapıldıktan sonra Cennet müjdesi verilmektedir:

Pes namâz bir nesne oldı bil i yâr
Dürlü dürlü kulluk anda hakka var

Zikr ü tesbîh ü kırâ'at hem rükû'
Hem sücûd ü hem teşehhüd hem huşû'

Çün iki rik'at namâz kıldun i cân
Dürlü hizmet itmiş oldun iy cüvân
Mürşidü'l-Ubbâd162-163/1476-1478
Ya'ni Hak dir kim kulum şol za'f-ıla
Bana dürlü kulluk itdün havf-ıla

Ben ki Kâdir'ven benüm çok rahmetüm
Nite virmezven sana ben cennetüm
Mürşidü'l-Ubbâd163/1480-1481

Yarın eydem **udhulû fi cennetî**
Yâ ibâdî ifrahû fi ni'metî¹¹¹

Mürşidü'l-Ubbâd,163/1483

Bu açıklamaların ardından namazdaki duruşlara dair farklı bilgilere de yer verilmiştir. İbn Arabî'nin Füsüs'undan hareketle namaz hareketleri “*müstakime, ufukiyye ve menkuse*” şeklinde de ele alınmıştır. Namazdaki duruşlar bütün duruşları kapsamaktadır. Müstakime duruşu insanın hareketidir. Ufkiye ise hayvanların, menkuse de bitkilerin kendine özgü hareketleridir. Namazda bunların hepsi toplanmıştır. Müstakime kıyamdaki, ufkiye rükûdaki, menkuse de secdedeki duruşu imlemektedir. Böylelikle namaz hepsinden daha yücedir:

Bir dakîka söyleyem key mu'teber
Şeyh Fusûs'ından işitgil hûb ter

Çünkü harket itti 'aklı bu vücûd
Ol 'âdemden 'âlem uş buldı vücûd

Lâ-cirem oldı namâz câmi i hân
Kamu harket anda bulındı ayân

¹¹⁰“Zekeriyya mâbedde durmuş namaz kılariken melekler ona şöyle nida ettiler: Allah sana, kendisi tarafından gelen bir Kelime'yi tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlihlerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeler. “Âl-i İmran 3/39.

¹¹¹“Ey kullarım!Cennetime girin ve nimetlerimle sevinin.” Asıl metindeki gösterime sadık kalınmıştır.

Kamu harket ‘âlem içre üç tamâm
Müstekîme birsi menkûse be-nâm

Birisi dahı ufıkıyye anun
Anlagıl tâ kim ola râhat canun

Müstekîme harket insânun-durur
Bil ûfikıyye ki hayvânun-durur

Hem de menkûse nebâtundur i yâr
Bak salâte gör ki bunlar anda var

Müstekîme oldı bil kim ol kıyâm
Hem rükû’ oldı ufıkıyye iy imâm

Harket-i menkûse-durur uş sücûd
Câmi’ oldı bes namâz bil iy vedûd

Çün şerîf oldı kamudan uş salât
Kıl namâz iy sâlihûn iy sâlihât

Mürşidü’l-Ubbâd 163-164/1484-1493

Varlık âlemi şu şekilde ele alınmaktadır; cemadat âlemi cansız varlıkları kapsar. Nebatat âlemi bitkileri içerir. Hayvanat âlemi ise canlıların olduğu âlemdir. Cemadat âleminin ibadetinin hareketsiz bir şekilde durmak olarak değerlendirilmesi namazdaki kıyam hâline benzetilmiştir. Hayvanların bedensel yapıları ise rükû hâlini çağrıştırmaktadır. Bitkiler ise başlarının toprağa bağlı olduğu şekilde değerlendirilmiştir. Secde hâli ile örtüştürülmüştür.¹¹²

Allah’ın kulunu felaha çıkarmak için ezanla davet ettiği namaz, meleklerin ibadetlerinin toplanmış hâli ve kulluğu ifade etmenin belirli bir şekli olarak değerlendirilmiştir. Namazdaki her bir duruş hikmetleriyle birlikte söz konusu sağaltım sürecine de etki etmektedir.

¹¹² Sadık Kılıç, **İslâmda Sembolik Dil**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016, s. 214-215.

2.2.2. Divan Şairlerinin Gözünden İftitah Tekbiri

Peygamber sünneti olan tekbir alırken ellerin kaldırılması biraz sonra başlayacak namaz haricinde zihinden geçen her şeyden uzaklaşıp bütün vücutla bir olarak Allah'a yönelmeyi sembolize eder.¹¹³ Bir yönüyle de namazla birlikte bilincin farklı bir hâle bürünmesi demektir.

Gün boyu farklı meşguliyetlerde bulunan insan ezanla çağrıldığı bu ibadet için abdestle hazırlanmıştır. Artık zihin başka bir hâle bürünmüş, başka bir zaman dilimi içerisine girmiştir.¹¹⁴ Bu tekbirle birlikte kul Allah'ın karşısına çıkmış olur. Yaratıcı'nın karşısında hazır olduğunu hisseder. “*Kalp hazır olmadan namaz olamayacağından*” bu esnada dikkatinin Allah huzurunda yoğunlaşmamış olması namazın sağaltımına mani olacaktır.¹¹⁵ Sühreverdî'ye göre tekbir getirilirken söylenen Allah kelimesinde geçen “elif harfinin tazimi, lam harfi ile heybeti he ile yakınlığın hissedilmesi” için alan açılmıştır.¹¹⁶

Hacı Bektaş-ı Velî Fatıha Tefsirin'de namaz kılmayı Allah ile konuşmak olarak tanımlar. Bir kişi namaza başlayıp Allahuekber dediğinde günahkâr olduğunu ikrar ederek tövbe dilediğini de iletmiş olur.

Hacı Bektaş-ı Velî'ye göre namazda tekbir getirmek günah denizinde boğulan kişinin kendisini kurtarması için Allah'tan yardım talep etmesidir:

“.. Her kim namaz kılsa Tanrı'yla kelâm eder gibidür kendüsinden Tanrı'ya sena kılır kaçan kul namaza tursa Allâhuekber dise demek olur ki ey yüce Tanrı günah denizine gark oldıysam sen çıkargil dir andan namaza başlar...”¹¹⁷

Haberleşme Vasıtası Olarak İbadetler bölümünde anlatıldığı üzere karşılıklı olarak iletişim başlamaktadır. Bu kişisel deneyim hakkında çok çeşitli yorumlar vardır. Hatem Asam'ın kıldığı namaz üzerinden Yaratıcı'nın karşısında namaz kalma deneyimi Ferahnâme'de ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Korkuyla ümit arasında kılınan namazda tekbirden sonra Allah'ı karşısında görür gibi namaz kılmanın insandaki yansımalarına şöyle yer verilir:

¹¹³ Certel, **a.g.m.**, s. 338-339.

¹¹⁴ Mustafa Merter, **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2017, s. 264.

¹¹⁵ Schimmel, **a.g.e.**, s. 186.

¹¹⁶ Sühreverdî, **a.g.e.**, s. 382.

¹¹⁷ Hacı Bektaş, **Fatıha Tefsiri**, s. 181.

Nitekim Hatim Asâm dirleridi
Evliyâlardan bir ulu vardı

Pes namâzdan sordılar ana meğer
Nice kılursın namâz iy mu'teber
Hatiboğlu, Ferahnâme 217/2319-2320

...
Korhuyıla ümid arasında ben
Aglamagıla kaluram anla sen

Tekbir idüben namâza girürem
Tanrıyu yanımda hazır görürem
Hatiboğlu, Ferahnâme 218/2333-2334

Hz. Peygamber'in namazı örnek alınmıştır. Hz. Peygamber'in namaz kılarken kabul olunup olunmayacağı kaygısı taşımasından hareketle namaz kılarken O'nun da bu bilinçle hareket ettiği aktarılır:¹¹⁸

Nitekim bildürdi Peygamber bize
Şöyle dururam namaza ol yüze

Dahı bilmezem bu kıldugım namâz
Hak kabul eylermi bunu cog u az

Bu fikirde kaluram hayrân olup
Zâr-ı giryân şöyle segerdân olup
Hatiboğlu, Ferahnâme 219/2335-2337

Alınan tekbirle Allah'ın en büyük olduğu "bilinmektedir." O hâlde kişinin zihindeki tek kaygı Allah katındaki yeri, kalpte de Allah zikri olmalıdır.¹¹⁹ Nitekim en büyük olan Allah karşısında kul, epeyce küçük kalacaktır. Kendisi bu kadar küçükken "vesvese kula ne yapabilir?"¹²⁰ İmam Gazâlî, "Kendi arzularını ilah edinen kimseyi gördün mü"¹²¹ ayetinde buyrulduğu üzere kişinin herhangi bir şeye Allah'tan daha çok itimad etmesinin namazda seslendirdiği Allahuekber lafzını yalanlamak olduğunu belirtir.¹²²

¹¹⁸ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 319.

¹¹⁹ Ankebut 29/45; Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 319.

¹²⁰ Sühreverdî, **a.g.e.**, s. 382.

¹²¹ "Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah'ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola erdirebilir? Hâla ibret almayacak mısınız?"Casiye 45/23.

¹²² İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 116.

Müzekki'n-Nüfûs'ta da bu minvalde namaza başlamadan önce bütün düşüncelerden arınmış olmak gerektiği anlatılmıştır. En büyük olan Allah'ın zikri yerine endişelerin zikriyle namaza başlamak yani, Allah'ı karşısında hazır gördüğü hâlde haram endişeler içinde olmak tezat olacaktır, utanılması gereken bir şeydir:

(...) Ol haram endişeler için derunun dolu iken varırsın hazrete karşı el bağlayıp namaza durursun, acep hazretten utanmaz mısın? (...)¹²³

Buna inanan kişi kaygılarını en büyük olanın huzuruna çıkarken zihninde taşımamalıdır. O hâlde bir sağaltım olarak namaz; kaygılardan uzaklaşarak bütün bedenle en büyük olan Allah'a yönelmek ve geri kalan düşüncelerin kaygısını kalpten çıkarmaktır. Ferahnâme'de bu sağaltımın namaza başlamakla birlikte “dünya pisliğinden” ayrılmak şeklinde ifade edildiği görülmektedir:

Başlaram andan namazı kılmağa
Dünyâ çirkinden az az ayrılmağa

Hatiboğlu Ferahnâme 218/2325

2.2.3. Divan Şairlerinin Gözünden Sözsüz Haberleşme Olarak Namaz

Bireysel kılınabileceği gibi cemaatle de kılınan namaz, bir kulluk ifadesi olarak yaratıcının huzurunda duyulan duyguların ve “huşunun” hareketlerle ifade edilmesidir.¹²⁴ Namazda huşu duyabilmek; gönülün Allah karşısında olduğunu tecrübe etmesiyle sükûn bulup rahatlamasının bir sonucudur. Gönülde başlayan huşu vücuda yayılarak davranışlara yansır.¹²⁵ “*Rabbini an her şeyi bırakıp yalnız ona*” ayetinde de buyrulmuştur. Namazın şekilsel veya sözlü unsurlarının ötesinde “kalp ve akıl katılımıyla” kılınabilmesi gerekmektedir.¹²⁶

Namazdaki duruşların yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm'den sureler okumak ve zikretmek de namazın “sözlü unsurları”nı oluşturmaktadır. Duadan farklı olarak

¹²³ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, 100.

¹²⁴ Gazâlî, **a.g.e.**, s. 113; İzutsu, **a.g.e.**, s.139.

¹²⁵ Habil Şentürk, **İbâdet Psikolojisi Hz. Peygamberin Örneği**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2008, s. 89.

¹²⁶ Certel, **a.g.m.**, s. 332.

belirlenmiş bir şekilde ve her namazda seçilen belirli sureler söylenebilmektedir. Namazdaki bu sözlü unsurların her birinin bir ifade alanı vardır, semboliktir.¹²⁷

İbadetler, Allah ile söz kullanılmaksızın irtibat kurmaktır; namazda özelinde de iletişim herhangi bir aracı olmaksızın, doğrudan kurulur.¹²⁸ Bir haberleşme münasebeti olarak namaz “kul ile Allah arasındaki temas noktasıdır.” Böylesi bir iletişim varken namaz kılının karşısında Allah’ı görerek teslimiyet içerisinde namazı eda etmesi “Rububiyet’in kulluktan baskın” olduğunun bir ifadesidir. Namazlardaki huşu bir kurtuluş müjdesidir.¹²⁹ Namazdaki bu karşılaşma özelliğinin Ferahnâme’den okunması mümkündür.

Hatiboğlu, Ferahnâme’de Hz. Ebuzer’den naklederek; namazın edeple kılınması durumunda kulun Allah’ın rahmetine nâil olacağına değinir. Etrafını unutarak sadece Allah’a yönelen kuluna Allah da yakın olmaktadır. Namazın böylesi bir karşılaşma olduğunu bilmek de gafil olmama uyarısını beraberinde getirir. Karşısında Allah varken gönülde de başka bir şey olmamalıdır:

Kul kaçan kılssa edep birle namâz
Dört yana bakmasa dir Şâh-ı Hicâz

Hatırın cem’ eylese dir iy kibâr
Cân ü gönül birle kılssa i’tibâr

Hak Te’âla kudret ile ol kula
Karşu gelür rahmeti yile¹³⁰ bile

Hatiboğlu, Ferahnâme 211/1080-1082¹³¹

Allah’ın namaz kılana yakınlığı kulun etrafına bakmadan, dünyaya ait kaygılarından sıyrılmış olmasıyla mümkün olacaktır. Havf u recâ arasında ibadet edilmelidir. Gönülde başka meşguliyetler olduğunda Allah’ın o gönle tecelli etmeyeceği belirtilmiştir.¹³²

Ne kadar kul çevre yana bakmaya
Dünyenün fikrine gönli akmaya

¹²⁷ Izutsu, **a.g.e.**, s.139.

¹²⁸ Izutsu, **a.g.e.**, s. 140; Çiştî, **a.g.e.**, s.124.

¹²⁹ Sühreverdî, **a.g.e.**, s. 373.

¹³⁰ Hatice Şahin’in tezinde “Karşu gelür rahmetile bile” şeklinde geçmektedir.

¹³¹ Nihat Öztoprak, **a.g.e.**

¹³² İmam Gazali, **a.g.e.**, s., 113.

Gönlünü tağıtmaya cem' eyleye
Korhu-y-ile hoş 'ibâdet eyleye

Hak Te'âlâ'llâh olur ana yakın
Gâfil olmagıl hazer kıl key sakın

Çünkü gönlün tağıda kul dört yana
Hak Te'âlâ dahı hîç gelmez ana

Geliyoruruken döner girü gider
Böyle buyurdı Resûl-i mu'teber

Hatiboğlu, Ferahnâme 211/1083-1087

Namaz esnasında Allah kişinin karşısında lütuf ve keremiyle beklerken kendisinden Allah'ın uzaklaşması şeytanı sevindirmekten başka bir şey olmayacaktır:

Zî hayıf kim Hak sana gelmiş iken
Sana çok lutf ü kerem kılmış iken

Kendüzünden sen Hak'ı yâd idesin
İblisi sevündürüp şâd idesin

Hatiboğlu, Ferahnâme 211/1088-1089¹³³

“Bütün bu aktarılanların işaret ettiği bir nokta vardır. Cibril Hadisinde bahsi geçtiği üzere¹³⁴ “her şeyi mümkün mertebe en iyisini yapmak” anlamındaki ihsan kavramına dikkat edilmelidir. Allah'ın karşısına çıkmak olan namazın ötesinde de en basit davranışların bile O'na layık olma düsturuyla gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.¹³⁵

Müzekki'n-Nüfûs'ta Yakup aleyhisselam'ın gözlerinin ağlamaktan bozulmasının sebebi namaz kılarken Yûsuf aleyhisselama bakmasına bağlanır. Allah'tan başkasına meyl etmiş olmaktan gönlü gamlanmıştır. Allah sevdiklerinin günahını rezil olmamaları için ahirete bırakmaz. Eşrefoğlu Rûmî buradan hareketle; Yakub Peygamber'in bile namazda göz ucuyla baktığı için böylesi imtihanlara

¹³³ Bu sayfadaki Ferahnâme alıntıları için bkz: Nihat Öztoprak, **a.g.e.**

¹³⁴“Bir gün Rasûllah meydanda oturuyordu. Yanına bir adam geldi ve “İman nedir?” diye sordu. Resulullah “İmân Allah'a, meleklerine, Allah'a kavuşmaya, peygamberlerine inanman; kezâlik (öldükten sonra) dirilmeye inanmandır, cevabını verdi. O zât “İslâm nedir?” dedi. Rasûllah “Allâh'a ibâdet edip, O'na hiçbir şeyi ortak kılmaman, namâzı dosdoğru kılman, farz edilmiş olan zekâtu vermen, Ramâzan'da oruç tutmandır, buyurdu. Sonra o zât ihsân nedir diye sordu. Rasûllah “Allâh'ı sanki görüyormuşsun gibi ibâdet etmendır; eğer sen Allah'ı görmüyorsan şüphesiz O seni görmektedir.” Buyurdu.” Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, **Sahih-i Buhârî ve Tercemesi**, Çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1987, C. I, s. 203-204.

¹³⁵ Schimmel, **a.g.e.**, s. 308.

tutulduğunu hatırlatmıştır. Namaza durup da haram endişeyi gönlüne taşımaya devam edenlere uyarılar yapılmaktadır:

“Ya Yakup benim hazretime ibadet ederken Yûsuf’u gönlüne getirirsin ve gözün ucuyla nazar mı edersin? Azm-i celâlim hakkı için ol ahirette edeceğim, sana dünyada edeyim kim, benden gayrıya nazar eden gözlerin onun firâkından ağlamaktan bozartayım ve benden gayrıya meyleden gönlünü onun gamıyla doldurayım.”

“Bu sebepten Yusûf’u yitirdi, ağlamaktan iki mübarek gözleri ama oldu, ta Yusûf’u bulmanın gönlünün gamı gitmedi ve uyku uyumadı. Hak Teâlâ dostlarının suçunu ahirete komaz ki, yarın mahşer gününde rüsvay olmaya. Ey aziz, bu suret gözüyle cemî ömründe bir kere Yûsuf’a nazar ettiği için peygamber ile bu muamele oldu, daim namaza durup fesat endişelere gidenlere ne söylene.”¹³⁶

Namaz tam bir odaklanma hâlinde kılınmalıdır. Bu odaklanmanın bir göstereni etrafındakilerin fark edilmemesi, yalnızca Allah’ın karşısına çıkıldığı bilincidir. Namazın bir “lezzeti ve tadı”olduğu belirtilmiştir. Namaz kılarken kalbin yalnızca “kavramaya yönelmesi” gerekmektedir.¹³⁷ Böylesi bir odaklanma faaliyeti dikkati sağlayacak, bilinç de diğer düşünceler arandan sıyrılarak yaşanılan ana kilitlenecektir.¹³⁸ Bu bilinç hâlinin eyleme dökülmüşü olarak okunabilecek şekilde Sînâme Hz. Ali’nin namazını işaret etmektedir.

Sînâme’de namazda gönlü sadece Allah’a odaklanan Hz. Ali’nin namaz esnasında vücudundan çıkarılan oktan etkilenmeyeceği kadar odaklanmış bir şekilde namaz kıldığı hatırlatılır. Sonradan namaz esnasında can veren Hz. Ali’nin batında ve zahirdeki huzurundan bahsedilmektedir. Ona Keremallâh denmesi gönlünü Allah’tan başkasına hiç çevirmemiş olduğundandır. Bu özellikler sayıldıktan sonra onların din mülkünün hâkimi olduğu belirtilir:

Veribdi Hakk'a gönlinde niyâzı
Ki ol nâz ehli kılur-ken namâzı
Olurdı şöyle müstagra be-dîdâr
Ki peykân çıkdı olmadı habar-dâr

Huzur u bâtını var-ıdı zâhir
Ki cân virdi namâz içinde âhir

¹³⁶ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s.101.

¹³⁷ Ebû Tâlib El Mekki, **a.g.e.**, s.318.

¹³⁸ Certel, **a.g.m.**, s. 141.

Çü vardur vechü tevcihine râh
Revâdur dirler-ise "kerrema' llâh"

Olardur çünki dîn milkinde hâkim
"Selâmu' llâhi cemi'an 'aleyhim"

Sînâme, 26/311-316¹³⁹

“Beni anmak için dosdoğru namaz kıl” ayetini açıklarken Sühreverdî, namazın hatırlamak için zikredilmesinden hareketle onu unutmamanın ne anlama geldiğini anlatmıştır. “Sarhoşken ne dediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın”¹⁴⁰ ayetini işaret eder. Sarhoşluk durumunda kişinin aklının başından gidişiyile ifadeleri ne kadar tutarlı olabilirse namaz esnasında ne söylediğini bilmeyen kişinin tutarlılığı da o kadardır. Namazda etrafına dönen kişiye Allah da “Kime bakıyorsun? Benden daha iyisine mi bakıyorsun? Ey âdemoğlu bana bak, ben senin için baktıklarının hepsinden hayırlıyım” buyurduğunu aktarmıştır. “Gerçekten müminler kurtuluşa erdi, onlar da namazlarını huşu ile kılanlardır.” Ayeti inmeden önce namaz esnasında ashabın çeşitli yönere baktığı söylenmiştir.¹⁴¹

Ferahnâme’de Hz. Peygamber’in “Ameller niyetlere göredir.” Hadis-i Şerifi’ne dayandırılarak¹⁴² hayırlı işlerde gevşeklik gösterilmemesi gerektiği vurgulanır. Niyet Allah’ın rızasını kazanmak ise Allah O’ndan razı olur. Niyeti ahiretse, kazancı ahirette olur. Namazın niyetsiz olmamasından hareketle; namazda riya olursa kibir ve riya elde edileceği, onların da faydasının olmayacağı, dolayısıyla o namazın terk edilmesi gerektiği ifade edilir:

Her ‘amel niyetle ile olur dürüst
Zînhâr olmanız hayr işde süst
Hatiboğlu Ferahnâme 130/377¹⁴³

Niyyeti ya’nî kişün ne-y-ise
Tengrinun hoşnûdluğına ne-y-ise

Tanrı andan hoşnûd olur dir Resûl
Şöyle buyurmuşdur ol pâk-usûl

¹³⁹ Sînâme alıntıları için bkz: Mustafa Altun, **Sî-nâme-i Hümâmî İnceleme-Metin-Dizin**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

¹⁴⁰“Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanmaya kadar namaza yaklaşmayın...” Nisâ 4/43

¹⁴¹ Sühreverdî, **a.g.e.**, s. 374.

¹⁴² Özağar vd., **a.g.e.**, C.I, s.101.

¹⁴³ Nihat Öztoprak, **a.g.e.**

Niyyeti ger âhiretse kişinün
Âhiret olur zuhûrî işinün
Hatiboğlu Ferahnâme, 131/ 379-381
Nitekim bir kişi başlaya namâz
Niyyet itmese namâzı olmaz

Mu'teber degül namâz niyyetsüzün
Borç ödenmez anun ile iy güzîn
Hatiboğlu, Ferahnâme 131/384-385
Ger riyâ-y-ise namazundan garaz
Hâsılun riyâ olur kibr ü garaz

Fâyiden ne hâsıl olmaz çün sevâb
Ol namâzı kılma terk it yok sevâb
Hatiboğlu Ferahnâme 131/387-388¹⁴⁴

2.2.4. Divan Şairlerinin Gözünden Kıyam

İnsana has şerefli bir duruş olan kıyamda kulun Rabbi karşısında teslim oluşunu, “insan olmakla şereflendirildiğini” hissedilir.¹⁴⁵ Kıyamda olmak Allah’ın “ilahî denetim altında” olmanın sembolüdür.¹⁴⁶ Namaz kılan kişinin kıyamdaki hareketi “cemadat” âlemiyle ilişkilendirilmiştir.¹⁴⁷ Kıyamdaki kişinin baş eğik şekilde secdeye bakması “organların huşu” duyduğunu gösterir.¹⁴⁸

Ferahnâme’de Hâtem-i Asam’ın Ka’be’yi iki kaşının arasında, sıratı ayaklarının altında, cenneti sağ tarafında ve cenehenmi sol yanında görerek kıyama durduğu anlatılmıştır. Azrail’i arkasında görerek kılınan bu namazın bir tekrarının olmayacağını düşünmektedir. Korkuyla ümit arasında ibadet gerçekleştirilmektedir:

Hoş idüp birle kıyama dururam
Gendüzün işid nice görürem

Ka’beyi şöyle görürem iy ulu
İki kaşum arasında toptolui

¹⁴⁴ Ferahnâme alıntıları için bkz: Nihat Öztoprak, **a.g.e.**

¹⁴⁵ Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık İsrâ 17/70; Schimmel, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁴⁶ Certel, **a.g.m.**, s. 343.

¹⁴⁷ Kılıç, **a.g.e.**, s. 215.

¹⁴⁸ Sühreverdi, **a.g.e.**, s 384.

Ayagum altında bilürem sırat
Tuhut geçerem anı fi semmü'l-hıyat

Sag yanumda görüm uçmağı ben
Sol yanumda tamuya uçmağı ben

Şöyle bilürem ki 'azra' il benüm
Durur ardumda alur şimdi cânum

Dahı direm gendüzüme ol zemân
Son namazumdur bu kıldugım hemân

Kılmayısam namâzı bir dahı
İrmeyiserem o deme iy sehi

Korhuyıla ümid arasında ben
Aglamagıla kaluram anla sen

Hatiboğlu, Ferahnâme 218/ 2326-2333

2.2.5. Divan Şairlerinin Gözünden Rükû

Daha önceki dinlerde olmayan rükû, on sekiz bin âlemin hizmetine verilen kulun şükrünü ifade eder. Allah'ın azameti karşısında eğilmektir. Bu esnada nefsin de eğilerek Rahmanî emirleri dinlemeye başladığı belirtilmiştir.¹⁴⁹ Kıyamla secde arasındaki rükû “kendinden uzaklaşmaktır.”¹⁵⁰

Mürşidü'l-Ubbâd, ilk rükûnun nasıl olduğuna cevap verir. İlk rükûyu Hz. Âdem etmiştir. Böylelikle, yaratılış hikâyesiyle bağlantı kurulmuştur. Can, Hz. Âdem'e üflendiğinde arş tarafına bakıyordur:

Şol kişi kim eyledi evvel rükû'
İki kat oldu Hak'a kıldı huzû'

Âdem-idi çünkü cân geldi ana
Bir nazar kıldı hemân 'arşdan yana

Mürşidü'l-Ubbâd 160/1449-1450

Arşta bir kıl ile asılı olan bir kılıcı görünce hemen rükû ederek Allah'a niyaza başlar. Bu hareketin anlamı Allah'ın emirleri karşısında boyun eğdiğidir. Allah

¹⁴⁹ Nurbaki, a.g.e, s.149; Certel, a.g. m., s.343.

¹⁵⁰ Schimmel, a.g.e., s. 188.

tarafından bir yük yüklenecekse buna hazır olduğunu ikrar ederek rahmet diler.
Böylece rükûnun sırrı “meskenet” olarak açıklanır:

Gördi ‘Arşdan bir kılıcdur key ulu
Bir kıl-ıla ol mu’allak asılı

Tiz rükû’ itdi didi kim yâ Cemîl
Uş boyun ger hüküm idersen yâ Celîl

Yükledürsen yük uş arka yâ Rahîm
Ben za’ife rahmet eyle yâ Rahîm

Bes rükû’un sırrı oldı meskenet
Meskenet kıl tâ bulasın menzilet

Mürşidü’l-Ubbâd 160-161/1451-1454

Yaratılışa irtibat kurularak rükûnun anlatıldığı bu mesnevide Hz. Âdem’in Allah’tan gelene razı olmayı seçerek, O’ndan rahmeti dilemesi anlatılır. Kendisine yüklenecek herhangi bir emaneti de kabul edeceğini belirtir. Kulluğun tanımı olarak rükû Allah karşısında saygıyla eğilmek olduğu gibi O’ndan gelen her şeyin baş üstünde karşılanmasını anlatır. Sühreverdî “rububiyetin kulluktan baskın olduğunu” söyler.¹⁵¹ Takdir onun olduğuna göre kula düşen boyun eğmek, razı olmaktır.

Allah tarafından kendisine yüklenilecek olan emanetlerin kabul edilmesi, Allah’ın iradesine uyumlanmaktır.¹⁵² Kaderin doğrudan kabulü kişinin özgürlüğü demektir.¹⁵³ O zaman “hayalî bir bağdan kurtulmuş, başkalarının varlığına ihtiyaç duymaktan sıyrılmış olur. Sadece yaşama odaklanma şansı yakalanır”¹⁵⁴

Yaratılışla irtibatlı başka bir metin olarak Mürşidü’l-Ubbâd’da geçen ikinci rivayette ilk tesbihin Harkayil tarafından yapıldığına dairdir. Harkayil adındaki yüz bin kanatlı, iki kanadının arası beş yüz yıl mesafe süren melek arştan başka bir yerin olup olmadığını merak eder:

Ya’ni evvel şol ki tesbîh eyledi
Bir melekdür k’adı Harkâyîl-idi

¹⁵¹ Sühreverdî, **a.g.e.**, s 373.

¹⁵² Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s. 310.

¹⁵³ May, **a.g.e.**, s.170.

¹⁵⁴ May, **a.g.e.**, s.171.

Hak kanat virmiş ana yüz bin i yâr
Dürlü san'atlar kılur ol Kirdigâr

Bir kanadında birine bil î cân
Bil ki biş yüz yıllıg-ıdı iy cüvân

Düşdi gönline anun kim iy 'aceb
'Arş'dan öte nesne var mıdur i Rab

Çün bu nesne gecdi gönünden anun
Bildi ol dem hâlık-ı cân ü tenün

Mürşidü'l-Ubbâd, 161/1456-1460

Allah meleğe yüz bin kanat daha vererek arşın ötesine uçmasını ister. Yüz bin yıl olan kanatlar arşa erişemez ve şaşırılmış olarak kalır. Allah da kuvvetine kuvvet ekler, kanatlarına kanat takar ve yüz bin yıl daha uçar. Yine de arşa erişemez, yorulur. Allah tekrardan kuvvet ve kanatlarını verir. Geri dönmesini ister. Yaşadıkları karşısında hayret duygusuna düşen Harkayil "*Sübhâne rabbiye'l-'azîm*" diyerek Allah'ın büyüklüğünü zikreder.

Rükûda zikredilen "*Sübhâne rabbiye'l-'azîm*" meleğin Allah'ın karşısında duyduğu hayranlığın ifadesi olarak kulun da namaz esnasında Allah'ı karşısında görmekten duyduğu rûhî teslimiyetin bir sembolü olur.¹⁵⁵

Pes dahı yüz bin kanat virdi ana
Didi pervâz eylegil 'Arşdan yana

Ol sa'at yüz bin yıl ol perrân olur
Pâye-i 'Arşa iremez hayrân kalur

Kuvvetince Hak girü kuvvet virür
Hem kanadınca kanatlar yaradur

Girü yüz bin yıl hem ol pervâz urur
Pâye-i 'Arş'a iremez yorilur

Girü Hak kuvvetle kanatlar virür
Ol da yüz bin yıl girü pervâz urur

Îrmedi bir pâye-i 'Arşa i şâb
Oldı harra râki'en summe enâb¹⁵⁶

¹⁵⁵ Nurbaki, *Sonsuz Nur*, s.149.

Didi sübhâne rabbiye'l-'azîm

Sen münezzeh pâdişâh 'arşun 'azîm

Mürşidü'l-Ubbâd, 161-162/1461-1467

Namazla ilgili yaratılışla bağlantı kurulan bu metinlerde Allah'ın büyüklüğü karşısında insanın tutumu kulluk etmekle şekillenir. O'na şükretme O'nu tesbih etmekle ilişkilendirilmiştir. O hâlde namaz da insanın Allah karşısında yaşadığı hayret ve korku arasındaki duyguyu günde beş kere ikrar etmesi olarak yorumlanabilir.

2.2.6. Divan Şairlerinin Gözünden Secde

İnsanın secde eder hâli ile gökyüzü arasında benzerlik kurulmuştur. Gökyüzü kendi tesbihiyle Allah'ın huzurunda eğilmektedir. İnsanda da secde hâli göklerin gerçekleştirdiği ibadetin bir benzeri olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁷

“Secde et ve yaklaş”¹⁵⁸ ayetinin işaret ettiği üzere Allah ile iletişimin en yoğun olduğu an secdede gerçekleşir. “Kulun Rabbi'ne en yakın olduğu (an) secde hâlidir. Öyleyse (secdede iken) çokça dua ediniz.”¹⁵⁹

Secdenin, insanın Rabbi'ne “en yakın duruşu” olduğundan hareketle çok secde yapmakla alında oluşan izler Müslüman olmanın nişanesi olarak yorumlanmıştır.¹⁶⁰ Secde “bedenin tevazu olmakla kalple de gerçekleştirilir. Topraktan yaratılan insanın aslına geri rücu etmesi, gururunun parçalanmasıdır.”¹⁶¹

Mürşidü'l-Ubbâd'da secde tıpkı diğer namaz duruşları gibi yaratılışa bağlanmaktadır. Hz. Âdem'e ilk secde eden İsrâfil aleyhisselam olmuştur. Bu hareketinden dolayı Allah İsrâfil'e izzet kılıp alına Kur'an'ı yazmıştır. Devamlı secde eden insanın çok çeşitli izzetlere sahip olacağı belirtilir:

Ya'ni evvel Âdem'e secde kılan

Bil ki İsrâfil-idi yüzün süren

¹⁵⁶ “Rükûa vardı, sonra yöneldi.” Metindeki biçimlendirilmeye sadık kalınmıştır.

¹⁵⁷ Schimmel, **Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri**, s. 188.

¹⁵⁸ “...Biz de zebânîleri çağıracağız. Hayır! Ona uyma! Allah'a secde et ve (yalnızca O'na) yaklaş!” Alak 96/19.

¹⁵⁹ Özağar vd., **a.g.e.**, C.II, s. 168.

¹⁶⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁶¹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 116.

Hak dahı İsrâfil'e izzet kılır
Alnına Kur'ân hemân-dem nakş olur

Sen ki dâ'im Hakk'a secde kılasın
Var kıyâs it nice izzet bulasın

Mürşidü'l-Ubbâd 162/1469-1471

Allah'ın yazdığı yazıyı İblis de silemeyecektir. Mücadele Suresi 22. ayete¹⁶²
iktibasla;

Hak yazusun ol la'ın nice sile
Bes gidesin hazrete îmân-ıla

Namaz esnasında “Sübhâne rabbiye'l-azîm” deyip secde eden kulunu Allah
da yüceltmektedir:

Kul ki **sübhâne rabbiye'l-azîm** dise
Secde idüp yüzünü yire kosa

Hak dahı dir ben dahı bil iy kulum
Kamulardan seni a'lâ eyledüm

Mürşidü'l-Ubbâd, 162/1473-1475

Namaz secde sayesinde şeytanın bile dokunamayacağı şekilde alna Kur'an'ı
nakşetmek olarak değerlendirilmiştir.

Şeyyad Hamza'nın Yusûf u Zelihâ mesnevisinde geçen bir nüktede kıyamet
gününde Allah'ın emriyle cehenneme gelen Cebrail aleyhisselam ateşte yananları
görür. Bunlar içerisinde bir kısmının yüzleri dışında bütün vücudunun yandığı, ancak
yüzlerinin hiç yanmadığını görerek şaşırır:

Yüzlerinden artukı yanmış oda
Yanmamış yüzleri hîç ol ta'îfede

Şeyyad Hamza Yusûf u Zelihâ, 185/764¹⁶³

¹⁶²“Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun -babaları, oğulları, kardeşleri, yahut akrabaları da olsa-Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin. İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir. Onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokacak, orada ebedî kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, kurtuluşa erecekler de sadece Allah'ın tarafında olanlardır.”Mücadele 58/22.

¹⁶³ Tez boyunca Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Zeliha alıntıları için bkz: **Yûsuf u Zelihâ** Haz. Ümit Özgür Demirci ve Şenol Korkmaz, Kaknüs İnceleme Araştırma, İstanbul, 2008.

Kimin ümmeti olduklarını sorar. Onlar da günahlı kullar olarak daima ateşte yandıklarını söyler. Allah onların sadece secde yerlerini yakmamıştır:

Bunlar eydür biz günâhlu kullaruz
Dün ü gün biz tamuda hem yanaruz

Odı sönmez tamunun dün gün bize
Tanrı bizi tamuda hem yanaruz

Yüzümüzi yandurmaz bu tamuda
Kalan a'zâmuz yanar dün gün oda

Secde yerlerini der bu od bize
Yandurmaz ziyân kılmaz yöremüze ¹⁶⁴

Şeyyad Hamza Yusûf u Zeliha, 185/768-771

Garibnâme'de şu şekilde aktarılır: İnsan toprak ile sudan meydana gelmiştir. O yüzden âlemdkilerin bir benzeri insanda da görülmektedir. Âlemdeki gök kişide gönüle tekabül etmektedir. Kişi de gök gibi geniş olmalıdır. Dünyada yer varsa insanda da vücut vardır. Yer nasıl ki Allah karşısında daimi olarak secdeyse insan da secde hâlini yaşmalıdır:

İnnî hâlikun beşeren min tînin ¹⁶⁵

Ya'ni kim tîn iki dürlü nesnedür
Toprag-ıla su degül mi bes nedür

Cismi şundan eyleyüpdür ol İlâh
Çün yaratdı 'âlemi ol Pâdişâh

İki urdı her işün bünyâdını
'Âlem içre cismini vü adını

Ol ikiden dünyada her ne ki var
Mislini sende komışdur hem i yâr

Garibnâme, C. I/I 203/915-918

Dünyada gök var-ısa sende gönül
Sen dahı ol gök gibi şöyle gin ol

¹⁶⁴“...Onları rükûya varırken, secde ederken görürsün. Allah'tan lütuf ve rıza isterler. Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir...” Fetih 48/29.

¹⁶⁵“Rabbin meleklerle demişti ki: Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım.” Sâd 38/71.

Dünyada yir var-ısa sende vücûd
Sen dahı ol yir gibi kılğıl sücûd

Garibnâme, C. I/I 205/920-921

Başka bir beyitte yoktan var edilen gökün rükûda kaldığı, yerin secde ettiği,
ancak her birinin kullukla meşgul olduğu aktarılır:

Hem bu yir gök yog-iken virdi vücûd
Gök rükû'da kaldı yir kıldı sücûd

Her birin bir kullıga emr eyledi
Her biriyle bir işit kim n'eyledi

Garibnâme, C. II/I 21/5735-5736

Secdenin melekler için fahr hastalığına karşı bir hıfzıssıha olduğu belirtilir. İnsanın da paralel olarak Kâbe'ye secde etmesindeki hikmetlerden biri de ibadetiyle mağrur olmasının önüne geçilmesidir.¹⁶⁶ Böylece insandaki yüceltme duygusu Allah'ı yüceltmekle eyleme dökülürken namaz kılan kişiyi Allah'ın yüceltmesi de bu duygunun sağlıklı şekilde karşılanması demektir.¹⁶⁷ Bu yönüyle kibir hastalığının da önüne geçilmektedir.

Cevâhirü'l-Kulûb 'da "Yedi kemik (bir rivayette yedi uzuv) üzerinde secde etmekle emrolundum"¹⁶⁸ Hadis-i şerifine iktibasla zahirî yedi uzuv olduğu gibi batında da yedi uzvun olduğu anlatılır:

Çünkü Allâh yidi üzre halk seni
Eyledi şeksüz garazsuz iy denî

Yidi a'zâ dahı bâtında sana
Virdi hak bak bu söze baka bana

Dimedi mi server-i fahr-i cihân
Secdeye emr eyledi bini o han

Yidi a'zâm üzre kılam secde ben
Bu hadîsdür kılma şekk buna inan

Cevâhirü'l-Kulûb, 455/ 587-590

¹⁶⁶ Hülya Küçük, **Tasavvuf ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s. 250.

¹⁶⁷Tarhan, **a.g.e**, s.202.

¹⁶⁸Hadislerle İslam'da sadece dipnot verildiği için bkz: Ebu'l Hüseyin Muslimu'bnu'l- Haccâc el Kuşeyrî en Niysâbürî, Haz. Mehmed Sofuoğlu, **Sâhîh-i Müslim ve Tercemesi**, İstanbul, İrfan Yayınevi, C.II, 1968, s.121.

Zahirdeki secde zahirî uzuvlarla gerçekleştirilirken batındaki secde de batınî uzuvlarla gerçekleşir. Secde bazen kılınıp bazen kılınmasa eksik olacaktır:

Secde-i zâhir bu azâ-y-ıladur
Secde-i bâtin o a'zâ-y-ıladur

Ba'zı kılınsa ba'zı kılınmasa sücûd
Nâkıs olur kâmil olmaz ol vücûd

Cevâhirü'l-Kulûb 455/591-592

Muhammediye'de secdenin yaratılışa olan göndermeyle ele alındığı tespit edilmiştir. Hz. Âdem ilk yaratıldığında Allah meleklerle secde etmelerini emrettiğinde meleklerden bir kısmı bu emre uymaz:

Buyurdu pes meleklerle kim ede Âdem'e secde
Firiştehler bölüğünden biraz halk eğmediler baş

Muhammediye, 269/903

Allah tekrardan secdeyi emredince hepsi secde eder ancak Allah'ın sözünü dinlemeyen şeytan secde etmez:

Geri emr eyledi Allah melekeler edeler secde
Cemî'i secde ettiler mehâfettem olup dehhâş

Tekebbür eyledi İblîs sözünü sıdı Allâh'ın
Sücûd eylemedi ona ki ya'ni etti istihâş

Muhammediye, 269/905-906

Şeytanın secde etmeyişi zahiri, mazharı ve nakşı ve nakkaşı bilmediğini şeklinde yorumlanır. Bu durumda secde etmek görünürden hareket edip onu yaratana gitmek için bir yol olarak değerlendirilebilir. Allah'ın yarattıklarından tefekkürle Allah'ı bulmak, yaratıcı odaklı düşündürmektir. Secdenin yaratılışla bağlantısı olduğu gibi bir insanın dünyaya bakışıyla da irtibatı vardır:

Çün ona secde kılmadı bilin kim nesne bilmedi
Ne zâhir bildi ne mazhar ne nakşı bildi ne nakkaş

Muhammediye, 269/911

Divan şairleri namazdaki duruşların sathî anlamlarından yola çıkarak Allah'ın yarattığı evreni geniş perspektifte okuma eyleminde bulunmuştur. Tekbir yalnızca namaza başlamak için yerine getirilen bir hareket olmaktan öte onu karşısına başka herhangi bir kaygı ile gelmemeyi sembolize eder. Kıyam, daima Allah'ın huzurunda

olduğuna işarettir. Rükû, Allah'ın emirleri karşısında devamlı baş eğmeyi, secde ise nakıştan nakkaşa gidecek yönlü düşünmeyi de öğretir. Namaz bittiğinde de gerçekleştirilen bu sağaltımlar devam edilmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere yaratışla bağlantılandırılarak kurulan bu metinler ibadetlerin edası üzerinde derinlemesine düşünmeyi işaret eder

2.2.7. Namazda Okunan Dualar/Zikirler

Namazda okunan Fatiha Suresi hamd ile başlamaktadır. Hamd etmek insanın benliğinden sıyrılarak âlemlerin sahibi olan Allah'a kalbi çevirerek teşekkür etmektir.¹⁶⁹ Cemadat, nebatat ve hayvanat kendi dilleriyle Allah'ı hamd etmektedir.¹⁷⁰

Namazda hamd ile başlamanın bir açıklaması hamd etmenin "O'na yaklaşmanın ilk şartı olduğu"dur. "Her namazda Allah'a duyulan hayranlığın şuurla medhedilmesidir."¹⁷¹

Hacı Bektaş-ı Velî'nin Fatiha Tefsirin'de "El-hamdülillah" demenin anlamına yer verilir:

"...Kul eydür El-hamdülillâhi Hâlik eydür yâ kul kime kılursın şükri kul eydür er-rahmânirrahîmi rahmet kıl bağışla..."¹⁷²

Namaz esnasında okunan surelerle birlikte namaz kılan kişi Allah'a "O'nun sözleriyle" niyaz etmektedir. Böylesi bir iletişim de Allah ve kul arasındaki haberleşme münasebetinde bahsedildiği üzere "özel bir bağ kurar."¹⁷³ Namaz bittiğinde ise insanın bedensel ve ruhsal sağaltım neticesinde edeceği duaların daha makbul olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴ Ayette "Namazdan sonra Allah'ı zikretmek emredilmiş,¹⁷⁵ kalbin ancak Allah'ı anmakla mutmain olacağı bildirilmiştir.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 190-191.

¹⁷⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s. 191.

¹⁷¹ Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, s.12.

¹⁷² Hacı Bektaş Veli, **Fatiha Tefsiri**, 181.

¹⁷³ Schimmel, **a.g.e.**, s. 192.

¹⁷⁴ Schimmel, **a.g.e.**, s. 192-193.

¹⁷⁵ "Namazı bitirince de ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken (daima) Allah'ı anın. Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır. " Nisâ 4/103.

¹⁷⁶ "Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur." Ra'd 13/28.

Namazda okunan zikir ve duaların anlamının insanda canlanması için bir bilinçle okunması gerekir.¹⁷⁷

Miftâhü'l-Ferec'de anlatıldığı şekliyle secdede okunan Tahiyat duası, Miraç gecesinde Allah tarafından Hz. Peygamber aracılığıyla ümmete selam yollanmasının bir hatırasıdır:

Ol durur ol kim şeb-i mirâcda
Oldı rûzî ahsen-i minhâcda

Kim melâkî olıcah Hayrû'l-enâm
Ümmetüne kıl didi benden selâm

Bu sebebdendür ki kılınsa namâz
Çün tahiyât ile olunur niyâz

Miftâhü'l-Ferec, 308/3522-3524

Muhammediye'de ise tahiyat okumanın nedeni açıklanır. Hz. Peygamber rahmet vesilesi olduğu için dua ederken ona salâvat vermeyen kişinin duasının kabul olunmayacaktır. Namazın içinde ne zaman tahiyat okunsa ona salâvat getirilmesindeki temel sebep budur:

Onunçün buyurdu bu sözü aleyhisselâm
Du'âsında her kim bana etmese intikal

Du'âsı onun nitesi müstecâb ola çün
Vesîle benem olmağa rahmette ittisâl

Onunçün didiler namâzın içinde kaçan
Tahiyât okunsa salâvat gerek bi-mecâl

Muhammediye, 518/4459-4461

Şeyh Eşref b. Ahmed'in yazdığı nasihatnamede ağızdan çıkan sözlerin amacının ne olduğunun farkında olunmasına dair uyarılar yer alır. Nisa Suresi 43. ayete iktibasla¹⁷⁸ namaz esnasında ne söylediğini bilmeyen kişinin namaza yaklaşmaması gerektiği belirtilmiştir. Zındık olmamak için söylenen söze vakıf olmak gerekir:

¹⁷⁷ Certel, **a.g.m.**, s. 341.

¹⁷⁸ “Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse yahut kadınlara dokunup da (bu durumlarda) su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin: Yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır.” Nisâ 4/43.

Söyledüğün sözi bil ne söyledün
Gâfil olmâ maksudûna ne didün

Bilmedigün yiyecegi yimegil
Şol delilsüz sözleri söylemegil

Hakk didi çün sen sözün bilmeyesin
Sen namâzâ hiç yakın gelmeyesin

Pes sözünü bil ki nerden söyledün
Kim dilersen zındık olmâyâ adun

Şeyh Eşref b. Ahmed, 55/106-109¹⁷⁹

Esrârname'de Şeyh Cüneyd'in yedi günde bir kuru ekmek yiyerek yaşayan bir müridinin başından geçenler anlatılmaktadır. Ömrü devamlı ibadetle geçmiş, mescidlerden ayrılmamış olan bu müride bir kişi her gün saygıyla ona selam verip, hatrını sormaktadır. Bu gelen kişiyle cuma günü namazda buluşmak sohbet etmek üzere anlaşılır. Bu gelen kişinin bir melek olduğu anlaşılır. Öğle namazında kadar oturduktan sonra gitmeyi teklif eder. Mürit ise cumayı beraber kılmak ister.

Namaz esnasında en arka safta dururlarken bir süre sonra melek tebessüm eder. Sonra âh eder. Mürit bu durumun nedenini sorar. Bunun üzerine melek iki elini müridin gözlerine koyar ve mescidi ala kargaların kapladığını görür. Namaz kılanların başında yüz bin ala karga uçmaktadır. Kiminin beynini dağıtırlar, kiminin yüreğini delerler. Ortada ise beyaz kuşlar başları üzerinde uçar:

Didi iy server nite oldı 'aceb
Ne durur bu ıztırâba hem sebeb

Didi ol rûhânî kim görmez misin
Bu turanlar hep nedür bilmez misin

Didi görmem âdemîden gayrı men
Varsa gayrı anı göster bana sen

Lîkin elin kodı eydür kıl nazar
Ne görürsen söyle iy sâhib-nazar

¹⁷⁹Şeyh Eşref Nasihatname alıntıları için bkz: Elif Pehlivan, **Nasihat-Nâme Şeyh Eşref b. Ahmed** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001. Tezde numaralandırma olmadığından metnin aslına sadık kalınmıştır.

İki elin kodı rûhânî revân
İki gözün tutdı anun bir zamân

Ovdı gözün didi eydür kıl nazar
Ne görürsin söyle iy sâhib-nazar

Gözün açdı görđi ol dem ol hümâm
Ala karga mescidi tutmuş tamâm

Her gişinün başı üzre sad-hezâr
Bini iner bini çıkar bî-karâr

Kiminün beynini tagıtmış durur
Kiminün yüregini delmiş sorur

Bir niçe ak kuşlar orta yirde hem
Başları üzre kamu yeşil ‘alem

Bir niçe şahs üstine pervâz ider
Karga ol şahs üstine varmaz gider

Esrâr-nâme, 143-145/1170-1180¹⁸⁰

Bunun hikmeti sorulduğunda “Zuhruf Suresi 36. ayetini bilip bilmediğini sorar.¹⁸¹ Allah’ın zikrinden gafil olanlara şeytanın yol bulacağını söyler. Dünya hırsı Allah’ın zikrini kaplamış, şeytan onu avlamıştır. Zikrin yerini dünya hırsı kaplarsa şeytan insana yakınlaşır. Ala karga şeytanlar, beyaz kuşlar ise meleklerdir.

Derviş kendine gelince ne yapması gerektiğini sorar. Melek ise gece gündüz zikretmeyi önerir. Gönlüne dünya fikrini put koymamasını tavsiye eder. Bir anlık boşluğu şeytan dolduracaktır. Gönülde Allah zikri makam tutarsa şeytan müdahale edemez:

Didi kim bunlar nedür iy şâh-ı dîn
Bu ‘alâmetler nedür söyle yakîn

Didi sen bu âyeti bilmez misin
Hak kelâmından hiç anlamaz mısın

¹⁸⁰Tebriqli Ahmedî Esrâr-nâme Alıntıları için Bkz: Özlem Tegün, **Tebriqli Ahmedî-Esrâr-nâme Metin-Açıklamalı Dizin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2008.

¹⁸¹“Kim Rahmân’ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz.” Zuhruf 43/36.

Her ki zikr-i Hakdan ola gâfil ol
İblîs ol dem bulur elbet ana yol

Hırs-1 dünyâ zikr-i Hakkı kaplamış
Gör ki şeytân anı nice avlamış

Hırs-1 dünyâ kaplamış zikrün yirin
Lâ-cerem şeytâna olmuştur karîn

Bu ala karga şeyâtîndür kamu
Murg-1 ebyâzlar ferîşteh iy ‘amû

Ol ki Tanrı zikrine mâ’il durur
Ol ferîştehler ana hâ’il durur

Ol ki gâfildür görürsin hâlini
Dahı ne hâcet diyem ahvâlini

Gitdi ol dervîş özinden bir zamân
Özine geldi dir iy şâh-1 cihân

Ben ne tedbîr eyleyem şimden girü
Kim bu işden kurtulam iy mâh-rû

Didi kim benden emânetdür sana
Gice gündüz yüz çevir Hakdan yana

Kanda varsan koma elden zikrini
Gönlüne büt itme dünye fikrini

Esrârname, 143-145/1181-1192

Bu hikâyede anlatıldığı üzere Cuma namazında da olsa Allah’ın zikrinde bulunmayan insanlara şeytan ulaşacaktır. Zikirde gafil olmak “*Kim Rahman’ın zikrini görmezden gelirse biz onun başına bir şeytan musallat ederiz. Artık o, onun ayrılmaz dostudur.*”¹⁸² ayetine iktibasla mescide namaz kılanların sireti tasvir edilmiştir.

Muhammediye’de Fahreddin-i Razi’den nakledildiği belirtilerek namazda “nestain” demenin anlamları açıklanır. Namaz esnasında kul “nestain” dediğinde Hz. İbrahim’e benzemektedir. Hâl diliyle Hz. İbrahim’den daha yücedir. Elini bağladıktan sonra onu hareket ettirmeyen kişi başka bir ses duymamayı ikrar eder.

¹⁸² Kim Rahmân’ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz.” Zuhuf 43/36.

Dilinde ancak Allah'ın esmalarının olacağını belirtir. İbrahim Peygamber'in Nemrud ateşine karşılık selamette olması gibi cehennem ateşinden selamet niyaz eder. Allah da kurtulacağı müjdesini verir:

Dedi kim her kim namâzında şu dem kim nesta'ın dise
Halîlu'llâh'a benzedi bu sözde eyledi inşâ

Lisân-ı hâl ile aydur Halîl'den artugam zîrâ
Eli ayağıdı bağı hemîn boşdu kamu a'zâ

Elimi bağladım ben tâ onu hiç etmeyem tahrîk
Ayağım bağladım muhkem ki gezmeye taraf sahrâ

Kulağım bağladım ben kim işitmeye kelâm aslâ
Gözümü bağladım hergiz ki bakmaya ale'l-amyâ

Dilimi bağladım tâ kim tekellüm etmeye kat'â
Dilimde devr ede ancak kelâm-ı ahsen-i esmâ

Halîl'in nâr-ı Nemrûd'a mukabil geldise yâ Rab
Ben uş nâr-ı cehennemden sana kılmışam isti'fâ

Muhammediye, 452-453/3534-3539

Seni kurtaravuz oddan idüben cennete îsâl
Verevüz dirlik ölmeksiz kılıcak biz seni ihyâ

Muhammediye, 453/ 3542

2.3. NAMAZLA İLGİLİ BİR TÜR OLARAK MİNBERNÂME¹⁸³

Minber, Cuma ve bayram günlerinde hutbe okunan kürsüdür. Minbernameler de hutbe okuyanlar tarafından oluşturulan eserlerdir. Bu türde yer alan eser sayısı sınırlı olmakla birlikte Kaygusuz Abdal'ın yazdığı "Minbernâme" namaz ibadeti çevresinde gelişen bu türün örneklerinden biridir.¹⁸⁴ Bu eser ibadeti şekilcilğe indirgeyenlere verilmiş bir cevap olmakla birlikte derinlikli tespitleri vardır. Yazılış sebebi ise şu şekilde aktarılmıştır:

¹⁸³Abdurrahman Güzel, Kaygusuz Abdal'a ait Salâtname'nin yine Kaygusuz Abdal'a ait olan Minbernâme'nin devamı niteliğinde olduğunu belirterek bu iki eserin birlikte incelenmesi gerektiğine değinir. Buradan hareketle, Minbernâme'nin doğrudan namaz ve sağaltım ilgisi olmamasına rağmen bu türlere birlikte yer vermenin daha doğru olacağı düşünülmüştür. Detaylı bilgi için bkz: Abdurrahman Güzel, **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2009, s. 294.

¹⁸⁴ Güzel, **a.g.e.**, s. 295.

Bir Cuma namazında Kaygusuz Abdal da abdest alıp cemaate katılır. Daha sonra Cuma namazının sünneti kılındıktan sonra hutbede sakalsız oturup kendisini dinleyen Kaygusuz'u gören hatip “*cehennemın kapısını açar*”; yani sakalsız olanların cennete giremeyeceğini söyleyerek namazsızların hâllerini anlatır. Kaygusuz Baba da oturduğu yerden kalkarak bir “Minbername” söylemektedir.

Bî-ta'âtdur diyü söyler abdâla
Söyleyün gelsün bir ulu meydâna

Görelüm kendü nice tevhit kılır
Bu Tanrı bendesini bî-baht bilür

Tanrı bilür günâhın her bendenün
Aybnı yüzüne urmaz bir kimsenün

2.3.1. Namazla İlgili Bir Tür Olarak Salatnâme

Salatnâme, konusu namaz olan metinlerdir. Kaygusuz Abdal'ın dörtlüklerle yazdığı bu salatnamede herhangi bir imge, ve mecaz kullanmadan namazın rekâtlarını açıklamıştır. Fıkıhtaki bilgilerin şiirle aktarılmıştır. Beş vakit namazda kılınan farz, sünnet ve vitir namazlarının rekâtları, Cuma ve bayram, teravîh ve cenaze namazlarının bir günde ve yılda toplam sayılarına yer verilmiştir:¹⁸⁵

1 Ey emîr efendi bana
Dahı namâz sorar mısın
Tur haber vireyüm sana
Dahı namâz sorar mısın

2 Yanar bu yüregüm od'dur
Bilmeyene müşkil dertdür
Sabâh namâzı hûd dördür
Dahı namâz sorar mısın

3 Gâh aqlaram gâh gülerem
Tanrı'dan hâcet dilerem
Öğleni on kılarım
Dahı namâz sorar mısın

4 Namâz sorucısın bildüm
Teftîş itdüm ben de buldüm

¹⁸⁵ Güzel, a.g.e., s. 293.

İkindiyi sekiz kıldum
Dahı namâz sorar mısın

5 Ahşam namâz hõd beşdür
Anı kılmak bize hõşdur
Yatsu namâzı onüç'dür
Dahı namâz sorar mısın

6Gündüzle gice kırk rik'at
Onyedı farz yigirmi sünnet
Vıtır vâcib üç rik'at
Dah namâz sorar mısın

7 Adımı sorarsan fâkıdur
Mektebde çocuk okıdur
Cum'a hem bayram ikidür
Dahı namâz sorar mısın

8Efendi sarıgun değirmi
İşit kulagun sagır mı
Teravıh namâzı yigirmi
Dahı namâz sorar mısın

9 Zatumdan hayrân oluram
Farz ü sünneti kıluram
Bir yıllık namâzı bilürem
Dahı namâz sorar mısın

10 Câmilerde olan imâm
Bunı bilmez çoğı tamâm
Dörtbinaltıyüz seksen selâm
Dahı namâz sorar mısın

11 Kimine vâcibdür zekât
Kimine vâcibdür salât
Yidibinbişyüz altmış tahiyyat
Dahı namâz sorar mısın

12 Pırümüzden olsun himmet
Yaradan Allâh'a minnet
Yidibinikiyüz sünnet
Dahı namâz sorar mısın

13 Tamâm oldı çünkü namâz
Kimini okı kimini yaz
Altıbinüzyigirmi farz
Dahı namâz sorar mısın

14 Kâmillerde olur irfân
Göster hoca bende noksan
Vitr vâcib binseksen
Dahı namâz sorar mısun

15 Bir namâz vardur cenâze
O da gelür bir gün bize
Kaygusuz gibi akılsuza
Dahı namâz sorar mısun

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK HAC

“*Gitmek, gidip gelmek, yönelmek*” anlamına gelen Hac;¹ Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayının ilk dokuz gününde gerçekleştirilen ziyaret esnasında Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina’ya giderek dini emirleri yerine getirmekle yapılan bir ibadettir.²

““Her kim bu evi (Kâbe’yi)haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez ve kötülük işlemezse, anasının onu doğurduğu günkü gibi (günahsız) hâline dönmüş olur.” Hadis-i şerifinde müjdelendiği üzere Hac’ın insan hayatı için arındırıcı bir etkisi vardır.³ Hac esnasında gerçekleştirilen her bir eylemin insanın ruhsal ve fiziksel sağaltımına vesile olacağı belirtilmektedir.⁴ Buradan hareketle, Klasik Türk edebiyatı metinlerine yansıyan fiziksel ve ruhsal sağaltımlar irdelenecektir.

3.1.HACCIN RUHSAL SAĞALTIMI

Hac’a gitmenin rutinin kırılmasıyla başlayan bir süreç olduğu kayda düşülmelidir. Hac’a gitme kararının alınmasıyla birlikte bir dönüşüm başlamaktadır.⁵ Hac ibadetini gerçekleştirmek amacıyla alışkanlıklar terk edilir. Bu terk sırasında insan nefsinin zorlandığı ölçüde Hac’ın faziletinin de artması söz konusudur.⁶ Rutini

¹Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s. 83.

² Ferhat Koca, **İslam İbadet Esasları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, s. 322.

³ Mehmet Emin Özafşar vd., **Hadislerle İslam, Hadislerin Hadislerle Yorumu**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013,C. II, s. 345.

⁴ İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saâdet**, Haz. Ali Arslan, İstanbul, Merve Basım Yayın, 1996, s. 144.

⁵Mehmet Bayyigit, **Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s.17.

⁶ Ebû Tâlib El Mekkî, **Kûtü’l-Kulûb**, Haz. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, C.III, s. 377.

kırabilmek, bir diğere deyişle rahatı terk etmekle nefsin hükmünü engellemek demektir. Nefsin hükmünü kırmak daimi olarak bir savaş hâlinde olmakla mümkün olacaktır.⁷

Vahdetnâme’de Kâbe yoluna candan girme isteğinin engelleyicisi olarak nefis anlatılmaktadır. Nefis, Allah’tan ve yolun asıl maksadından uzaktır:

Ka’be yolın istesem cândan revâ
Kim bu nefsün girdüğü yoldur hatâ

Asl-ı maksûdın yolından bî-haber
Oluruz nefsile hakdan dûr-ter

Vahdetnâme, 73/121-122⁸

İslâmî’nin mesnevisinde ise Hac, nefsin boynunu kırmaktır:

Sâdisinde sorduğı hacdan durur
Hacc idenler nefsinün boynın urur

İslâmî 219/2308⁹

Otomatikleşen hayatın yerine alışık olunmayan ve ancak Allah tarafından emredildiğı için gerçekleştirilecek olan bir süreç başlatılır.¹⁰ Kitâbu Evsâfi Mesâcidi’ş-Şerîfe’de bahsi geçen zorluklarla karşılaşma durumu “teni zahmetle incitmenin karşılığında canı rahmetle doyurmak” olarak ifade edilmiştir. Canın da mutlu olacağı bir eylem olarak Allah’ın evine şahitliğe gitmek “rahmet tohumlarını ekmektir.” Tohumun büyümesi için belli bir süreye ihtiyacın olduğu gibi rahmet için de böylesi bir süre zorluklara göğüs germek için gereklidir.

Didi Hak kullarına gel evüme
Güci yiten gerekdür ola ferman

Tamu odından âzâd olmagiçün
Berriye ıssısma nola var yan

⁷ Annemarie Schimmel, **Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabcacı Yayinevi, 2004, s. 236.

⁸Vahdetnâme alıntıları için **bkz:** Hacı Ömer Karpuz, **Abdurrahîm Karahisârî’nin Vahdetname’si Gramer İncelemesi-Metin-İndeks**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991.

⁹ İslâmî Mesnevisi alıntıları için **bkz:** **Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslami’nin Mesnevisi**, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Hasan Yüksel, İbrahim Delice Sivas, Dilek Matbaası, 1996.

¹⁰ Bayyigît, **a.g.e.**, s. 18.

Bu yolda çünkü zahmetler çekersin
Çu rahmet iderise nola gufran

Bu dünya kesb idecek yir durur bil
Hüner ehlindenisen oşda meydan

Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe, 26/79-82¹¹
Tenüni incidürsin zahmet ile
Canunı toyurursun rahmet ile

Tanukluga varursın Hak evine
Bir iş işle ki cânun da sevine

Bu yolda gerçi ki zahmet çekersin
Velî rahmet tohumların ekersin

Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe, 31/166-168
Mürşidü'l-Ubbâd'da Hac; yolu acı, maksadı tatlı bir ibadet olarak tanımlanır:

Bir hikâyet dinlegil bir hâcıdan
Maksûdı tatlu yolu key acıdan

Mürşidü'l-Ubbâd 170/1577¹²

Hac öncesi bütün ihtiyaçlar karşılanır, geri dönülmeyecekmiş gibi helalleşilir.

Hac boyunca kişisel hayat yola çıkıldıktan sonra kişinin ardına bakmayacağı hatta aklına bile gelmeyeceği şekilde planlanır. Gitmeden önce borçların ödenmesi, kırgınlıkların rafa kaldırılması insanın dönüşü olmayan bir yolculuğa çıkarkenki veda anının sembolüdür.¹³ Yolculuk bir yönüyle de bütün “nefsanî sıfatları” geride bırakmaktır.¹⁴ Dolayısıyla Hac ibadeti önceki hayatın öldürülmesiyle birlikte, yeni bir başlangıca yer açılması demektir.¹⁵ Özetle, Allah'ın halifesi olan insanın kendi “evinden Allah'ın evine hicreti” olarak Hac, Yaratan'a dönüşür.¹⁶

Yol hazırlığı yaparken ahirete yapılacak olan yolculuk da hatırlanmalıdır. Nasıl ki yola çıkılmadan önce yol esnasında gerekli olabilecek azıklar hazırlanırsa ahiret yolunun azığı da hazır edilmelidir. Hac için yola çıkılıp çıkılmayacağı kesin

¹¹ Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe alıntıları için bkz: Ahmed Fakih, **Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe**, Haz. Hasibe Mazıoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

¹² Tez boyunca Ârif'in bütün mesnevileri için bkz: Abdurrahim Elveren, “XV. Yüzyıl Şairlerinden Ârif ve Hamsesi”, **İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2001. Karışıklık olmaması adına yer alan beş mesneviden her biri zikredilecektir.

¹³ Ali Şeriatî, **Hac**, Ankara, Fecr Yayınları, 2016, s. 35; Süleyman Uludağ, **İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018, s. 97; Bayyigit **a.g.e.**, s. 18.

¹⁴ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 374.

¹⁵ Bayyigit, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁶ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 31; Uludağ, **a.g.e.**, s. 96.

olmamakla birlikte ölümün geleceği şüphesizdir. Aslında bu da takva sahibi olma gayretiyle eşleşir.¹⁷

Kenzü'l-Küberâ'da olduğu gibi, dünyanın malını azık olarak görmek, ömrün süresini Hac'a gidilen aylar gibi düşünmek taviye edilir. Kâbe'nin asıl anlamının anlaşılması ona verilen azıkların nefis-i emmâre sıfatlarından sıyrılmakla mümkündür ve kendisiyle maksat Kâbesi arasında nefsin sıfatlarından başka bir şey yoktur:

Dünyanın mâlnı ve mansıbını azık ve yol yarağı emsâlinde bile ve ömrünün müddetini hacca gitmegün ayları misâlinde duta ve ecel ki vadelenmişdür vakfeye durmak günlerinde sana ve kendüyi Beytullâhun kâsıdın anlaya ve hakikat bile ki azığa ve yol yarağın buna anuñün virdiler ki nefis-i emmâre sıfatınun bâdiyesini kat ide(çöl) ki kendü-y-ile maksûd ve maksad Kabesinün arasında hicâb nefis bâdiyesinden artuk nesne yoktur.¹⁸

Bütün bu hazırlıklar kişiye Hac için attığı her adımda “neyi murad ettiğini, nereye yöneldiğini, kimi ziyaret etmek istediğini” hatırlatmalıdır. Âlemlerin Rabbi'ni ziyaret ettiğini unutmamalı ve makbul olacak Hac için Allah'a sığınmalıdır. Gerçekleştirilen Hac ibadetine dayanmak değil yalnızca Allah'ın “fazl u keremine¹⁹” sığınmak gerekir.

Daha önceki dinlerde bu rutinin kırılması ve rahatı terk etme hedefinin inziva odaklı yaşandığı bilinmektedir. İslam'ın gelişiyle birlikte böylesi bir sürecin kabul görmediği Hz. Peygamber'e amellerin faziletli sorulduğunda “amellerin zirvesi olan Allah yolunda cihattan sonra kabul olan Hac'mın daha faziletli olduğunu buyurduğu” hadisiyle vurgulanmıştır.²⁰ Bireysellikten inzivaya açılış Allah'a “giden bir yol değildir.” Öteki merkezli düşünerek çeşitli fedakârlıklarda bulunmak gerekir.²¹

¹⁷İmam Gazâlî, **İhyâu 'Ulûmi'd-dîn**, Haz. Ahmed Serdaroğlu, C.I, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1974, s. 760; Bayyigit, **a.g.e.**, s. 179.

¹⁸Şeyhoğlu, **Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ İnceleme- Metin-İndeks**, Haz. Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991, s.109.

¹⁹“Allah yolunda hicret eden kimse yeryüzünde gidecek bir çok güzel yer ve bolluk (imkân) bulur. Kim Allah ve Resûlü uğrunda hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah'a düşer. Allah da çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir. “Nisa 4/100; İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 761.

²⁰ Özafşar vd., **a.g.e.**, C. II, s. 351; İmam Gazâlî **a.g.e.**, s. 757.

²¹ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 59; Uludağ, **a.g.e.**, s. 94-96.

Bu yönüyle geride bırakılan hayat ve ölmeden evvel ölme tecrübesiyle bahsedilen bütün deneyimler münzevi bir hayatı, yaşamdan kopmayı değil bilakis yaşamın merkezinde olmayı gerektirir. Nitekim dünyanın çeşitli yerlerinden gelen insanların aynı hedefle kutsal topraklarda toplanması “kolektif bir bilinç oluşumuna” kapı aralamaktadır.²²

"Her kim bu evi (Kâbe'yi)haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez ve kötülük işlemezse, anasının onu doğurduğu günkü gibi (günahsız) hâline dönmüş olur."²³ Hadis-i Şerifinde Hac eden insanın dünyaya gözünü ilk defa açtığı zamandaki günahsız haline döneceği müjdelenmiştir.

Hac'ın sağaltımı söz konusu olduğunda “geçmişten günümüze yapılan bu ritüellerin” oldukça önemli olduğunu anlatan Mustafa Merter insanın dünyada hangi konuma sahip olursa olsun kefen sembolü olan ihrama girmek suretiyle “akıl ve gönlünden dünya” gailerini çıkarıp gelmesini Bismillah ve Allahuekber sesleriyle başlayan “manevi doğumu kutlamak” olarak değerlendirir.²⁴

Merter'in kullandığı “manevî doğum” kavramına paralel olarak Hac'ın insanın geçmişteki bütün günahlarından yüz çevirip, “vicdanî bir huzur” ile yeniden doğuşu olarak görüldüğü söylenebilir. Bu yönüyle Hac ibadeti bir sağaltım olarak yaşanan bütün olumsuz deneyimlerin ve günahların geride kalabileceğinin bilincini yerleştirmekle birlikte, bu uğurda verilen her bir emeğin ne kadar değerli olduğunu işaret eder.²⁵

Yine bir başka Hadis-i şerifte “Hac ve umreyi beraber yapın. Çünkü körüğün demir, altın ve gümüşün kir ve pasını giderdiği gibi hac ve umre de günahları ve fakirliği giderir. Kabul edilmiş haccın sevabı ise ancak cennettir.” buyrulmuştur.²⁶

“Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım” adlı makalede de açıkça “sağaltım” sözcüğü kullanılmıştır. Bu sağaltımın “ruhsal veya manevî iyileştirmeye” vesile

²² Bayyigit, a.g.e., s.18.

²³ Özafşar vd., a.g.e., C. II, s.345.

²⁴ Mustafa Merter, **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2017, s. 277; Necmeddin Şeker ve Büşra Karakurt “Dinî İbadetlerle Psikoterapi” **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** C.V, S.8, s. 183; Ahmet Rıfat Geçicioglu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.16, S.1, s. 224.

²⁵ Şeker ve Karakurt, a.g.m., s. 183.

²⁶ Özafşar vd., a.g.e., C. II, s. 351.

olduğu tespit edilmiştir.²⁷ Hac dönüşünde Hacıların büyük çoğunluğunun aldıkları sifata uygun davranma kaygısı güttükleri gözlenmiştir.²⁸

Hac esnasında Arafat'ta “yeniden doğan” ve dünyaya bakışını değiştiren insan çeşitli bilinç hâllerine bürünmektedir. Bu yolculuğun her yolcunun potansiyeli doğrultusunda bir sağaltım sürecinden geçerek önceki hayatı ile sonraki hayatı arasında fark oluşturacak nitelikte bir bakış kazandırdığı vurgulanmaktadır.²⁹

Yaşanacak sağaltım sürecinin bir yansıması olarak davranışlarda meydana gelen değişiklikler, Hac'm kabul edildiğine yorulmuştur. Örneğin, Hac sonrasında bir daha dönmek üzere günahların terki, kişinin iç odak kazanması ve başına gelen musibetlere sabredebilmesi bunun kabul edilmiş bir Hac olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Ayrıca Hac yolunda insanın malı veya canı ile imtihan olmasının Allah yolunda infak olarak değerlendirildiği bilinmektedir.³⁰ Nitekim Hac sonrasında ibadetlerin eda edilmesinde görüldüğü gibi dinin de insan hayatındaki yeri pekişmektedir.³¹ Hac öncesindeki düşünce ve eylemlerin gözle görülür şekilde değişiklik gösterdiği ve öncesinde var olan negatif özelliklerin azaldığı tespit edilmiştir.³²

3.1.1. Kâbe'ye Giden Yolun Sağaltımı

Bahsedilen sağaltımın en açık hâllerinin okunabileceği metinlerden birisi de bir davranış modeli öneren, okurken insanı dönüştüren Tezkiretü'l-Evliyâ'lardır. Örneğin, Ferididin Attar'ın tezkiresinde yer alan bir menkıbede Bısr-i Hâfi'nin Hacc'a gideceğini duyanlar ona yoldaş olmak isterler. Bısr-i Hâfi'nin kabul etmek için üç şartı vardır; yanlarında azık taşımamak, kimseden bir şey istememek ve kimseden bir şey almamak. Kendisine uygun nesnelere verildiği takdirde reddetmeyecekleri cevabı verilince Bısr “*Mütevekkil değilsiniz, hacılara dayanıp gidersiniz, sizinle yoldaş olamam.*” der.³³

²⁷ Geçicioğlu, **a.g.m.**, s. 226-227; Uludağ, **a.g.e.**, s. 94.

²⁸ Bayyigit, **a.g.e.**, s.182.

²⁹ Merter **a.g.e.**, s. 279-280; Bayyigit, **a.g.e.**, s.19.

³⁰ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 384.

³¹ Bayyigit, **a.g.e.**, s.182.

³² Bayyigit, **a.g.e.**, s.183.

³³ Feridüddîn-i Attar, **Tezkiretü'l Evliyâ**, Haz. Mehmet Zahid Kotku, İstanbul, Server Yayınları, 2018, s. 44-45.

Bu anlatılanlardan yola çıkılarak; uzlet hayatı veya gıdasız kalmak değil, Hac'a giden yolda Allah ile kurulan iletişimde tevekkül kavramı vurgulandığı görülmektedir. Allah'ın evine giden yolda azık götürmek O'na tevekkül etmemeyi, birinden istemek veya bir şey almak O'ndan değil kuldun beklemeyle somutlamaktadır. Oysa Hac Allah'ın evine çağrıdır. Asıl vatana dönüşür.

Hac'a giderken yol sormak için bir Arap'a rastlayan Ahmed İbn Hanbel'in teşekkür mahiyetinde verdiği bir parça ekmek karşısında aldığı cevap oldukça manidardır: "Kâbe'ye gidersen Kâbe sahibinin verdiği rızka razı değil misin ki ekmek götürüyorsun."³⁴ Kâbe yoluna düşen rızık endişesini gönlünden silmelidir.

Bâyezîd-i Bestâmî'nin Allah'ın çağrısına icabet edip davet edildiği için her adımda iki rekâtlık namaz kılarak ulaşmayı hedeflediğinden on iki yılda Kâbe'ye vardığı anlatılır. Kâbe'ye eriştiğinde kendisini oraya layık görmediği için giremeyip geri dönmüştür.³⁵ Bu menkıbe de Kâbe'ye giden yolda kulun Allah tarafından gelen bu çağrıya layık olup olmadığını düşündürmektedir. "*Seni hakkıyla bilmedik*" diyen Hz. Peygamber örneği vardır.

İbadetin ezici mükellefiyetler olmadığı bir başka menkıbeden anlaşılmaktadır. Şeyh Abdullah b. Mübarek bir yıl Hac'da iken rüyasında iki meleği konuşurken duyar. Bu yıl Hac'da bulunan üç yüz bin kişinin haccının kabul olmadığı söylenince Abdullah b. Mübarek de buraya gelmek için verilen emeklerin ne olacağını sorar. Melekler ise Ali b. Muvaffak adındaki eskicinin bu yıl Hacc'a gelmek isteyip gelemediğini fakat sırf niyetiyle ibadetinin kabul edildiğini söyler. Abdullah b. Mübarek bunun üzerine bu kişiyi merak eder ve Ali b. Muvaffak'ı bulur. Komşudan et kokusu duyan hamile eşinin et istediğini, komşusunun ise fakirlikten eşek eti yediğini öğrenince biriktirdiği Hac parasını ona "Bu yıl benim haccım bu olsun" diyerek verdiğini anlatır.³⁶

İhyâu Ulûmi'd-dîn ve Kûtü'l-Kulûb'da anlatılan şekliyle ise Ali b. Muvaffak'ın Arefe gecesini uyurken rüyasında Kâbe'ye altı yüz bin ziyaretçi geldiği hâlde yalnızca altısının Hacc'ının makbul olduğu aktarılır. Ali b. Muvaffak Hacc'ının kabul olup olmadığı endişesi içindeyken başka bir rüya daha görür ve

³⁴ Feridüddîn-i Attar, **a.g.e.**, s. 84.

³⁵ Feridüddîn-i Attar, **a.g.e.**, s. 52.

³⁶ Feridüddîn-i Attar, **a.g.e.**, s. 63-64.

Allah'ın altı hacının her birine yüz bin kişi "bahşederek" diğer Hacları da kabul ettiği bildirilir.³⁷

Anlaşıldığı üzere, ne ibadetler küçümsemekte ne de kula yapılması zor imkânsız mükellefiyetler yüklenmekte, bir orta yol gözetilmektedir. Bunun başka bir örneği ise Ebû Bekr-i Varrâk'ın Mekke yoluna giderken ona kim olduğu sorulduğunda verdiği "Bir garibim" cevabına "Hicaza gidersin, Allah seninledir. Allah seninle olunca garip mi olursun ki Hak üsünden şikâyet edersin" gibi derinlikli cevabıdır.³⁸ O yola çıkıldığında şüphesiz Allah ile beraber olunacaktır. O hâlde Hacc'a giden yolda böylesi bir bilinçle hareket edilmelidir.

3.1.2. Hac'a Gidememek/Hac'ı Kaçırmak/Hac'ı Tamamlayamamak Üzerine Metinler

Hac ile ilgili metinler söz konusu olduğunda sadece Hac yolunu, Kâbe'yi anlatan veya Hac ibadetini anlatan metinler değil, Hac'a gidememiş olmanın verdiği hüznü ve Kâbe arzusunu anlatan metinler de göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Hacc'ı kaçıranların âh etmesi üzerine kurulu olan hikâyelerdir.

Hikâyenin özeti ise şu şekildedir; Hacc'a gidemeyen bir genç ah etmektedir. O esnada yanında dört kere Hacc gitmiş olan Süfyan vardır. Gencin durumunu görünce yaptığı ibadetlerinin hepsini bir âha satmaya karar verir. Bu teklif hem Hacc'ı kaçıran genç hem de Süfyan tarafından kabul edilir:

Bir yigitden hacc-ı İslâm oldı fevt
Âh kıldı cân u dilden ol be-savt

Hâzır idi anda Sûfyân iy dede
Ol yigide didi iy mâtem-zede

Kılmışam dört haccı bu der-gâha ben
Sataram kamusını bir âha ben

Ol civân aydur ki ol dem iy azîz
Haccı vir sen dahı algıl âhı tîz

³⁷ İmam Gazâlî a.g.e., s. 687; Ebû Tâlib El Mekkî, a.g.e., s. 389-390.

³⁸ Feridüddîn-i Attar, a.g.e., s. 192.

Ol zamânda dest emânet tutdılar
Bir birine hôş metân satdılar

Esrârname 59-60/502-506³⁹

Süfyan, o gece bir rüya görür. Rüyada Ebu Süfyan ile birlikte gence neler kaybettikleri gösterilir. Gencin âhı aslında elli bin Hacc sevabıyla kabul olmuşken, yaptığı anlaşmayla dört Haccı elli bin Hacc'a tercih etmiştir. Süfyan ise ahı tercih ettiği için doğru olanı yapmıştır:

Ol zamânda dest emânet tutdılar
Bir birine hoş metân satdılar

Gördi Sûfyân ol gîce tâ kim be-hâb
Cânib-i Hakdan olur ana hitâb

Kim ticâretten katı sûd eyledün
Özüni yek pâre mes'ûd eyledün

Elli bin Hacca kabûl oldu ol âh
Ol civân öz işini kıldı tebâh

Ana dahı çâr Hacc oldu kabûl
Elli bini dörde viridi ol fuzûl

Esrârname 60/506-510

Sağaltım izleğiyle okunduğunda ise bu hikâyede âh, Hacc ibadetini içtenlikle istemeyi somutlar. Böyle bir ah ibadete riya karıştırmayan, “derinden gelen hasreti” işaret etmektedir. Bir anlamda Yaratıcı ile yakınlaşma arzusudur.⁴⁰

Süfyan'ın o esnada bu ahı duyması ise hikâyenin akışını değiştirmektedir. Dört kere hacc'a gittiği için bir âh karşılığında satmaya karar vermesi de bir yönüyle riyadan uzak kaldığını gösterir. Hacc'ın kabul olup olmayacağı belli değildir; ancak gönülden çıkan ah riyasız bir isteme olduğu için makbul görülmüştür.

Süfyan'ın dört Haccı ise ibadetine değer atfeden genç de, ibadetlerini servet olarak gören insanı somutlamaktadır. İçten bir âh da, yani ibadetini riyasız şekilde yerine getirme arzusunun saflığı da ödüllendirilmiştir. Süfyan'ın Hacc'ı da dört Hacc'dan fazla mükâfatlandırılmıştır.

³⁹ Tebrizli Ahmedi Esrârname Alıntıları için Bkz: Özlem Tegün, **Tebrizli Ahmedi-Esrâr-nâme Metin-Açıklamalı Dizin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2008.

⁴⁰Vaughan-Lee, Llewellyn, **Kalbin Dönüşümü**, Çev. Sema Krebs, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014, s. 49.

XV. Yüzyıl'dan itibaren Anadolu'nun pek çok yerinde Hac'a gitmeyen kişilerde de "Hacı" lakabına rastlandığını ifade eden Faroqhi bu durumu insanların gözünde Hac'ın "benzersiz derecede kutsal ve arzu edilir" olmasına bağlar.⁴¹

Faroqhi'nin tespitlerinden hareketle, bu metinler üzerinden somutlanan duygunun temelde Allah'a kavuşmak için duyulan iştihak ve arzu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yolda olmak ve Hac için gönülden arzu duymak zaten toplumda Hacı lakabının insana yüklediği sorumluluklardan belli olmaktadır.⁴²

Burada ibadetlerdeki niyetin ve ihlâsın vurgusu yapılmakla birlikte ibadetlere de dayanmamak gerektiği açıkça anlatılmıştır. Yani karşılık uğruna ibadet yapmanın yanlışlığı gösterilmektedir. Elbette ki ibadetlerin sevapları vardır. Bunun için de ibadet edilebilir; ancak buradaki uyarı ibadetlerin ticarete dönüşmemesi içindir.

Hac arzusu duymanın temelinde Kâbe'nin Allah'ın evi olması vardır. Sadece Beytullah oluşu bu iştihak için geçerli bir sebepken dünyada görülmesi mümkün olmayan Rabbi'n cennette görülmesi için bu evin ziyareti "teşvik edilmektedir." Yani, Onu çağırın Rabbi'nin azametini zihninden çıkarılmamalıdır. Hac'a gitmeye niyet etmenin oldukça önemli bir işi yerine getirmek olduğunu idrak etmelidir. Yolun bu mübarekliğine paralel olarak büyük imtihanların da geleceği kesindir.⁴³

Dikkat çeken bir başka hikâye ise Pend-i Ricâl'de geçen "Hikâyât-i Hatun"dur. İbni Abdullah'tan rivayet edilerek anlatılan hikâyede İbn Abdullah bir yıl Kabe'ye gittiğinde tavaf etmek için gelen bir kadının tavaf esnasında hayz hâline bürünüp ibadetin yarıda kalmasıyla Allah'a niyazda bulunduğu şahit olur:

Pes tavâf idiyor iken ol ulu
Dinle imdi diyeyin iy bahtlu

Bil tavâf iderken anda ol nigâh
Çöküp oturd'eyledi derdile âh

Meger ana hayz irişmiş ol zamân
Anuniçün itmiş ol âh u figân

⁴¹Faroqhi, Suraya, **Hacılar ve Sultanlar**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 2.

⁴²Bayyigit, **a.g.e.**, s. 18.

⁴³ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.759.

Yüzünü göge tutup didi i Şâh
Her işe kâdirsin iy Hayy u İlâh

Da'vet eyledün çü geldim evine
Bu işi ger gayrı itseydi bana

Tâ şikâyet idedüm andan sana
Neydi suçum böyle kıldun kuluna

Pend-i Ricâl, 291/1478-1483⁴⁴

Kadın, Allah'ın evine davet edildiği ve geldiği hâlde hayz hâinden dolayı ibadeti yarım kalmıştır. Dua ederek ne yapması gerektiğini O'ndan bekler. Ah ederek kanlı gözyaşları döker. İbn Abdullah da otuz haccını teklif ederek kadından ahını ister. Kadın, fakir bir kulun yaptığı Hac'ları hediye edecek cömertliğini yaratan Allah'ın sonsuz zenginliğine dayanmıştır. Kulu böyle cömert davranıyorsa Allah kat be kat cömertliğiyle O'nu affedecektir:

Göricegiz ana özüm göynedi
Cûş idüp taşdı muhabbet kaynadı

Agluyarak ben de didüm iy Hatun
Sat bu âhın alayın senden satun

İtmişimdür ben otuz kez hacc i yâr
Gussalanma senin olsun ne ki var

Tek bu âhın vir sevâbın sen bana
Ben de virdüm ol kamu haccum sana

Pend-i Ricâl, 292/1486-1489

Didi bana ol cemâli âftâb
Sen bu denlü fakrıla bu haccı heb

Rahm idüben uş virürsin râygân
Tanrı senden râzı ola her zamân

Bu kadar baylugıla ol Pâdşâh
Haccumu 'afv itmeye mi ol İlâh

Pend-i Ricâl, 293/1490-1492

⁴⁴ Pend-i Ricâl alıntıları için bkz: Atabey Kılıç, **Mürîdî ve Pend-i Ricâl Mesnevisi İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin**, İzmir, Akademi Kitabevi, 2005.

O esnada kadına gökten yeşil bir ipek indirilir. Haccın kabul edildiği ve günahlarının hepsinin bir ah ile affedildiği yazmaktadır. Orada bulunan Hacılar da kadın vesilesiyle affedilmiştir. Daha sonra Mekke’de ölme niyazında bulunan kadının duası kabul edilir. Mürîdî bu hikâye üzerinden İnşirah suresindeki “Yalnız Rabbine yönel”⁴⁵ ayetine iktibasla kişinin yalnızca Allah’a dayanması ve istediğini O’ndan dilemesi gerektiğini hatırlatır. Bu şekilde isteyen eli boş kalmayacaktır:

Hâlimi ‘arz eyledim imdi ana
Muntazıram bir cevab gele bana

Söyleşürken biz bu sözi iy yare
Bir pare yeşil harîr indi yire

Pend-i Ricâl, 293/1493-1494

Didi ne var gör içinde işbunı
Nice gör yâd eyledi Mevlâ beni

Aldım anun içini açdum i cân
Dest-i kudretle yazılmış ol ‘ıyân

Yazmış anı haccunı kıldım kabûl
Her günah kim işledin ger az u bol

Yarlıgadum kamusun bir âhıla
Böyle olur dost olan Allâhıla

Dahı bu gün bundağı hâcılarını
Hep seninçün yarlıgadum anları

Pend-i Ricâl, 293/1496-1500

Bu mübârek Mekke de fevt olayın
Çün ölürin bâri bunda öleyin

Böyle diyüp Ka’beye tutdı yüzün
Kodı başı eşüğe kesdi sözün

Ol sa’atde teslim itdi cânını
Görmege ‘azm eyledi Sübhânını

Pend-i Ricâl, 295/1508-1510

Dir ”İlâ Rabbike fergab” ol Huda
Didiği oldur anun imdi bize

Pend-i Ricâl, 296/1518

Bu hikâyede kadının Kâbe’ye geldiği hâlde tavaf edemeyişi Hac ibadetine olan iştihakını arttırmıştır. Kadının musibet anında dahi şikâyet etmemesi de

⁴⁵“Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul ve yalnız Rabbine yönel” İnşirah 94/7-8.

oldukça dikkate değerdir. Çağrıldığı Kâbe'ye vardığı hâlde Hac ibadetini ifa edememektedir. Dolayısıyla oraya gitmek de ibadetleri gerçekleştirmek de kulun değil, Allah'ın elindedir. Ne yapması gerektiğini bilemez ve sonucu Allah'a bırakır. Kadının âh ederek kanlı gözyaşı dökmesi onun iştihakını gösterirken⁴⁶ İbn Abdullah bütün Haclarını ona vermek ister. Kadın otuz kere Hac eden İbn Abdullah'a fakir olduğunu söyler.

İmam Gazâlî İhyâu 'Ulûmi'd-dîn eserinde benzer şekilde bir kişinin Hac'mın sevaplarını; kabul olmayanlara vermeyi niyaz ettiği anlatır. Rüyasında Allah'ın "*Cömertliği ben yaratmışken sen bana karşı cömertlik mi yapıyorsun?*" dediğini görür.⁴⁷ Kûtü'l-Kulûb 'da bu kişinin Ali bin Muvaffak olduğu söylenmiştir.⁴⁸

Hikâyenin bu kısmında ibadetlerin defalarca yapılmış olmasının sahip olmak anlamına gelmediği hatırlatılır. Kul olan fakirdir. Zengin olan Allah fakir kulun cömertliğinden elbette çok daha fazlasını verecektir. İbadetteki ihlâs vurgusu ve tevekkül kavramı anahtar mahiyetindedir.

Kadının bu tevekkülü karşısında cevap gelir. Hac'ı kabul olduğu gibi onun vesilesiyle diğerleri de affedilmektedir. Burada da Hac ibadetinin farzlarını gerçekleştirenlerin Hacc'ı aslında kendi ibadetini tamamlayamayan bir kadın sayesinde kabul edilir. Bir anlamda da Hacıların ihlâs ve tevekkül niyetiyle gelip gelmediğine dair sorgulamalar yapılır. Hikâyede görüldüğü üzere kişi odaklı düşünülmez. Daima yaratıcı odaklı düşünülür. İnşirah Suresin'deki "Yalnız Rabbine yönel"⁴⁹ ayetine iktibas yapılmaktadır.

Nitekim kadının Mekke'de vefat etmesi Allah'la olan vuslatı gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Kadın, otuz Hacc'ı kabul etseydi İnşirah Suresinde geçen "Yalnız Rabbine yönel" ayetiyle amel etmemiş olacaktı. Kişiden beklemiş, talep etmiş olacaktı. Kadının ibadetin sayısına değil, nihaî hedefine yönelmiş olması ise "Yalnız Rabbine yönel" ayetine göre hareket etmeyi ve ibadetin sağaltımını somutlamaktadır.

⁴⁶ Ahmet Talât Onay, **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü**, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, s. 44.

⁴⁷ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 687.

⁴⁸ Ebû Tâlib El Mekki, **a.g.e.**, s. 390.

Esrârname’de geçen bir başka hikâyede ise bir âşik sarhoş(olarak) Kâbe’ye varıp Allah’a yalvarır. Allah’a olan hasretiyle perişan olduğunu, Hac emrini ifa ettiğini söyleyerek bir kul olarak elinden gelenin bu olduğunu dile getirir. Kul olarak gücü buna yeterken, Allah’dan bir karşılık beklemektedir.

Hacca buyurdunsa haccı eyledüm
Nice bin o yolda “Lebbeyk”söyledüm

Hem ‘Arâfât tagına turdum tamâm
Şartını küllî ödedüm ve’s-selâm

Sa’y idüben dahı kurbân eyledüm
Ne ki buyurdunsa fermân eyledüm

Hem Tavâf-ı ‘umre kıldum tamâm
Hazrete itdüm niyâz ile peyâm

Kudretüm iren budur uşda benüm
Yoluna kıldum fidâ cân u tenüm

Kudretin sen hîd bilürsin bendenün
Benüm itdügüm budur kanı senün

Esrârname, 154-155/1262-1267

İbadetlerinin O’na layık olmadığını itiraf ederek Allah’ın eşiğinde beklediğini söyler. Allah bunun üzerine Cebrail aleyhisselam’a seslenerek bu kulunun ahını tutmasını emreder. Bu ah, bütün âlem halkının canını yakacak, denizleri ve yerlerin hepsini yakacak kudrettedir.

Sana lâyük kılmadum hergiz ‘amel
Kıldugum bed-kâr u bed-fi’l ü degal

Esrârname,155/1271

Tâ’at ehli olsa ‘âlem cümle bâz
Sen kamusından berîsin bî-niyâz

Yine dönse olsa ‘âlem pür-günâh
Sen yine müstagnîsin iy pâdişâh

Esrârname,156/1273-1274

Muntazıram şimdi ben iy bî-nazîr
Cân u dil katında burda sen esîr

İşigüne düşdi işüm bu zamân
Dahı işün bilmezem budur hemân

Esrârname,156-157/1279-1280

Hak Te'âlâ kıldı Cibrîle nidâ'
Hâzır ol kim şimdi turur ol gedâ

Bir nefes âh eyleyüp seyrân ider
Cümle 'âlem halkını bî-cân ider

Esrârname,157-158/1286-1287

Tutgıl anun âhını sen iy emîn

Yoksa yanar bahr u berr cümle zemîn

Esrârname,158/1289

“Hikâyet-i Hatun”a benzer şekilde Allah’a olan iştiyakın bir âhla somutlandığı bu hikâyede Allah’ı bulmak amacıyla Hac’a gelen Hintli’nin Allah’a olan niyazına şahitlik edilir. Her bir niyazda kendi zayıflığı karşısında Allah’ın yüceliğinden bahseder. İbadetlerine değil, O’na sığınır. Yaptığı ibadetleri sadece gücünün yettiği kadar O’na layık olmak için ifa ettiğini, hiçbirinin Allah’a layık olmadığını bilmektedir. Bir önceki hikâyedeki gibi ibadetlerde ihlâs vurgusu yapılmaktadır. Yaratıcı-kul münasebeti olarak düşünüldüğünde de Hac ibadetinde Allah ile doğrudan muhatap olduğunu ve içten bir itirafla niyaz edilebileceği gösterilmiştir demek yanlış olmaz. Neticede de Allah’ın Cebrail aleyhisselam’a ahı tutmasını emrettiğinden hareketle iştiyak neticesindeki ahın gösterdiği ibadetlerde ihlâsın önemi vurgulanmıştır.

Bu hikâyeler bir yönüyle de Hac yapılmasındaki temel hedefin Hac ibadetiyle kendilerini çağıran Rabbi’n kalple zikredilip tavaf edilmesini somutlamaktadır.⁵⁰

3.1.3. Kâbe/Mekke/Medine Hakkında Bilgi Veren Metinler

İncelenen metinler arasına Hac’ın kaynağına, kutsal toprakların önemine ve tarihine dair bilgi verenleri de ayrıca zikretmek gerekir. Schimmel’in tarifıyla “tapıma ilişkin mitler” içeren metinlerde Kâbe’nin inşasına dair bilgiler, insanlık tarihi boyunca anlatılan, aktarılan anılar yer alır.⁵¹ Bununla birlikte, “nedenbilimsel mitolojiler” olarak adlandırılan ibadetlerin “kökenleri”ni açıklayan metinler içerisinde Hacc’a gidiliş sebebine dair açıklamalar, Hac ibadetinin ilk insan olan Hz.Adem’e dayandıran metinler de görülmektedir.⁵² Özellikle Hikmetnâme;

⁵⁰ İmam Gazâlî, a.g.e., s.763.

⁵¹ Schimmel, a.g.e., s.168.

⁵² Schimmel, a.g.e., s.169.

Kâbe'nin yapılışından Hacer'ül-Esved'e, Mekke ve Medine'nin coğrafik özelliklerine kadar yer vermesi yönüyle oldukça önemlidir.

Hac ve sağaltım söz konusu olduğunda mekânın kutsallığını ifade etmesi açısından Mekke, Medine, Kâbe hakkında çok çeşitli bilgilere yer verilmiştir. Yazarların âdeta bir kameraya alıyormuşçasına Kâbe'yi, Hac ibadetinin gerçekleştiği atmosferi anlattığı metinlerin; Hacc'a gitmeyenler, ilk defa gidecekler için çeşitli betimlemelerle Hacc ibadetini yansıttığını söylemek mümkündür. Nitekim Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe Hac'a gidemeyenlere ithaf olunmuştur.⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'e göre ilk inşa edilen ev olan Kâbe'nin "Beytullah, Beyt'ül-Atik" olarak da isimlendirildiği bilinmektedir.⁵⁴ "Atik, köle azat etmek manasına gelen at kökünden olup hür demektir. Ev sahibi Allah, ev halkı insanlardır. Onun üzerinde kimsenin eli yoktur."⁵⁵ Kâbe kelimesi "ka'b" kökünden gelen "yüksek olmak, dört köşe şeklinde olmak, tomurcuklanmak" anlamındadır.

Normalde evden uzak kalındığında seferi hükmünde kılınan namazların burada seferi olarak kılınmayışı insanının kendi evine geldiğini göstermektedir. Böylece Kâbe'ye gelmek gurbetten eve dönmektir.⁵⁶

Kâbe'nin yapılışı hakkında çeşitli bilgilerden biri de Hz. Âdem'in dünyaya dönmeden önce "gökyüzünde görmüş olduğu bir şeyin anısına" yaptırılmış olduğudur.⁵⁷ Hz. Âdem; cennetten dünyaya indirilişinden sonra hatasına tövbe etmiş, Allah'a yalvarmıştır. Allah'ın emretmesi üzerine "ilham veya vahy ile" Mekke'ye gönderilip Kâbe'yi yaptığı rivayet edilmektedir. Dolayısıyla Hz. Âdem'in ilk Hac eden kişi olduğu bilinmektedir.⁵⁸

Nuh tufanı geçirdikten sonra zarar gören Kâbe'nin Allah'ın emriyle Hz. İbrahim'in Hz. İsmail ile birlikte yenilediği bilinmektedir. Cebrail'in Hacerü'l-Esved'i Hindistan'dan getirdiği rivayet edilir.⁵⁹ İmam Gazâlî, İhyâ'da Hz.

⁵³Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe alıntıları için bkz: Ahmed Fakih, **Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe**, Haz. Hasibe Mazıoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

⁵⁴ Uludağ, **a.g.e.**, s. 95.

⁵⁵ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 52.

⁵⁶ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 53.

⁵⁷ Sadık Kılıç, **İslâm'da Sembolik Dil**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016, s. 219.

⁵⁸ Adem Tutar, "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi", **F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Elazığ, S. 6, 2001, s. 76.

⁵⁹ Kılıç, **a.g.e.**, s. 220.

Peygamber'in onu sıkça öptüğü, secde ettiği ve tavaf esnasında ona asasını dokunduğu aktarmaktadır.⁶⁰

Hac'ın yılın ancak belirlenen dönemlerinde ve kutsal topraklarda yapılabilmesi Hacıların var olan ilahî düzene eklendiğini göstermektedir. Bu ibadetin ifa edildiği topraklarda daha önceden Peygamberlerin ve sahabelerin yaşamış olduğunu bilmek "manevî ruhun" yaşanmasını sağlar. Nitekim yapılan çalışmalarda bugün dahi Hacılar'da en çok iz bırakan yerlerin Kâbe ile Hz. Peygamberin kabri olduğu tespit edilmiştir.⁶¹

Hz. İbrahim, Hz. Hacer ile evliliklerinden dünyaya gelen oğlu Hz. İsmail'den ayrı kalmakla imtihan olmuştur. Ailesini Mekke'ye getirip bırakmak durumunda kalmıştır. Bunun ardından Hz. Hacer'in Mekke'de azıkları bitince öncelikle Sefa tepesine ardından Merve tepesinde giderek su aramıştır. Bu arayış onun koşarak yedi kere tekrarlamasıyla sonuçlanır. Döndüğünde ise Hz. İsmail'in ayaklarından fışkıran suyu görmüştür.⁶² Hac ibadetinin temelini Hz. İbrahim ve ailesinin yaşadıkları oluşturmuştur. Hz. Hacer'in suyu ararkenki hareketleri "say olarak" ibadet şeklini alır.⁶³

Hz. İbrahim ailesini görmek için geri döndüğünde Hz. İsmail'in kurban edilmesi emredilir. Şeytan önce Hz. İbrahim'e, ardından Hz. Hacer'e ve Hz. İsmail'e musallat olduysa da her seferinde taşlanarak kovulmuştur. Hz. İsmail'in teslimiyeti ve Hz. İbrahim'in tevekkülü neticesinde gökten bir kurban indirilmiştir. Kurban kesmek, bu hadiseden sonra başlamıştır. Bu olaydan sonra da Kâbe'nin yapımı emredilmiştir. Allah'ın gösterdiği yerde⁶⁴ Kâbe'yi inşa eder.⁶⁵ Kâbe'nin duvarları yükseldiğinde getirilen taşa İbrahim Peygamber'in ayak izi kalmıştır. Bugün ziyaret

⁶⁰ İmam Gazâlî **a.g.e.**, s. 688; "Ben Umer İbnu'l-Hattâb'ı gördüm, o Hacer-i Esved'i öptü de: Eğer Resûlullah'ın seni öptüğünü görmeseydim, seni öpmezdim, dedi." Bkz: Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, **Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi**, Çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, C.IV. s. 1545.

⁶¹ Bayyîğit, **a.g.e.**, s. 181.

⁶² Bayyîğit, **a.g.e.**, s. 33; Martin Lings, **Hazreti Muhammed'in Hayatı**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997, s. 9.

⁶³ Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II, s.336.; Koca, **a.g.e.**, s. 337.

⁶⁴"Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik):Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut." Hac 22/26.

⁶⁵"Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor, (şöyle diyorlardı:) Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."Bakara 2/127

edilen Makam-ı İbrahim'dir. Bununla birlikte kutsal toprakların insandaki bu tesirleri Allah tarafından seçilmiş olmasıyla da ilintilidir. "Bir yer asla orasını insanlar seçti diye değil fakat göklerde seçildiği için mukaddes olur."⁶⁶ Kitâbu Evsâfî Mesâcidi'ş-Şerîfe'de bu hadiseye yer verilir:

O Kâbe kapusunun karşusunda
O İbrahim makâmı kubbe anda

Mübarek ayağı taşda yir itmiş
Ziyaretdür ol anda kendü gitmiş

Kitâbu Evsâfî Mesâcidi'ş-Şerîfe, 28/107-108

Hız. Âdem tarafından cennetten getirilen Hacer'ül-Esved de Kâbe'nin kenarına yerleştirilmiştir. Tavafın başlangıcı ve nihayetini işaret eder.⁶⁷ Kâbe'nin inşası bittiğinde Allah insanları çağırması için Hız. İbrahim'e vahyetmiştir.⁶⁸

Hikmetnâme, Kâbe'nin yapılışı ve Hac ibadetiyle ilgili çeşitli bilgileri ihtiva eden mesnevilerden biridir. Hikmetnâme'de Batlamyus'tan rivayetle dört bin iki yüz şehrin yapıldığı yeryüzünde şehirlerin en şerefli Mekke olduğuna değinilir.⁶⁹ Allah'ın Cebrail aleyhisselam aracılığıyla Hız. İbrahim'e Hicaz'da bir Mekke adında Allah için bir ev yapmasını emrettiği bildirilmektedir:

Rivâyetdür ki Batlîmûs-ı hikmet
Sayupdur müdn-i dünyâ-yı temâmet

Meger dört bin iki yüz şehir-i âbâd
Olupdur yir yüzinde didi bünyâd

Hikmetnâme, 245/2072-2073⁷⁰

⁶⁶ Martin Lings, a.g.e., s.8.

⁶⁷ Bayyîğît, a.g.e., s.34.

⁶⁸ İnsanlar arasında haccı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yollardan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana(Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedin. Hac 22/27-28.

⁶⁹ "Ne güzel bir beldesin ve bana ne kadar sevimlisin! Benim kavmim beni çıkarmamış olsaydı senden başkasında oturmazdım."

⁷⁰ Hikmetname alıntıları için iki kaynak kullanılmıştır. Bkz: Metindeki 1-6307.beyit aralığını içeren alıntılar için: Mustafa Altun, **İbrâhim İbn-i Bâlî'nin Hikmet-Nâmesi (1b-149a) (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

İkincisi ise, 6282-12753 beyit aralığında olan kısımlar için Ali Şeylan, **İbrâhim İbn-i Bâlî Hikmet-Nâmesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin) (149a-300a)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

Kamunun eşrefidür şehr-i Mekke
Olarun eltafidur şehr-i Mekke

Hudâdan emr oldı Cebrayile
Kim inüben selâm ider Halîle
Hikmetnâme, 245/2075-2076

Yapa Allâh için ol yire bir beyt
Zihî Mevlâ teâlît teâlît

Kıla orada Beytullâh bünyâd koya
Hem Ka'betu'llâh ol yire ad
Hikmetnâme, 245-246/2079-2080

Hikmetnâme, Kâbe'nin yeryüzünde nasıl seçildiğini ve Hac'a gelenlerin nasıl çağrıldığı hakkında bilgi verir. Kâbe'nin coğrafi olarak seçimi bir bulutun gölge bırakmasıyla gerçekleşmiştir. Gölgenin düştüğü ölçülerde inşa edildiği, ezelde yaratılmış olan Hacer-i Esved'in yan tarafına konurduğu aktarılır. Allah, Beytin üstüne çıkararak halka buranın ziyaret edilmesi için seslenmesi emretmiştir. Hac çağrısı böylece annelerin rahmine kadar erişmiştir. Hacca gelenler ana rahminde o sesi duyanlardır:

Rivâyetdür ki gelüp bir gımâme
Bırakdı zıll-ı beyt olan makâma

Anun zıllı düşen mikdâr arzı
Esâs itdi yapıdı tûl u arzı

Hacer -i esved koyılan rükne dîvâr
İrişicek ana emr itdi Cebbâr

Ki vardur bakısar arzında bir taş
Hacer -i esveddür adı muntazır taş

Yaratmış anı rûz -i ezelden
İmâmetdür komışam ol cebelde

Getür ol taşı koy rüknine beytün
Yapuban çık çağır üstine beytün

Digil kim iy cihân halkı temâmet
Kalun bu beyti idün hacc ziyâret

Getürdi ta şı kodı ol arada
Bitüben Kabeyi kıldı Minâda

Kim işitdi anı ehl -i cihânun
İrişdi şarka garba savtı anun

Âsârlar sulbına irişdi ol ün
Analar rahmine kavuşdı ol ün

Gelür gelmiş ne kim varsa be şerden
İşitdi ol üni avratdan erden

İşidenler didi "lebbeyk lebbeyk"
Cevâbı eylediler "sadeyk sadeyk"

İşidenlerdür ol savtı temâmet
İdenler Kabetullâhı ziyâret

Semâ idenler oldı ol kelâmı
Kılanlar hacc şol beytül–harâmı

Hikmetnâme, 246/2083-2096

Metinde anlatılan Hacer'ül-Esved'in bir Müslüman nazarında önemi büyüktür. Hacerü'l-Esved'i öpmek Hacıların Hacerü'l-Esved'in bereketinden yararlanmak istediğinin bir ifadesidir.⁷¹ Bir hadiste onun “cennet yakutlarından biri” olduğu söylendiği aktarılmıştır.⁷² Hacerü'l-Esved'in kıyamette iki gözü ve dile olacaktır. Bu gözler ve dile şahitlik edecektir. Allah'ın aldığı ahitleri yazı şeklinde bu taşın içine koyduğu ve Müminler'in vefalarına, kâfirlerin ise nankörlüğüne şahit olduğu belirtilmiştir.⁷³

Hac ibadeti için kutsal topraklara gelen kişileri Allah'ın çağırdığını anlatan bu metinde Hacc suresi 27. ayete iktibasla annelerin rahmine erişen sesi duyanların Kâbe'ye gelerek “lebbeyk” diyenler olduğu aktarılır.⁷⁴ Böylece Hikmetnâme; Hacıların gelişini, Kâbe'nin inşasını, Hacerü'l-Esved'in yanına konulmasını

⁷¹ Schimmel, **a.g.e.**, s.142; Tirmizli Ebu İsa Muhammed Bin İsa Bin Sevre **Sünen-i Tirmizî Tercümesi**, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul, Yünus Emre Yayınları, t.y., C.II, s. 121.

⁷²Tirmizli Ebu İsa Muhammed BinİsaBin Sevre, **a.g.e.**, C.VI,s.131.Detaylı bilgi için bkz:Hadis Dizini.

⁷³ Ebû Tâlib El Mekki, **a.g.e.**, C.III, s.391. Detaylı bilgi için bkz: Hadis Dizini.

⁷⁴İnsanlar arasında haccı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yollardan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedinir.”Hacc 22/27-28.

yaratılışla irtibatlandırır. Hac ibadetinin tarihiyle Hac esnasında yaşanan atmosferi birleştirilir:

Rivâyetdür ki yitmiş bin kadar hâc
Anı hacc itse gerek yılda iy hâc

Bulardan eksük olsa anda sâlik
Tamâm itse gerek durur melâyik

Atanlar ehl terk idüp vatanlar
Dökerler mâl u çekerler mihenler

Hikmetnâme, 245-246/2097-2099

Hikmetnâme’de anlatıldığı üzere yetmiş bin Hac’ın bir yılda tamamlanması gereklidir. Eksik olanları melekler tamamlamaktadır. Vatanlarını terk ederek ve bu yolda mallarını harcayarak çeşitli zorluklarla tavaflar yapılmakta, dünya kisveti artık haram kılınmaktadır. Onun yerine ihram örtüsü giyilir. Baş açık, ayak yalın ve gözler yaşlı bir şekilde gece gündüz yalvarırlar. Allah’ı tekrar tekrar tespih ederler. Hacerü’l-esved’e yüzlerini sürerler. Hayır ve ihsanlarda bulunurlar:

Tavâyifler kılur azm mesâfe
Beriyyeler çeker gelür tavafa

Bu dünyâ kisvetini kılur ihrâm
Giyerler tenlerine setr -i ihrâm

Baş açuk yalın ayak çeşm-i giryân
Yürürler gice gündüz zâr-ı sührân

Yüz urup çağırurlar Hakka "sadeyk"
Dahı "lebbeyk Allâhümme lebbeyk"

Hikmetnâme,247/2100-2103

Daha sonra Hacer’ül-Esved hakkında bilgi verilir. Yine ezelde yaratılmış bir taş olması yönüyle yaratılışa atıf yapılır. Siyah olduğu ama billura ve nura benzediği söylenmiştir. Rivayete göre ezelde beyaz olan taş günahkârların ona yüz sürmesinden siyah rengi almıştır:⁷⁵

Hacer-i esved ki rüknindedür ol taş
Sürerler halk ol taşa göz-ile kaş

⁷⁵“Hacerü’l-Esved, süttten daha ak olarak cennetten indi ve sonra onu Âdemoğullarının hataları kararttı.” Tirmizli Ebu İsa Muhammed Bin İsa Bin Sevre, **a.g.e.**, C.II, s.131.

Kılurlar hayr hem ihsân iderler
Virürler sadaka vü kurbân iderler

Egerçi karadur billûra benzer
Karanudur velîkin nûra benzer

Rivâyet böyledür ol taş ezelde
Ag imiş koyulacak ol mahalde

Sürilmekden yüzi ehl-i günâha
Dönüpdür ag-iken levni siyaha

Hikmetnâme, 247/2104-2108

İncelenen metinlerde mekân cansız bir manzara şeklinde tasvir edilmemiş, kutsal metinlere ve Hadislere referansla farklı bir okuma teklif edilmiştir. Bu mekânsal tasvirler, bir başka deyişle cansız doğaya İslam'ın bakışıyla anlam kazandırdığını okumaktır. Hac esnasında ibret almaya, Allah'ın kudretini ve yüceliğini tefekküre odaklanmayı işaret eder.⁷⁶

Mekânın insanla olan ilişkisinden hareketle neden Hicaz'a gitmenin farz olduğunu anlatılır. Kâbe'nin insan hayatındaki izdüşümünü aktarılır. Hadis-i şerifte yerin merkezinin Kâbe olduğu bildirilmiştir. Göğün bir yıldızı olan Kâbe ortada durmaktadır. Hem gökyüzünde hem de hatt-ı istiva duran Kâbe, gökyüzünün ve yerin kesişiminde yer alır. Müminlere rahmet makamı olan, şerefli bir mekândır.⁷⁷ Dünya bir bedene benzetilirse canı Mekke olarak düşünülmüştür. Keramet cevherinin merkezidir. Böylesi şerefli olduğu için herkese ziyaret farz olmuştur. Günde beş kere secde edilen yerdir:

Nebîden bu hadîs-i muhteremdür
Ki yirün sürresi Beytül-Haremdür

Nite kim kutb-ı encüm dir müneccim
Göğün bir necmdür vasatda kâyim

Hikmetnâme,249/2134-2135

Turupdur Kabetullâh Hudâdur
Felekde hem-çü hatt-ı istivâdur

⁷⁶ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s.384.

⁷⁷ Schimmel, **a.g.e.**, s.20; Detaylı bilgi için bkz: Hadis Dizini.

Semâ ortası ol arz ortası bu
Anun-çün bir birine geldi karşı

Muhakkak bil ki oldur eşrefül-arz
Çü dünyâ göbegidür tûl ger arz

Rivâyet eylemişdür Kabul-ahbâr
İrişmişdür hem andan bize ahbâr

Hikmetnâme,249/2137-2140

Müşerref cây-gâhdur Kabetullâh
Muazzam bâr-gâhdur Kabetullâh

Harîm-i muhterem beytül-haramdur
Şerîf-i muhteşem beytül-haramdur

Cihân bir cisme benzer cânı Mekke
Kerâmet gevherinün kânı Mekke

Şerîf oldığı-çün arzı Hicâzun
Olupdur kamuya farzı Hicâzun

Hem oldur âsitâne-yi İlâhi
Kamu başların oldur secde-gâhı

Ki burc-i matla nûr-ı Hudâdur
Vatan-gâh-ı Muhammed Mustafâdur

Hikmetnâme, 249/2145-2150

Kimün kim ola Hak tevfiği yoldaş
Koya ol asitâne âkıbet baş

Hikmetnâme, 250/2153

Kitâbu Evsâfı Mesâcidi’ş-Şerîfe’de Ahmed Fakih şehrin orta yerinde bulunan Kâbe’ye eriştiğinde tavaf esnasında yaşadığı duyguları aktarır. Gözyaşları içerisinde Allah’a dua ederek kendini bulmuştur. Yukarıda bahsedildiğine benzer şekilde Kâbe’yi anlattıktan sonra böyle şerefli bir mekânda olmanın şükrüyle O’na yüzünü sürmüştür:

Segirdüben tavaf itdüm i kardaş
Akar idi gözümden dem-be-dem yaş

Hacer-i Esvede sürdüm çu yüzüm
Çu niyaz Hakka kıldum bildüm özüm

Göricek Kabenün yüzünü iy can
Didüm el-hamdü lillah hayy ü subhân

Ki beni bunda irgürdi Çalabum
Bilür hoz neydügin andan talebüm

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe, 25-26/74-77

Harem'deki işitenlerin gönlünü sevindiren ezanlara yer verir. Harem kapılarına kadar sayıp, kaydını düşmüştür:

Haremün dört bucakda dört menâre
Kanâdiller dizilmiştir kenâre

Müezzinler çıkar okur ezanı
Sevinür işidenün gönli canı

Harem kapuların şaydum tamamet
Kamu kırk dört kapudur zî alamet

Haremün orta yiri Katedür çak
İbadetdür anun var yüzine bak

Yüceliği inen yüksekdür iy can
Kıyas itsen anı kırk arşun iy can

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe, 27/91-95

Muhammediye'de ise Beyt-i Mamur'un inşası dört rivayetle anlatılır. İlki Hz. Âdem yaratılmadan önce secde edilidiği, ikincisi cennetten çıktığında Hz. Âdem'in bina ettiği, üçüncü olarak da cennetten çıkan Hz. Âdem'in dünyanın yuvarlak olduğunu görüp ağladığı için Allah'ın ona cenneten kızıl bir sarayı Kâbe'nin çizgisine koyduğuna dairdir. Böylece orayı tavaf edenleri Allah bağışlayacaktır. Dördüncü rivayet ise Beyt-i Mamur'un yükseltiyle yedinci gökte yaratıldığı, arşın tam karşısında yapıldığı, yüzünün Kâbe'ye döndüğü ve meleklerin gelerek ibadet ettiği'dir:

Biri bu kim onu bir ev dediler
Melekler bu yerde onu yaptılar

Dahi bulmamış idi Âdem vücûd
Dahi kılmamışlardı ona sücûd

İkinci bu kim yaptı âdem onu
Ki çıkmıştı cennetten ol dem ânî

Üçüncü bu kim geldi çünkim yere
Görür kim cihan hâli bir dâyire

Çü vahşet tutup zârilik eyledi
Elin tuttu Hak yârilik eyledi

Veribdi cennetten ona sarây
Kızıl yâkut idi yüzü hemçün ay

Kodı Kâbe'nin mevzı'nda onu
Ki âdem göre mevki'nda onu

Tavâf ede Âdem oğlanları
Bağışlaya lutfu ile onları

Muhammediye, 246-247/ 570-577

Budur bunda dördüncü kavlı-i sarîh
Kim ona karâr etti nakl-i sahih

Ki Hak beyt-i ma'mûr'u etti refi
Yedinci gök üzre yarattı bedi

Hizâsında arşın binâ eyledi
Yüzün Ka'be'ye ibtinâ eyledi

Muhammediye, 247/ 583-585

Kâbe “baş gözüyle görülemeyen melekût âleminin mülk âleminde timsalidir”. Bu timsal olma özelliği melekût âlemine ulaşan bir “yol”dur.⁷⁸ Bu yüzden Beyt-i mamur ile Kâbe aynı çizgidedir. Meleklerin Beyt-i mamuru tavafı Kâbe'nin tavafıyla eşleşir.⁷⁹

Muhammediye'de Kâbe'nin yapımıyla ilgili Allah'ın Hz. Âdem'e iki bin yıl önce bir ev indirdiği, o evi tavaf ederek kendisine zikretmesini söylediği aktarılır. Allah'ın tekrar orada bir araya geleceklerini buyurduğu şeklinde geçmektedir:

Ki senden ön iki bin yıl bir ev indirmişem yere
Buyurdum kim ferîştehler kılalar hükmüne icmâ'

⁷⁸ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.763.

⁷⁹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.764.

Binâ eyle ol evde pes tavâf et onu kıl tehlîl
Bana tesbîh ü takdîs et benim zikrimde kıl isrâ'

Yüce savt ile lebbeyk et dahi Havvâ'ya hüzn etme
Ki geri sizi cem' edem kılasız anda isticmâ'

Ne kim var gönlün içinde bilirem onu yâ Âdem
Dahi Havvâ ki kalbinde seninçün kılar istîdâ'

Muhammediye, 295/1290-1293

Bu evin en büyük Kible olacağını, şerefının de Hz. Âdem'e yeteceği arşının tam karşısında yer aldığı için namaz ve zikirleri işiteceğini söyler:

Dahi ol ev ki yaparsın kılâm ben kible-i kübrâ
Sana işbu şeref bestir ki yaptın eşrefü'l-evzâ'

Bana onu haram kıldım çü arşıma mukabildir
Namâza zikre meşgûl ol du'ânı eyleyem ismâ'

Muhammediye, 295/1295-1296

O eve gidebilmek için Hindistan'dan Hicaz'a gelir. Yol göstermesi için ona eşlik eden melekler gönderilir. Bastığı yerler bayındır hâle gelir. Haccının kabul olduğu bildirilir. Kendisinden iki bin yıl önce yapılan bu ev Hz. Âdem'e emanet verilir:

Pes andan Hind arzından yürüdü Mekke arzına
Ziyâret kıla tâ onu ola ev ıssına mitvâ'

Hak ona bir melek koştı kim irşâd eyleye yolun
Melekler etti istikbâl kılıp izâz ile itlâ'

Ne yere kim kadem bastı sonucu oldu ma'mûr ol
Yapıldı kal'a şehristan imâret eyledi zurrâ'

Dediler ona yâ Âdem kabûl oldu senin haccın
Ki senden ön iki bin yıl bu beyti etti Hak ibdâ'

Ziyâret eyledin onu tavâf ettin kılıp ta'zîm
Çü teşrîf eyledin bunda sana kıldık onu îda'

Muhammediye, 295/1298-1301

Kâbe'ye bakmanın dahi ibadet olduğu hadislerde aktarılmıştır.⁸⁰ Pend-i Ricâl'de de bu hadise iktibasla kendisine bakılması ibadet olan beş nesne sayılmıştır. Bunlardan ikisi Hac ibadetiyle ilgilidir. Biri Kâbe'nin yüzüne ikincisi ise zezem kuyusuna bakmaktır:

Râvidür Mahkûm-ı Şâmî bu söze
Dinleğil imdi ne dir iydem size

Eydürür ol sadr-ı bedr-i âlemün
Şems-i âlem fahrı cümle âdemün

Didi beş nesne ibâdetdür Haka
Hakdur ana şekk kılman mutlakâ
Pend-i Ricâl, 538/3641-3643

Budur üçüncisi anun iy ahî
Kabe-i muazzama bakmak dahi

Gel işit gör nedürür dördüncisi
Bilin oldur bellü Zemzem kuyusu
Pend-i Ricâl, 539/3648-3649

Kıyamet gününde Kâbe'nin "onu ziyarete gelenlerle" cennete gireceği aktarılmıştır. Kûtü'l-Kulûb'da Allah'ın Kâbe'ye her gün yüz yirmi rahmet indirdiği altmışının tavaf edenler, kırkının namaz kılanlar ve yirmisinin de ona bakanlar için olduğu aktarılmaktadır.⁸¹ İmam Gazâlî İhyâ'da yalnızca bakılmasının bile ibadet olduğu Kâbe'nin bu özelliği "*Allahu Teâlâ'nın yarattığı en hayırlı ve memleketler içerisinde en sevdiğim yer sensin. Eğer senden çıkarılmayaydım ben de çıkmazdım.*" Hadis-i şerifinde buyrulduğu en şerefli yer olmasına bağlanır.⁸²

Aynı şekilde Kitâbu Evsâfı Mesâcidi's-Şerîfe'de de ibadet olduğuna yer verilmiştir:

Haremün orta yiri Ka'bedür çak
'İbâdetdür anun var yüzine bak

⁸⁰ "Kâbe'ye bakmak ibadettir" Deylemî, Hz. Ayşe'den rivayet etmiştir.

⁸¹ Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 385.

⁸² İmam Gazâlî, **a.g.e.**, 694.

Yüceliği inen yüksekdür iy cân
Kıyâs itsen anı kırk arşun iy cân

Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe, 27/94-95

Ferahnâme'de geçen bir başka hikâyede ise Abdullah adında bir velinin halkın arasına karışmadığı aktarılır. Bu veli, bir gün Mekke'ye gelir ve bir daha oradan gitmez:

Mekkeye bir gün irişdi ol aziz
Gitmedi andan dirliğin kıldı temiz

Hatiboğlu Ferahnâme, 230/2445⁸³

Neden Mekke'den gitmediği sorulduğunda ise rahmetin merkezi olan bu kutsal toprakları geceleri meleklerin ziyaret ederek Kâbe'yi tavaf ettiğini anlatır:

Nice durmayam ki rahmet bundadır
Îrte gice çok ferîşteler gelür

Ka'beyi kılur ferîşteler tavâf
Sanmanuz ben bunda durdugum güzâf

Hatiboğlu Ferahnâme, 230/2450-2451

Haftada bir Cuma gecesi velilerin hepsinin buraya geldiği, hepsi buradayken kendisinin başka bir yerde olmak istemediğini söyler. İçindeyken cennette olduğu hissi uyandıran böyle bir yerin nasıl bulabileceğini sorar. Cuma gecesinde evliyaların ve peygamberlerin buraya gelerek Kâbe'yi ziyaret ettiğini söyler. Allah'a yalvardığını aktarır. Her gün buraya rahmet yağmaktadır:

Haftada bir gice cuma gicesi
Bir veli kalmaz işidün nicesi

Dükelisi bunda gelürler î yâr
Nice terk idem bunı ben iy kibâr

Ben bunun gibi yiri kanda bulam
Cennet içinde meğer anda bulam

⁸³Hatiboğlu'nun Ferahnâme eserinden manzum Hadislerle ilgili alıntıları için bkz: Nihat Öztoprak, **Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Yüz Hadisler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993. Ferahnâme'de yer alan Hadisler dışındaki bölümler ve söz konusu bölümlerde geçen hikâyeler için ise bkz: Hatice Şahin, **Hatiboğlu Ferahnâme Dil Özellikleri-Metin, Sözlük**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1993.

Külli cuma gicesi bir em olur
Evliyâ vü enbiyâ bunda gelür

Kabeyi kılur ziyâret kamusu
Yalvarur allaha koyup nâmusu

Bunda her tanrı günü rahmet yağar
Hem ferîşteler iner göge agar

Hatiboğlu Ferahnâme, 231/2456-2461

Hikâyenin sonunda ise Kâbe'yi devamlı olarak makam edinmek ve evliyaların sohbetine katılmak amacıyla çabalamak öğütlenmektedir. Evliya sohbetinde devamlı olmakla kurtuluşa ermek tavsiyesi verilir. İhlâs ile ibadet edildiğinde Allah'a tercümansız erişmek mümkün görülmüştür. Evliya yolundan gitmek insanı ihtiyar sahibi yapacak, Peygamberler de şefaatçi olacaktır:

İmdi sende cehd kılığın iy hümâm
Ki idesin kabeyi dâyim makâm

Evliyâlar sohbetine iresin
Anların dirligündür göresin

Evliyâlar hoş terbiyet kılasın
Dâyim olasın gani kurtulasın

Tercümânsız irişesin tanrıya
Ger kılursan gendüzini bî-rîya

Gönlünü bu yola ger berkidesin
Evliyâ gitdüğü yola gidesin

Evliyâlar seni kıla ihtiyâr
Enbiyâ sana şefi ola î yâr

Hatiboğlu Ferahnâme, 231/2463-2468

Halka karışmayan bir velinin Mekke'ye gelerek oradan ayrılamaması Mekke'nin faziletlerini göstermektedir. Herhangi bir yere yerleşmeyen kişinin Mekke'den ayrılamayışı bulunulan mekânın sağaltımını işaret eder. Daha sonra bu kutsal toprakların özellikleri teker teker açıklanır.

Bu hikâye ibadetlerin sağaltım özelliği dışarıdan bir yabancıya gözüyle, bir başka deyişle farklı bir açıdan aktarılmıştır. Hac ibadetinin dışarıdan bir gözle

izletilmesi olarak okunabilir. Halk arasına karışmayan bir kişi gelse ve Mekke'yi görse; orada rahmet müjdesinin olduğunu, Peygamberlerin yaşadığını, meleklerin tavaf ettiğini hatta haftanın belirli günlerinde velilerin toplanarak Allah'a dua ettiğini öğrenecektir. Dünyada iken cennette gibi hissedilecektir.

Böylesi rahmet dolu bir yerde kalmak can u gönülden istenir. Aslında, bu mekânı ziyaret etmek Allah tarafından gelen bir emirdir. Hac yapan biri meleklerle tavaf etmekte, Peygamberlerin dokunduğu yerlere gitmekte, velilerle birlikte duaya katılmaktadır. Gazâlî "*Bilmiş ol ki sen Kâbe'yi tavaf ederken meleklere benzersin.*"⁸⁴ demektedir. Bu metinle de Hac esnasında gözle görülmediği hâlde orada gerçekleşenler gösterilir. Kutsal topraklara gidildiğinde "ulviyet ve ruhaniyet" uyandıran sebeplerden biri de Peygamberler ve Allah dostlarının varlığıdır.⁸⁵

Velilerin sohbetinin içine katılmak, orada "pişmek" ve kurtuluş müjdesine erişmek vardır. Allah'a ise "tercümansız erişilir." İbadetlerin kul ile Allah arasındaki iletişim çeşidi olduğundan bahsedilmişti. O hâlde bütün davranışlar ve zihin buna odaklanmalıdır. Hacı, yaratıcısıyla doğrudan konuşmaktadır. Gönülünü bu yol üzere sabit kılmak velilerin yolunu takip etmelidir.

Esrârname'de anlatılan bir başka hikâyede ise Hacc'a gitmekteki maksad sorgulanır. Bir Hintli Haca'a giden kabileyi görür. Kabileye Kâbe'nin ne olduğunu sorar. Kâbe'nin Tanrı'nın evi olduğu cevabını alır. Bu kez oraya niçin gidildiğini ve oraya giden hüzünlü insanların mutlu olup olmayacağını sorar. Aslında bu hikâyeye bütünüyle sağaltımın nasıl söz konusu olduğu sorusuna cevap olarak bakılması yanlış olmayacaktır. Yolda olan bir Hac kafilesine Kâbe'nin ne olduğunu, oraya niçin gidildiğini sormak niyet hakkında bir sorgulama yapmak demektir:

Didi kim Kâbe nedür iy reh-nümâ
Didiler Tanrı evidür iy gedâ

Didi anda varmadan nedür murâd
Anda varan gamlılar olur mu şâd

Kafile bu soruları yanıtlar. Günde bin kere Allah oraya tecelli etmektedir.

Orada bir nefeslik kalmak ebedî azaptan kurtulmaktır:

⁸⁴ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.763.

⁸⁵ Uludağ, **a.g.e.**, s 95.

Didiler kim günde bin gez bîş ü kem
Hak tecellî eyler anda ez-kerem

Her kim anda bir nefes sâkin ola
Ez-azâb-ı câvidân emîn ola

Esrârname, 72/599-602

Kâbe'nin böylesi güzel özelliklerini duyan Hintli de yola katılmak ister. Gece gündüz uyumadan o eve varma arzusu içinde duyar. Nihayet Kâbe' ye vardığında Allah'ı sorar. Burada Kâbe'ye varmanın sembolik anlamının ötesine geçmeyi, bu yolda Allah'ı bulmak gerektiği anlatılmaktadır:

Çünkü gördi Kabeyi kılur nidâ
Sordı ehl-i Kabeye kanı Hudâ

Esrârname, 72/606

Hacılar ise onu görmenin mümkün olmadığını, ev onun olduğu hâlde evin sahibinin orada olmayacağını her akıllı insanın bileceğini söylerler. Hac'ın zahirinde kalan örneği olarak cevabı verenler görülmektedir.

Ev anundur illâ evde olmaz ol
Bunu bilür her ki dîvâne degül

Esrârname, 73/608

Bu cevabı alan Hintli kendini kaybederek ev sahibi yoksa kendisinin niçin buraya getirildiğini sorar. Daha önce gidenlerin mutlu olduğu, bereketlerinin anlatıldığı yolculuk ev sahibinin olmadığına “zahmetle katlanılan bir yol” olarak görülmeye başlar:

Zârî kıldı kiyMüselmânlar kanı
Ne için getürdünüz bunda beni

Esrârname, 73/611

Ger ben âşufte bileydüm bunu
Çekmez idüm bu kadar yol zahmını

Esrârname, 74/616

Bu hikâyede de eğer Hac ibadetinin zahirî yönüyle yetinilirse özünün kaybolup elde ancak “yol zahmetinin” kalacağı anlatılır. Kâbe'ye duyulan muhabbetin amacı

Kâbe'nin Rabbi'ne yaklaşmak ve cehennemden korunmak olmalıdır. Günahlardan arınmak ve “ısrarla” affedilmek niyaz edilmelidir.⁸⁶ Ziyaretin amacı ıskanılırsa Allah'ın evini ziyaret sadece ev ziyareti olarak sathî kalabilir.⁸⁷ Hikâyede de bu minvalde, evin değil evin sahibinin gerekli olduğu söylenir:

Bana ne bu ev gerekdür ne makâm
Bana ev ıssı gerekdür ve's-selâm

Esrârname, 74/616

Sağaltımın neticelenmesini ise zahirdeki hacıların ağlayarak meselenin özüne vakıf olmalarıyla anlaşılmaktadır. O esnada bir nur görülmekte ve o Hintliyi kaplamaktadır. Kâbe ehli bu görüntüye dayanamaz ve bayılır. Uyandıklarında Allah'ın nuru olduğunu anlarlar.

Bunı çün hüccâc işitdi ol zamân
Nevha kıldı kamusı zâr u figân

Esrârname, 74/617

Nâ-gehânî oldı bir nûr âşikâr
Kapladı dîvâneyi hûrşîd-vâr

Esrârname, 74/617

Özine geldi yine bunlar kamu
Gördiler kim bürimiş ol nûr-ı Hû

Esrârname, 74/622

Hikâyede dikkat çekilmek istenen sonuç Hac'daki maksadın sadece bedenin “Kâbe etrafında dönmesi değil, asıl maksadın beytin Rabbini hatırlamakla kalbin tavaf etmesi”dir.⁸⁸

Her kimün matlûbı Sâni' olmaya
Sun'a bakup Sâni'ini bulmaya

Cehd kıl oturma hâlî rûz ü şeb
Sun'a bakup Sâni'i kılğıl taleb

Her ki gendü nakşına nâzır ola
Nakş içinde gendü nakkâşın bula

⁸⁶ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 764.

⁸⁷ Uludağ, **a.g.e.**, s. 97.

⁸⁸ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 763.

Fârig ola taşragı endîşeden
Çün tuya sırrı derûn-ı şîşeden

Esrârname, 75/624-627

Mürşidü'l-Ubbâd'da anlatıldığına göre Beyazıd, Hac'a gittiğinde Allah'ın evinde misafiri olduğunu söyler. Misafirliğe gidilen evde ev sahibinin görünmesinden yola çıkarak Müstean olan Allah'tan cemalini istemektedir. Allah da bu niyazına karşılık vermiştir. Allah'ı isteyen kulun efendi eşigine yüz sürmesi gerekir:

Dinle girü bir hikâyet sen i yâr
Dimiş ol Şeyh Bâyezîd nâmüdâr

Çünkü hac itdüm ben ol beytden yana
Dinle nitdüm varıcak eydem sana

Didüm iy sultân-ı azam kapuda
Konugam ben durmuşam uş tapuda

Bir kulun bir eve konuk gelse i şâh
Ana gözüdür ev issi iy pâdişâh

Pes ne lâyıkdur sana iy müsteân
İtmeyesin talatun bana ayân

Didi hazret bana kim iy bâyezîd
Sanma kim senden cemâlin dönderür

Şol Çalab kim sini bunda gönderür
Sanma kim senden cemâlin dönderür

Eyle diyüp şol saat kıldı zuhûr
İçini vü taşını eyledi nûr

Mürşidü'l-Ubbâd, 171/1585-1592

Çünkü kulsın lâzım oldu varasın
Ol efendi eşigine yüz süresin

Mürşidü'l-Ubbâd, 171/1594

Bu hikâyede Hac'ın Allah'ın evine misafirliğe gitmek olarak tanımlanması daha önceki "Hikayat-ı Hatun", Esrârname'de geçen hikâyelere paralel olarak Rabkul münasebetini ev sahibi ve misafir ilişkisine benzetilmesidir. Kulluk tanımının bir gereği olarak kişinin "eşiğe yüz sürmesi", O'na giden yolda olması gerekir. Hac

ibadetinin ne için yapıldığına dair sorgulatan, ne için yapılması gerektiğine işaret eden bir hikâyedir.

Mürşidü'l-Ubbâd'da geçen bir başka bölümde Tevrat'ta yer aldığına göre kıyamet koştığında Allah yedi yüz bin melek gönderir. Kâbe'yi altın zincirlere bağlayarak getirmelerini emreder. Melekler Kâbe'ye gelip zincirler takar. Kâbe'ye Allah'ın çağırıldığını söylediklerinde Kâbe dileği gerçekleşmeden gelmeyeceğini söyler:

Dinle Tevrît'de gelipdür bir haber
Cân kulagı-y-la bu sözi iy mu'teber

Çün kıyâmet yarıla kopa felek
Yidi yüz bin gönderiser Hak melek

Her birinde ola zencîr-i zeheb
Ka'be'yi tiz getürün diye o Rab

Ol melekler kamusı beyte gele
Takalar zinciri ana lutf-ıla

Bir melek diye ki iy beyt-i şerîf
Yüri kim okur seni Rabb-ı şerîf

Ka'be diye yürimezven iy melek
Şuna degin kim kabûl ola dilek

Mürşidü'l-Ubbâd, 169/1557-1562

Kâbe'nin dileği bütün komşularına şefaath etmektir. Celil olan Allah hepsine rahmet edecektir. Bütün Mekke halkı yüzü ak tenleri ihramlı şekilde haşrolunacaktır. Hac esnasında söyledikleri gibi "Ruh ve bedeni yaratan Rabbimiz, emret emret" diyecektir:

Dilegüm bu kamu koşuma i şâh
Eylegil beni şefi' iy pâdişâh

Hak diye itdüm şefi' sen bellü bil
Rahmet itdüm kamusuna ben Celîl

Pes bu kamu Mekke halkı haşr ola
Yüzi ag u tenleri ihrâm-ıla

Diyeler **lebbeyk lebbeyk rabbenâ**
Hâlikuk ervâh vel eşbâhana⁸⁹

Mürşidü'l-Ubbâd, 169/1563-1566

Melek tekrar yürü deyince Kâbe tekrardan bir dileği olduğunu söyler. Allah dünyada rızası için Hacı olana rahmet eder. Hac edenlerin hepsi Kâbe'nin yanında yüzleri ak şekilde lebbeyk derler. Kâbe'yi tavaf edeceklerdir:

Melek ol girü diye ki yürigil
Ka'be diye hâcetüm var bellü bil

Hâcetüm bu rahmet eyle yâ Şefik
Kullara “**yetîne min fecin amîk**”⁹⁰

Diye Hak bil rahmet itdüm şol kula
Dünyede ol Hakk-içün hâcî ola

Bir münâdî çağıra ol dem revân
Kamu halkdan seçilün iy hâciyân

Ne kadar haccı var-ise yügrüşe
Ka'be'nün çevre yanında çağrışa

Yüzleri ag ola **lebbeyk**⁹¹ diyeler
Ka'be'yi ol dem tavâf eyleyeler

Mürşidü'l-Ubbâd, 169-170/1567-1572

O zaman Kâbe mahşer içinde “uzak yoldan gelen”kullarına da rahmet etmesini niyaz eder. Bunun üzerine Allah da dünyada rızası için haccedenlere rahmet edeceğini buyurur. O esnada halktan seçilmiş bir tellal hacılara seslenerek bütün insanlardan ayrılmalarını bildirecektir. Ne kadar hacı varsa Kâbe yanında yüzleri ak bir şekilde lebbeyk diyerek Kâbe'yi tavaf edecektir. O esnada Kâbe mahşer içinde doğru yürür. Hz. Peygamber'i görünce Hacı olanlara şefaet edeceğini, Hacı olmayanlara O'nun şefaet etmesini talep eder. Şefaet isteyen Hac'a gitmelidir:

⁸⁹ “Ruh ve bedenleri yaratan Rabbimiz emret, emret!” Metne sadık kalınmıştır.

⁹⁰ Hac 22/27..... “nice uzak yoldan gelen” Metne sadık kalınmıştır.

⁹¹“Bu söze telbiye denir, Haccın sıhhatinin şartlarındandır.” Bkz: Mehmet Yılmaz, **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013, s. 448.

Pes hemân-dem Ka'be yürüye i cân
Mahşer içre hazrete ola revân

Ol Resûl'e ugraya nâgâh yolu
Diye kim iy Ravza-i Hakk'un güli

Hâcî olmayan kula olgıl şefî'
Şol ki hâcîdur benem bilgil şefî'

Bes dilersen kim şefâat bulasın
Lâzım oldur sana hacca varasın

Mürşidü'l-Ubbâd, 170/1573-1576

Kâbe metinde çağrılan, istekte bulunan bir özne olarak ele alınmıştır. Hacı olanın şahitliği Kâbe tarafından yapılacaktır. Kıyamette kendisi onun tarafından karşılanacaktır. Hac ibadetinde yaptığı sembolik hareketlerle kişi haşrolunacaktır. Dolayısıyla Hac esnasında gerçekleştirilen her bir duruş, geçirilen her an ebedi âleme yansiyacaktır. Hac ibadetinin dünyevî ve uhrevî bağlantısı Hac Suresi 27.ayete iktibasla gösterilmiştir.

3.1.4. Kâbe-Kalp Benzetmelerini İçeren Metinler

Bilindiği üzere, kalp ve Kâbe arasındaki benzerlikler sıkça kurulmuştur. Kalp kelimesi “en önemli olanın” anlatımında başvurulan bir benzetmedir. “Ben yerime göğüme sığmam Mümin kulumun kalbine sığarım”⁹² hadisinde, “Yasin suresini Kur'anın kalbi” olarak nitelendiren Hadis-i şerifte, “Allah sizin şeklinize şemailinize ve mallarınıza bakmaz, kalplerinize ve amellerinize bakar.”hadislerinde açıkça görülmektedir.⁹³

⁹² Kudsi hadis diye aktarılan bu sözün Hadis âlimleri tarafından dayanaksız olarak nitelendiği belirtilir. İbn Teymiye İsrâiliyâttan olduğunu belirtir. Ancak İmam-ı Rabbanî'nin Mektûbât Tercümesi, 1/239'da geçtiği de aktarılır. Detaylı bilgi ve söz konusu Kudsi hadis kaynağı için bkz: Yılmaz, **a.g.e.**, s. 441.

⁹³Hülya Küçük, **Tasavvuf ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s. 89; “Her şeyin bir kalbi vardır ve Kur'an'ın kalbi de Yâsîn'dir. Her kim Yâsîn sûresini okursa Allah ona, bu sûreyi okuması sebebiyle, Kur'an'ı on kere okumuş kadar sevab yazar.” **Tirmizî Tercümesi**, C.V, Kur'an'ın Faziletleri; Allah sizin şeklinize şemailinize ve mallarınıza bakmaz, kalplerinize ve amellerinize bakar.” Özağar vd., **a.g.e.**, C. II, s. 360.

Allah'ın biri hakiki ev olan Kâbe diğeri mecazî ev olan kalp olmak üzere iki evi olduğundan bahsedilmiştir. Her ikisine de hürmet etmek gerekir.⁹⁴ Yaratılmışlar içerisinde en şerefli olan insanın gönlünü kazanmak ciddi bir mesele olarak ele alınmıştır.⁹⁵

Mesnevî-i Murâdiyye'de gönül Kâbe'sine yüz vurmamanın Hacı olmadığı, Hacı'nın örtüldüğü uyarısı önemlidir:

Kim gönül kabesine vurmaya yüz
Hâcî sanma ana haccı oldu hicâb

Mesnevî-i Murâdiyye, 423/4257⁹⁶

Hac edenler iki sınıfa ayrılmıştır. İlk grup Kâbe'yi haccederken ikinci grup ise beytin sahibini hacc eder. Kâbe'yi tavaf edenler Beyt'e giderken Beytin sahibini tavaf edenlerin beyt ayağına gelir.⁹⁷

Nüşa-i Âdem'de Ârif bin kere Kâbe yalın ayakla tavaf edilse de bir gönül yıkıldığında Allah'ın onu kabul etmeyeceğini belirtir. Bunun sebebi metinde sorgulanmıştır. Allah kendi yapısı olan kalbe tecelli etmektedir, Kâbe'yi ise Hz. İbrahim yapmıştır. Kul yapısına binlerce kez Hac edildiği hâlde Allah'ın nazargahının yıkılması bir tezattır. Gönül tavafı en büyük hac'dır:

Ka'be'yi itsen tavâf bin kez yayak
Bir gönül yıksan kabûl itmeye Hak

Gönüli yabdı nazar kıldı Celîl
Ka'be'yi bildün k'ânı yabdı Halîl

Hacc-ı ekberdür gönül itmek tavâf
Gel bu Ka'be'yi tavâf it sen i sâf

Nüşa-i Âdem, 202/79-81

Hac ibadetindeki bu ayrımın anlaşılması sadece bireysel bazında bir sağaltım sağlamaz. Muhatap olunan kimselerin kalbinin “Beytullah olması” Allah'a hizmet etmek demektir. Böylece bu bilinç kişilerarası ilişkilerin de farklı veçheden ele

⁹⁴ Uludağ, **a.g.e.**, s. 98.

⁹⁵ Tosun, **a.g.m.**, s. 198.

⁹⁶ Mesnevi-i Murâdiyye alıntıları için bkz: **Muînî'nin Mesnevi-i Murâdiyye'si**, Mesnevi Tercüme ve Şerhi, Haz. Kemal Yavuz, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.

⁹⁷ Tosun, **a.g.m.**, s. 202.

alınması demektir. Bunun ilk adımı da kalpte Allah'ı taşıyan varlık olarak kişinin önce kendisini tanıması, iletişimde bulunduğu insanları böyle değerlendirmesi şarttır.⁹⁸ Bu metinden hareketle karşılaşılan insanların kalbinde Allah'ın olduğu bilgisiyle gelişecek iletişim boyut değiştirecektir. Bir insanla kurulan iletişim gönül tavafı olarak tanımlandığında ona gösterilen ilgi ve tutum da şekil değiştirecektir. Hem dinî bir referansla bir çeşit Hac yapılmış olunacak hem de insanlar hakkındaki kalıp yargıların yıkılıp her gelenin kalbinde Allah olduğu düşüncesiyle hareket edilecektir. İletişimdeki insanlar arasında bir eşitlenmeyi sağlayacaktır. İnsana hizmet, Allah'a hizmet olacaktır.

Cevâhirü'l-Kulûb'da Mekke hakkında bilgi verdiği gibi, Kâbe ile kalp benzetmeleri açısından çeşitli tespitlere yer verilmektedir. Mekke, Hazret-i Peygamber'in doğduğu şehirdir. Mekke kalptir, kâinatın ruhunun ruhudur:

İmdiden girü beyânın Mekke'nün
Şerh idelüm ger gözün varsa senün

Mekke'de geldi vücûda ol Resûl
Enbiyâlar serveri ehl-i usûl

Mekke kalbdür rûh-ı rûh-ı kâyinât
Kendüdür andan görünür pes o zât

Kalpten daha şerefli bir mekân olmadığına göre kalp Allah'a ait bir mekân olmalıdır:

Çünkü yokdur kalbden eşref bir mekân
Tâ ola ana mekân iy yâr-ı cân

Cevâhirü'l-Kulûb, 472/762-765⁹⁹

Kalp sadece “ilahi şeylerin aynası değildir.” Bunun da üzerine dünyadaki her şeyin Allah'ın Cemali'nin “ihtişamının yansıdığı bir ayna olarak” değerlendirilebilir. Gizli bir hazine olarak kendini bildiren Allah cemâlini “temaşa için dünyayı ayna

⁹⁸ Robert Frager, **Sufi Terapistin Günlüğü** çev. Ömer Çolakoğlu, İstanbul, Sufi Kitap, 2017, s. 78-79.

⁹⁹ Cemâl-i Halvetî'nin bütün mesnevileri için bkz: Leylâ Alptekin Sarıoğlu, “**Cemâl-i Halvetî'nin Tasavvufî Mesnevileri (Metin-İnceleme)**”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

olarak yaratmıştır.”¹⁰⁰ “Allah sizin şeklinize şemailinize ve mallarınıza bakmaz, kalplerinize ve amellerinize bakar.” Hadis-i şerifine iktibasta bulunulur.¹⁰¹ Bu yüzden varlık zahir olmuştur. Kişi ile âlem arasında eşleştirmeler yapılır. İnsanda bulunan kalp yerde Mekke ile eşleşirken nefis Mekke’deki putlarla eşleştirilir:

Pes anun-çun zâhir oldı ol vücûd
Anda kim oldur şerîf iy ehl-i cûd

Sende var ‘âlemde ne varsa i cân
Gâfil olmasın sen iy cân sırr-ı han

Sende kalb var yirde Mekke iy nigâr
Sende nefis var Mekke’de put oldı var

Cevâhirü’l-Kulûb, 472/766-768

Metinde geçen Mekke’deki putlarla nefis benzerliğinden hareketle kalbin temizlenmesi ve saflaştırılması üzerinde değerlendirmeler oldukça fazladır. Temelde, “Mümin Müminin aynasıdır.” Hadis-i şerifinin¹⁰² uzun yıllar bir “eğitim modeli” olarak görülmesi etkili olmuştur. İnsan kendisine vakıf olmakta eksik kalacaktır. Onun eksiklerinin yansıtılması gerekir. Buradan hareketle, ötekinde görülen eksikler söz konusu ise kişi kendindeki bir eksiklikten kaynaklandığını bilerek düzeltmelidir. Kur’an’da geçen “kazandıkları şeyler kalplerini kapladı”¹⁰³ ifadesi negatif özelliklerin kalbi paslandırmasıyla kendisine tecelli eden “İlahî nuru kalp aynasının” yansıtamayışıyla ilişkilendirilmiştir. Kalp aynasının paslarının çözülüp yansıtma özelliğini tekrar kazanması adına Allah’ı zikretmek gerekir. Kalpin paslanmaması için zikrin daim olması gerekir.¹⁰⁴

3.1.5. Kâbe-Vücut Benzetmelerini İçeren Metinler

Yeryüzündeki dağ ve taşlar insandaki kemiklerle; kan nehirlerle bilinç ağaç ve bitkilerle; örtüştürülmüştür. İdrak ise ağaç ve bitkilerle; bilinç kuşlarla, yedi uzuv göklerle eşleştirilir. Arzular yıldızlarla; nefis cinle; akıl meleklerle benzer düşünölmüş, kalp ise gökyüzüyle bir ele alınmıştır:

¹⁰⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁰¹ Özaşar vd., **a.g.e.**, C.II, s.360.

¹⁰² Özaşar vd., **a.g.e.**, C.IV, s.354.

¹⁰³ “Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir.”Mutaffi fin 83/14.

¹⁰⁴ Schimmel, **a.g.e.**, s.59.

Yirde tağ u taş sende üstühân
Yirde enhâr u bihâr u sende kân

Yirde eşcâr u nebât sende şu'ûr
Sende hâtır kâyinât içre tuyur

Sende a'zâ yidi kat 'âlemde gök
Şemmesîn gibi iki göz sende ök

Gökde encümdür havâs sende hemân
Yirde hayvân sende kamle kıldı han

'Âlem-i unsurda cin sende nüfûs
Gâlib olgıl olmasun sana nühûs

Âlem içinde melek sende ukûl
Bunların sırrında terk it ömr-i tûl

Âlem içinde semâ' sende kulûb
Sende 'irfân âlem içinde hubûb

Sende sâkinlük vakâr yirde karâr
Sâyirinün şerhini bul sen de var

Cevâhirü'l-Kulûb, 473/770-777

Zikredilen iki kalbin farkı ise Mekke'nin halkın tavaf ettiği, kalbin ise Hâlık tarafından tavaf edildiği şeklinde açıklanır:

İki kalbün farkını iy mü'minân
Bu fakîr dir tâ gide zann u gümân

Mekke halkundur ider dâyim tavâf
Kalb tavâfi Hâlık'undur şîn ü kâf

Cevâhirü'l-Kulûb, 473/779-780

Mürşidü'l-Ubbâd'da Kâbe'nin coğrafik özelliklerini aktaran metinlerde de görüldüğü gibi coğrafi bilgilerle insandaki kalbin özellikleri benzer düşünülmüş, çeşitli benzetmelerle dikkat çekilmiştir. Kâbe arşın orta noktasında bulunduğundan onun gölgesinde oturan arşın gölgesinde oturmuş olacaktır. Tevriyeli kullanılan arif kelimesi şairin yani insanın gönlünü tavaf etmekle eşdeğer olduğu yorumunda bulunur.

Hac esnasında arşın gölgesinde durulmaktadır. Bu ilahi çizgiye dâhil olmak demektir. O çizgiye dâhil olmaya paralel olarak gönül tavafı yapıldığında kalp Rabb'e asılı olduğu için O'nun karşısında durmak söz konusudur. O hâlde Hac ister gövde Haccı ister gönül Haccı olsun insanın Allah'ın kurduğu ilahî düzene uyumlanmasını işaret etmektedir. İnsan kalbi Allah'a asılı olan bir varlık, Kâbe ise arşın ortasında duran bir binadır.¹⁰⁵

Kâbe gölgesinde oturan arşın gölgesinde gibidir. Gölgesinde oturup arşa ermek için Kâbe ziyaret edilmelidir. Ya da arifin gönlünü tavaf edilmeli, çevresinde saf saf durulmalıdır. Kâbe'nin arşa asılı olduğu gibi, Arif'in kalbi arşın Rabbi'ne asılıdır:

Ya'ni zencîr-ile Kâ'be asludur
Hak te'âlâ 'Arş'ına ol vaslıdur

Her ki Kâ'be gölgesinde oturur
Sanki 'Arş'un gölgesinde uludur

Pes varun kılun ziyâret Beyt'i siz
Gölgesinde oturun 'Arş'a iresiz

Yâhu kılun 'ârifün gönlin tavâf
Turun anun çevresinde sâf sâf

Zîre bildün Kâ'be 'Arş'a asludur
Kalb-i ârif Rabb-ı 'Arş'a asludur

Kâ'be'ye halkdur kılan dâ'im nazar
Ârifün gönline Hak iy mu'teber

Kâ'be bil kim magfiretten uludur
Kalb-i ârif hod mahabbet toludur

Mürşidü'l-Ubbâd, 172/1596-1602

Hac esnasında gerçekleştirilen tavafta bir yön ve amaç birliği ile ümmet Allah'a yüzlerini döner. Bu eylem, Allah'a vasıl olmanın yollarından birinin de kullarından geçtiğini temsil eder.¹⁰⁶ Metinde de bu bilgi çağrıştıracak şekilde gövde

¹⁰⁵ Şeriatî, a.g.e., s. 58.

¹⁰⁶ Şeriatî, a.g.e., s.59; Uludağ, a.g.e., s. 94; 96.

Haccı yılda bir kere gerçekleştirilirken gönül Haccı her saat mümkün olduğuna işaret edilmiştir. Bir ibadet olarak Hac'ın böylesi bir düşünceden hareketle her saat yapılabildiği söylenmektedir:

Gerde haccı yılda birdür âşikâr
Lîki her sâ'at gönül haccı i yâr

**Hâciyân der râh-ı Ka'be mî devîd
Kâbe-i revhâniyân âmed bedîd¹⁰⁷**

**Kâne haccü'l Beyti haccü'l-mün'imûn
Kâne haccü'l-kalbi haccü'l- ârifûn¹⁰⁸**

Bes bu Ka'be'yi idersen sen tavâf
Karşuna tura melâ'ik sâf sâf

Mürşidü'l-Ubbâd, 172/1603-1606

Muhammediye'de Hz. Âdem yaratılırken toprağı çeşitli yerlerden alındığı aktarılır. Alnın yaratıldığı toprağın Kâbe'den alındığı, göğsü ve sırtı Beytü'l-Mukaddesten, çenesi Mısır'dan, ayağının toprağı Hicaz'dan alınmıştır:

Dediler Âzrâil Âdem toprağını alıcak
Etti alnı toprağını Ka'be yerinden misâs
Muhammediye, 263/824

İnciğini hem Mısır'dan almış idi kabz edip
Ayağın arz-ı Hicâz'dan etmiş idi ihtirâs
Muhammediye, 263/826

3.2.HACCIN FİZİKSEL SAĞALTIMI

Gülzâr-ı Ma'nevî'de Hac'ın fikhî şartlarının ardındaki hikmetler açıklanırken Hac ibadetini eda edebilmek için niçin Müslüman olmak gerektiğine de cevap verilir. Müslüman olmayanın yeri cehennemdir. Cehennemdeki ateşi çiy söndüremez. Ateşi söndürmenin tek çaresi gönle iman nurunun dolması, bedeninin de kulluk yaparak

¹⁰⁷ Metindeki biçimlendirilmeye sadık kalınmıştır: “**Hacılar, Kâbe yolunda gidiyorsunuz, belli ki gönül açıcı Kâbe geldi.**”

¹⁰⁸ Metindeki biçimlendirilmeye sadık kalınmıştır: “**Kabenin haccı, nimet verilenlerin haccıdır; kalbin haccı ise ariflerin haccıdır.**”

kandil görevi görmesidir. Müslüman olmayan kişi heva kanatları takmıştır, cehennemde yanacaktır:

Nedendür olmaduğı anla imdi
Kulak dut anı bir bir dinle imdi

Müsil mân olmasa yiri cehennem
Kaçan söyündürür ol oldu şebnem

Gülzâr-ı Ma'nevî, 25/535-536¹⁰⁹

Gönül î mân-ile nûr olmayınca
Beden kulluğı ile şu'le bulmayınca

Cehennem odları söyne mi andan
Hevâ kanatları göyne mi andan

Gülzâr-ı Ma'nevî, 25/539-540

O hâlde, Hac'a gitmek bedeninin kulluk ile alevlenmesi, gönlün iman ile nurlanarak cehennem ateşini söndürmesidir. Kâbe'ye gitmek bu yönüyle insanlar için bir kurtuluş olarak görülmüştür.

Miftâhü'l-Ferec'de ayaklar emanet olarak değerlendirilir. Sahibini yürüyüp Hicaz'a götürmeyen ayakların lütfü az olacaktır. Aynı şekilde kişi zezem suyuna kavuşma iştıyakı taşımazsa mutluluk üzüntüye tercih edilmiş olur. Allah yolunda yürüyüp telalık yapmamak, lebbeyk sesine âşık olmamaktır. Gözüne Peygamber nurunun gelmemesi Merve hakkı için o nurdan eksik olmaktır. Türbesine yüz sürmemek, yüzünü toprağına sürmemekle Ka'beyi tavaf etmemekle ömür boşa geçirilmiştir. Böyle geçen ömürde mutluluğun olmasına şaşılır:

Yürüyüp anunla kılmadun Hicâz
Gerçi çok lutf idi lîkin gördün az

Teşne-leb olmadun âb-ı zemzeme
Şâdiyi sehv ile degşürdün gama

Hak yolında yürüyüp peyk olmadun
Âşık-ı âvâz-ı lebbeyk olmadun

Gözüne gelmedi mi nûr-ı Mustafâ
Sende yokdur Merve hakkı-çün

¹⁰⁹ Gülzâr-ı Ma'nevî alıntıları için bkz: İbrahim Tennûrî, **Gülzâr-ı Ma'nevî**, Haz. Mustafa Demirel, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2005.

Türbe-i pâkine yüzün sürmedün
Baş urup hâkine yüzün sürmedün

Kâbe-i insâfı kılmadun tavâf
Hâ urursın dil ile güzâf

Hacca varup eylemedün umre sen
Turfedür kim şâd olursın ömre sen

Cemâlî, 105/1258-1264

Mürşidü'l-Ubbâd'da Âl-i İmran suresi 97. ayete iktibasla ibadetin Allah'ın insanlar üzerindeki hakkı olduğu hatırlatılmıştır.¹¹⁰ Hac ibadetinin farziyeti hakkında kısaca bilgi verildikten sonra bütün isyanlardan ayrılmak için Hac etmek teklif edilir. Cennette ikamet etmek isteyen farz kılınan bu ibadeti yerine getirmelidir:

Hem dahı dördünci hacc it azîz
Cümle isyândan olasın tâ temîz

Haccı sana farz kıldı ol Kadîm
Hac kıl cennetde olasın mukim

Daha sonra Hz. Peygamberin kudsi hadiste Allah'ın can ve ten kuvveti ve mal verdiği kullarından kendisini ziyarete gelmeyenlerin ciğeri kan, bağıri kebab olacaktır:

Bir hadîsinde Nebî hîş söylemiş
Hak dilinden hîş rivâyet eylemiş

Dimiş ol Hak kim kulum çün sana ben
Mâl ü kuvvet virdüm ü gem cân ü ten

Beni biş yılda ziyâret itmesen
İşüğüme gelübenin gitmesen

Bil ki mahrûmsın kulum oldun harâb
Cigerün kan olısar bagrun kebâb

Mürşidü'l-Ubbâd,168-169/1551-1556

¹¹⁰ “Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnîdir.” Âl-i İmrân 3/97.

Hac, İnsana çeşitli nimetler ihsan eden Allah'ın bir hakkıdır. Hac etmemek Allah'ın verdiği nimetler karşısında görevin ifa edilmeyişine bağlı olarak insanın harap olmasıdır. Mahrum kalmaktır.

Ferahnâme'de sırf hacı olduğu için ateşe yanmayan birinin hikâyesi anlatılmaktadır. Üç kere Kâbe'ye giden bu kişinin ilk Haccında borçları ödenmiş, ikincisinde Allah ona borçlanmış, üçüncüsünde de cehennemden kurtulmuş, cenneti bulmuştur:

Ol gişiler bizüm ilde didiler
Bir gişiyi zulmile öldürdiler

Oda koydılar od anı yakmadı
Göyündürüp andan yana hiç yakmadı

Çün ebul fazl anı işitdi sorar
Ol gişi üç hacc eylemişdi meğer

Didiler kim eyledür iy bahutlu
Hacca üç gez varupdur iy ulu

Döndi ebul-fazl eydür anlara î yâr
Ben işitdüm ululardan aşikâr

Bir gişi ömrinde üç hacc eylese
Evvelinde borcın öder her nese

Pes ikincisinde Allah iy ulu
Borçlu olur ol gişiye belgülü

Hem üçüncüsünde oddan kurtulur
Od göyündürmez anı cennet bulur

Hatiboğlu Ferahnâme, 254/2675-2682

Hacc'a giden kişinin cehennem ateşinden kurtulacağı müjdesi Hac'ın insanı edebileştirdiği yani bir çeşit değişim ve dönüşüme sevk ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ferahnâme'de yer alan başka bir hikâyede ise Hacı olmuş bir devenin kemiklerinin bile ateşte yanmadığı aktarılmıştır:

Bir deve hacc eylese bir gez i yâr
Ol mübârek olur iy şâh-ı kibâr

Yedi gez hacc eylese gör nice olur
Hak anı cennet devâsından kılur

Hatiboğlu Ferahnâme, 255/2684-2685

Gönsüre bir gez kakar külhancı
Kim niçün yakarsın oda hacıyı

Ana bir ün geldi iy sâhib kabul
Bir devenün sünügüdür bu kim ol

Hacca varupdur on gez ol deve
Her kaçan gideridi ive ive

Hatiboğlu Ferahnâme, 256/2693-269

Hikâyenin sonuna doğru devesi bile böyle makbul görülen Hac ibadetinin insan için önemine geçilir. Hacca'a gitmek Hz. Peygamber'in nurunu görmektir. Bir kere gidildiyse kişi ona layık olmalıdır. Daima o dikkatle hareket etmelidir. O hâlde Hac ibadetiyle kazanılan o bilinç hâli dönüşünden sonra da devam etmelidir demek yanlış olmayacaktır:

İmdi sende Mekkeye vardunısa
Ol resûllah nurın gördünise

Ana layık eyle her bir işüni
Menfaâtsüz kılma her cünbişini

Hatiboğlu Ferahnâme, 256/2696-2697

Eğer can ateşten kurtarılmak isteniyorsa Hacca'a giden kişi Hacı'yla övünmemelidir. Hacı olduğuna sığınmamalıdır:

Ger ümidin varışa hacdan senün
Kurtarayın dirisen oddan canun

Hacca kim vardun hemin ad eyleme
Gendüzüne yatlu bünyâd eyle

Hatiboğlu Ferahnâme, 256/2698-2699

Hacı sıfatıyla sıfatlananlara da kahretmemek gerekir. Çünkü Hac'ta hedef dirilik ve birliktir. Kişi görüntüde Hacı ise ve Hac'da geçirdiği o sağaltım sürecini döndükten sonra uygulamıyorsa veya içselleştirmiyorsa yani surette Hacı olduğu hâlde içinde çeşitli pislikler varsa haset etmeye yol açacaktır. Dışarıdan Hacı gibi gözüktüğü hâlde Hac yapmış bir insanda olması gereken özellikler yoksa kendisi kibre kul olmuş demektir:

Hacı didüklerine kahr itmegil
Yanılsın sen o yola gitmegil

Hacca varmakdan murâd dirlikdürür
Gönüler maksud olan birlikdürür

Suretin hacı için murdardur
Sana çün behl ü hasedler yardurur

Dışarıdan bakan sanur kim hacıdur
Sen hod sehl izzetün muhtâcıdur

İzzete kul eylemişsin özünü
İy Hatiboglı sakın gendüzünü

Hatiboğlu Ferahnâme, 256-257/2700-2704

Aslında Kâbe'ye gitmenin bile bu kadar önemsenmesi için Beytullah oluşu ve Hz. Peygamber'in nurunu görmüş olmak yeterlidir. Ancak, bu hikâyeden yola çıkarak Hatiboğlu Hac'ın insandaki tesirleri hakkında bilgi verir. O hâlde, haccın sağaltımı açısından verilen bu önerileri bize değerli ipuçları vermektedir. İhyâ'da Hac'ın ilk vazifesinin Hac'ın dindeki mevkinin bilmek, sonra ona heves etmek onu yapmağa azm etmek olarak açıklanır.¹¹¹ Hacı olmak oldukça arzu edilen bir sıfat olmasına rağmen bu sıfatın sözde kalması kişinin kibre kul olmasıdır. Ferahnâme'de yapılan Hac'ın bir hâl olarak hareketlere yansıyor yansımadığı sorgulanmaktadır. Hac ibadeti bittiğinde sadece Hacı olduğu ilan edilir, insanın hâl ve hareketlerle yansımazsa kişinin kendisini gözden geçirmesi gerekir. O zaman Hac'ı emreden Allah'a değil kibre kul olunmuştur.

3.2.1. Mikat ve İhram

Elbise kelimesi “iftial kalıbında iltibas ile yanılmak anlamına gelir.¹¹² İhrama girmek saygı ifadesi olduğu gibi elbiseden kurtulup kefen giymek demektir; böylece kişinin benliğinden sıyrılmasıdır.¹¹³ İhrama giren herkesin Allah huzurunda kul

¹¹¹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 756.

¹¹² Şeriatî, **a.g.e.**, s. 37.

¹¹³ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 38; Uludağ, **a.g.e.**, s. 97; Hücvurî, **a.g.e.**, s. 388.

kimliği ile çıkmakta, bir eşitlenme hâli gözlenmektedir.¹¹⁴ Kişi ihrama girerken çıkardığı bu gündelik elbiselerle içindeki günahları da çıkarıp atmalıdır.¹¹⁵

Günahın ağırlığından kurtulmak için kişinin “kefen giyip merhamet dilediği kimseye yalın ayak başkacak yaklaşması duada baş açmak” duaların bu şekilde hızlıca makbul olacağı inancına dayanır.¹¹⁶ Buradan hareketle, ev ve cami gibi mekânların girişinde ayakkabıların bırakılması kirlenmeyi önüne geçme isteğiyle birlikte bir saygı ifadesidir. Böyle bir ifadenin davranışa dökülmüş hâli de ihram giymektir.¹¹⁷ İhramlı olmak ahirette Allah’ın “ilahî huzuruna” varmakla benzerdir.¹¹⁸

Lebbeyk nidalarıyla Allah’a yönelmekle birlikte Hac başlamaktadır.¹¹⁹ İhrama giren kişi rutini kıracağından açık bir şekilde kendisiyle karşılaşma fırsatı elde eder.¹²⁰

Hac esnasında sadece kısıtlı süre için yapılması yasaklanan bazı davranışların haram kılınmasıyla başlayan ihram üç temel yasak üzerine kurulur; cinsellik, her türlü günah, üçüncüsü “başkalarıyla tartışmak.” Ali Şeriatî’ye göre bütün bu yasaklar insana benliğini hatırlatıp, öteki olarak karşısındakini kodlayan her şeyi içermektedir.¹²¹ Bu yasaklarla birlikte insanî boyutta herkes karşısındakini de korumalıdır; benliği pekiştirebilecek “kişisel bakım” da yapılmamaktadır. İnsanın odağı bütün çevresine yöneltmekle birlikte her şeyin “Allah’ın korunması” altında olduğu anlaşılmaktadır.¹²² Bu yönüyle ihram aynı zamanda kaygı ve bağımlılıklardan kurtulmanın sembolüdür.

Bahsi geçen yasaklar toplumun sağlığını korumak, bencillik tehlikesinden uzaklaşmak, rutinin kırılmasıyla “geçici haz ve menfaatleri” unutturmak için atılan bir adımdır. Ayrıca, ihrama girmek, insanın ardında bıraktığı dünyaya bağlayan “son

¹¹⁴ Geçicioğlu, **a.g.m.**, s. 224; Uludağ, **a.g.e.**, s. 96.

¹¹⁵ Tosun, **a.g.e.**, s.203.

¹¹⁶ Onay, **a.g.e.**, s.84.

¹¹⁷ Schimmel, **a.g.e.**, s.129.

¹¹⁸ Uludağ, **a.g.e.**, s. 96.

¹¹⁹ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 47.

¹²⁰ Demir, **a.g.e.**, s.121.

¹²¹ Şeriatî, **a.g.e.**, s.45; Geçicioğlu, **a.g.m.**, s. 224.

¹²² Atak, Mustafa ve Zeydan, Mithat “Haccin Psikoloji” **Maneviyat Psikolojisi**, Ed. Mustafa Atak, İstanbul, Elit Kültür Yayınları, 2016, s. 104; Geçicioğlu, **a.g.e.**, s. 224.

parçalardan” kurtulmasını yani kefen giymek suretiyle ölmeden evvel ölmesini çağrıştırır.

Yalnızca Allah’ın çağırdığı kişilerin erişebileceği Hac’ın “niyet ve telbiye ile ihrama girmenin” farkında olmak ibadetin kabulü için havf u reca arasında salınmayı beraberinde getirir. Hac suresi 27.ayette emredildiği gibi “kıyamet günü sur ile çağırılacak” olmanın hatra gelmesi gerekir.¹²³

İskendernâme’de ihrama girmek tendeki kötü özelliklerden kurtuluşa ermek ve “faziletler elbisesini giymek” olarak geçer. Bahsedildiği üzere, Allah karşısında bütün kimliklerinden soyunup kul kimliğini bürünmektir. Böylece, kişi içinden şeytanî vasıfları uzaklaştırır. Kişi teninden nefis şeytanını atmazsa Kâbe’ye de varsa sefa bulamayacaktır. Bir nefis eğitimi olduğu görülmektedir. İnsanın içinde nefsinin bu törpülenmemiş yanı kalırsa Kâbe’ye gitmesinin sağaltım sağlamayacağı ortadadır. Eğer şeytandan korunursa her yerde Allah’ın nurunu görmek mümkün olacaktır:

Kabenün Mikâtına çün irdi şâh
Evvel İhrâmûn tonına girdi şâh

Çıharup tenden rezâyil hasletin
Geydi ragbetle fezâyil hilatin

Çünkü kıldı varuban remy-i cimâr
Sürdi dîvi bânından nâm-dâr

Her ki tenden nefis dîvin sürmeye
Kabeye varsa Safâyı görmeye

Sen eger senden bu dîvi süresin
Kamu yird Allâh nûrın göresin

İskendernâme, 466/7469-7473

Ahmedî, insanın içindeki nefse karşı bir hatırlatma yapıyor. Nefs Hak’a perde olduğu için onu kaldırmak, ihrama girmektir. O hâlde ihrama girmek Allah’ın nurunu görmek için atılan bir adım olarak yorumlanabilir. İhram burada kişinin üzerindeki etiketlerden sıyrılması demektir. İskendernâme’de Beytullah’a girmekle gönle Allah’ın tecelli ettiğinden, orada benlikten geçerek beşerlik sıfatının kalmadığından

¹²³ İmam Gazâlî a.g.e., s. 762; Ebû Tâlib El Mekkî a.g.e., s. 373.

bahsedilir. Böylece herkesle eşitlenecek, kişi ne kimseden üstün olmadığı gibi kimseden de aşağı olmayacaktır. Bir diğer deyişle de ihramın göstereni hayatta insanın kendi etiketlerinden kurtulmasıdır.¹²⁴Benliğinden kurtulan kişi Allah'a ermeye yol bulmuş olacaktır:

Çünkü Beytullâha girdi oldı şâd
Kıldı anda kuds gül-zârını yâd

Buldı anda dürlü esrâra zuhûr
Rûşen oldı gönline Allâhü nûr

Eyle itdi ol arada mahv-ı zât
Kanda kalmadı beşerlikden sıfât

Kendülikden çün ana irdi fenâ
Buldı Hakdan ol fenâ-y-ıçun bekâ

Bulmag istersen Haka irmege yol
Var kendü varlığından mahv ol

İskendernâme,467/7476-7480

Bu düşünceleri somutlamak adına çiğın göğe yükselmesi için buharlaşması gerektiğini yani kendini yok etmesi gerektiğinden hareketle Hac, benliğin yok oluşuyla Allah'a vasil olmaya benzetilir.¹²⁵

Bir kelebek olan “şemin” muma koşarak orada kendini yok edip nura kavuşması gibi Hac da kişinin Allah yolunda kendiliğinden kurtulması gibidir. Tohum eğer tohumluk sıfatından kurtulup büyümezse gül de lale de olamayacaktır. Hac da bir tohum olarak tasavur edilen insanın gül ya da lale olma yolculuğu gibidir:

Mahv olup bulur göge şeb-nem zuhûr
Fâni olmayınca olmaz şem nûr
Dânelıhdan dâne çıkmazsa temâm
Ne gül ü ne lâle olur bî-keîâm

İskendernâme,467/7481-7482

¹²⁴ Şeriatî, a.g.e., s. 45.

¹²⁵ Onay, a.g.e., s. 333-34.

3.2.2. Tavaf¹²⁶

Envârü'l-Âşıkîn'de tavafın niçin yedi kez olduğuna dair açıklama yapılır. Allah, yaratılıştta meleklerle yeryüzünde bir halife vâr edeceğini buyurduğunda meleklerin “Orada bozgunculuk yapacak, kan akıtacak birini mi vâr edeceksin? Oysa biz seni överek yüceltiyor ve Seni takdis etmekte bulunuyoruz.” cevabı verdiği aktarılır. Allah “Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim.”¹²⁷ buyurduğunda meleklerin Arş-ı azamı yedi kere tavaf ettiklerinden bahsedilmiştir. Kabe’de tavafın bu andan kalma olduğu açıklanır.¹²⁸

3.2.3. Hacerü'l-Esved

İhyâ'da Hz. Peygamber'in onu sıkça öptüğü, secde ettiği ve tavaf esnasında esasını dokundurduğu aktarılmaktadır.¹²⁹ Hz. Peygamber'in mübarek elinin temas ettiği Hacerü'l-Esved'e dokunma esnasında bile öteki merkezli hareket etmek zorunluluğu vardır.¹³⁰ “Mekke ile Medine gibi mübarek yerlere ulviyet ve ruhaniyet bahşeden buralarda yaşamış ve yüce bir davanın mücadelesini vermiş bulunan peygamberlerle dostlarıdır.”¹³¹

Envârü'l-Âşıkîn'de Ebû's-Saîd el Hudrî'den rivayetle Hz. Ömer'in Hac esnasında Hacerü'l-Esved'in önüne gelerek “Senin zararı ve kârı olmayan bir taş olduğunu bilirim, fakat Resûl-i Ekrem'in sana hürmet ettiğini gördüğüm için ben de hürmet ederim.” dediğinde Hz. Ali'nin Hz. Ömer'e niçin böyle söylediğini sorarak Allah'ın ahd-i misakı Hacerü'l-Esved içine yerleştirdiğini ve tanıklık edeceğini belirttiğinden bahsedilir.¹³²

Tavafa başlamadan Hacerü'l-Esved'in selamlanması kulun Allah'a olan ahdini sembolize etmektedir. Dolayısıyla “samimi ve ihlâslı bir duruş”

¹²⁶Tavaf ve Hacerü'l-Esved şeklinde iki farklı başlık metin örgüsü ile ilintili olarak eklenmiştir. Bu kısımdan sonra alıntı yapılan metinler iki başlığı da kapsayan bilgiler vermektedir.

¹²⁷ “Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek birini mi yaratacağsın?dediler. Allah da onlara: Sizin bilemiyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.” Bakara2/ 30.

¹²⁸ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **Envârü'l-Âşıkîn**, Haz. Mahmud Serdaroğlu, A.Lütfi Aydın, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, s. 42.

¹²⁹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 688.

¹³⁰ Atak, **a.g.m.**, s.106.

¹³¹ Uludağ, **a.g.e.**, s. 95.

¹³² Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 66.

gerekmektedir.¹³³ Verilen bu ahde uyumlu olarak Hac'ın insan ömründe sağaltımlara yol açması, hayatında değişikliklerle kendini göstermesi beklenmektedir.¹³⁴ Bu yönüyle Hacerü'l-Esved'le karşılaşmak tavafın başladığını haber verdiği gibi, içinde bulunduğu konumdan “dünyanın sistemine” girildiğini gösterir. Nihayette kişi girdiği bu sistemde kendisine bir yol açar.¹³⁵

Tavaf bilindiği üzere Hacerü'l-Esved taşından başlayarak Kâbe'nin sol tarafta kalacak şekilde niyet edilerek yedi kez dönmek demektir. Yolu kutsal olan, bakışı ibadet olan Kâbe'nin insana tesiri böylece başlamaktadır. “*Kara delik misali insanın zaaflarını, günahlarını, dünya çaputlarından ayırıp emmekte özüne döndürmektedir.*”¹³⁶ Kâbe'yi tavafla birlikte insan geride bıraktığı yanlışlara düşer olmaktan çekinmektedir. Aynı zamanda dünyanın bir sembolü olan Hacılarla bir arada tavaf etmektedir. Kâbe'nin yedi kere tavaf edilmesi yedi sayısının da önemine işaret eder.¹³⁷ Yedi sayısı dört ile üçün toplamıyla “en mükemmel hayat yolunu” işaret eder.¹³⁸ Vahdetnâme'de yedi sayısı yedi vadinin sembolü olarak düşünülmüştür. Bu yedi vadi sırasıyla talep, aşk, marifet, istiğna, Tevhid, hayret ve fakr u fenadır:

Hacda yidi sa'y var yidi tavâf
Ma'din olduğın yidi sanman güzâf

Kırklarla yidiler var didiler
Bu ne sırlardur nedür bu yidiler

Bilmek istersen bu esrârı kamu
Görmek istersen bu envârı kamu

Yidi vâdî var anı geçmek gerek
Her birin seyr eyleyüp seçmek gerek

Vahdetnâme, 347/3535-3538

¹³³ Zekiye Demir, “Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri”, **Diyanet İlmî Dergi**, 2014, S: 2, s. 121; İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 764; Tosun, **a.g.m.**, s. 203.

¹³⁴ Demir, **a.g.m.**, s. 121.

¹³⁵ Şeriatî, **a.g.e.**, s. 61.

¹³⁶ Atak, **a.g.m.**, s.105.

¹³⁷ Schimmel, **a.g.e.**, s.116.

¹³⁸ Schimel, **a.g.e.**, s.117.

Hasan-ı Basrî de “Kâbe’deki bir orucun hariçteki yüz bin güne, orada bir dirhem sadakanın hariçteki yüz bin dirheme denk” olduğunu söyler.¹³⁹ Daha önce bahsedildiği üzere, kalpten geçen kötülükler Mekke haricinde mükellefiyet oluşturmaz.¹⁴⁰

Tavaf ederken deneyimlenen Allah’ın “dünyanın kalbi varlığın ekseni” olduğudur. Tavafla birlikte durmaksızın gerçekleşen hareket insana Kâbe özelinde yaşadığı dünya içerisinde “zerre olduğunu” hatırlatır. Bu esnada Hacılar bitmeyecek bir devir daimle “*oluş halindedir, değişmekte, olmaktadır.*”¹⁴¹

Tavafla birlikte artık fert olma düşüncesinden sıyrılıp insan olma fikri kuvvetlenir. Tavaf esnasında bütün ümmet içerisinde zerre olan “Allah yönünde, Allah’ı tavafta, Allah için bir fena” hâlini yaşar. Bu hâli bütün Hacıların aynı yönde ve aynı safta Allah’a yönelmesini meydana getirmektedir. Böylesi bir birliktelik Allah’a vasıl olmanın kullarından geçtiğini temsil eder. Tavafin insana katkılarında biri de öteki merkezli hareket etmeyi öğrenmesidir. Kişi ümmet odaklı, insan odaklı oldukça gösterdiği fedakârlıklarla “asıl benliğine” kavuşabilir.¹⁴²

Tavaf bir yönüyle de namaza benzer. Namazda yaşanan “tazim, havf, reca ve muhabbet” tavaf için de söz konudur. Asıl hedef Beyt’in sahibinin hatırlamasıdır. Yani, kalbinin tavaf etmesidir. Kâbe’de başlayıp biten tavaf Allah’ı zikirle başlayıp bitirilmelidir.¹⁴³

3.2.4. Say

“Koşmak, çabalamak” anlamına gelen say bir arayışın göstergesi olarak Merve ile Sefa tepeleri arasında yedi kere gidip gelmenin adıdır.¹⁴⁴ Bu durum bir arz-ı hâl etmek için padişahın huzuruna çıkan insanın sonucu bilmediği için sarayın etrafında dolaşan kişinin hâline benzetilir. Kendisinden merhamet dileyerek onu görmesini talep etmek olarak düşünülmüştür. Bir diğer benzetme ise Sefa tepesinin

¹³⁹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 690.

¹⁴⁰ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 693; Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, C.III, s. 385.

¹⁴¹ Şeriatî, **a.g.e.**, s.58.

¹⁴² Şeriatî, **a.g.e.**, s.59-60; Uludağ, **a.g.e.**, s. 94; 96.

¹⁴³ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.763.

¹⁴⁴ Koca **a.g.e.**, s. 337.

sevap Merve tepesinin mizandaki “sevap ve günah gözü” olduğudur. İnsan havf u reca arasında salınırken hangisinin ağır olacağı kaygısını taşır.¹⁴⁵

İskendernâme’de; Merve tepesinde kötü hâllerin bırakılması, Safa tepesiyle de kendisine çeşitli ihsanlarda bulunulması anlatılır.

Merve de kesüp mürüvvet eyledi
Ol Safâ-y-ıla fütüvvet eyledi

Çün Safâ vü Merve’ye azm itdi şâh
Bâtınına bin safâ virdi İlâh

İskendernâme 467/7474-7475

3.2.5. Arafat

Hz. Peygamber, “*Hac Arafat’tan ibarettir.*”¹⁴⁶ buyurmuştır. Arefe gününde Arafat’ta olmak Hac’ın gereklerindedir.¹⁴⁷ İnsanların Allah rızası kazanma amacıyla Arafat’a çıkmasının şeytanı ağılattığı aktarılır.¹⁴⁸ Nitekim Araf Suresinde 16.ayette geçen “Sırat-ı Müstakîm”in Hac yolu olduğuna dair açıklamalara yer verilir.¹⁴⁹

Dünyanın her yerinden insanların toplanıp rahatlarını terk ederek Arafat’ta beklemesinin kıyamet gününde de Peygamberlerinin ardında şefaet beklerkenki hâli temsil ettiği düşünülür. Bu yönüyle Hacc’ın hikmetlerinden biri de dört bir yandan Arafat’a gelen “maneviyat sahibi insanların” birlikte yüce bir hedef için Allah’a yalvarmaları olduğu söylenebilir.¹⁵⁰Böylesi bir toplanma benliği biz olmakla değiştirmektir, kolektif bir bilinci uyandırmak demektir.¹⁵¹

Arafat “yeniden doğan insanın” bakışındaki farklılaşma neticesinde hayatı yeniden değerlendirmesidir. Merter’e göre “Nefsini bilen Rabbi’ni bilir” Hadis-i

¹⁴⁵İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.765; Tosun, **a.g.m.**, s. 203; Geçicioğlu, **a.g.m.**, s. 226.

¹⁴⁶“Hac, Arafat’ta bulunmaktır.” Özafşar vd., **a.g.e.**, C. II, s. 363.

¹⁴⁷ Koca, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁴⁸İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 683.

¹⁴⁹“İblis dedi ki: Öyle ise beni azdırmama karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım.” Araf 7/16; İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 684.

¹⁵⁰ İmam Gazâlî **a.g.e.**, s.765; Atak, **a.g.e.**, s.107; Şeker ve Karakurt, **a.g.m.**, s.183; Tosun, **a.g.m.**, s. 203; Geçicioğlu, **a.g.m.**, s. 225.

¹⁵¹Atak, **a.g.e.**, s. 107.

şerifiyle ilintili olarak¹⁵² Arafat'ta tefekkür etmek neticesinde dünyaya farklı bir perspektiften bakılmaktadır.¹⁵³

Mürşidü'l-Ubbâd'da geçen bu hikâye bir Hacı'nın Arafat dağında heybesini unutmasıyla başlamaktadır. Hatırlayıp geri döndüğünde Arafat'ı maymun ve köpekle dolu görür. Gitmeye korkarak ne yapacağını bilemez bir hâldeyken gördüğü hayvanlar Hacıların günahı olduklarını söyler. Bütün günahlar işte burada dökülmüştür:

Bir hikâyet dinleğil bir hâcıdan
Maksûdı tatlu yolu key acıdan

Yani hemyânın unudur ol kişi
Arafât tagında dinle bu işi

Yolda andı girü döndi yügürür
Geldi arafâta dinle ne görür

Gördi ol yir tolu maymûn it-ile
Korkdı varmaga bilimez ne kıla

Didiler bunlar berü gelgil i yâr
Hâcılar günâhıyuz kıl itibâr

Mürşidü'l-Ubbâd, 170/1577-1581

Dökdiler kamu günâhı bunda uş
Gel berü hemyânun ak dön girü hoş

Çün bu sır keşf oldı ana iy cüvân
Aldı hemyânın girü döndi hemân

Mürşidü'l-Ubbâd, 171/1582-1583

Hacı'nın insandaki dönüşümünü somutlayan bir başka hikâye Arafat dağında Hacı'nın heybesini unutmasıyla başlamaktadır. Hacı az önce gittiği Arafat'a tekrar gittiğinde günahların ete kemiğe bürünmüş hâli olarak maymun ve köpekleri görmesi farklı bir gözle dünyaya bakıldığının işaretidir. Dünyada işlenen günahlar kıyamet günü gözükeceği gibi aşikâr olmaz. Aşikâr olsaydı böyle bir tablonun ortaya çıkabileceği düşünülmüştür. Bu metin de günahlara farklı bir yerden yaklaşmaktadır. Arafat'a gelmek ise, içerideki köpek ve maymun suretinde bulunan günahlardan

¹⁵² “Kendini bilen, kuşkusuz Rabbini de bilir.” Bkz: Yılmaz, **a.g.e.**, s. 492.

¹⁵³ Merter, **a.g.e.**, s. 278.

kurtulmak demektir. Nitekim günahların hayvan suretinde olduğundan sıkça bahsedilmektedir.

Köpeğin gazabı, domuzun oburluğu temsil ettiği bilinmektedir. Ayrıca kıyamet günü içeride taşınan günahlar hayvan suretiyle kişinin haşrolmasının sebebi olacaktır.¹⁵⁴ Arafat'a gelebilenler ise günahlarını dökmüş olacaktır. Bu günahların aslında olumsuz kişilik özellikleri olduğu düşünüldüğünde Hacc'ın sağaltımlarından birinin de kişinin içindeki günahları kıyamet gününde rezil olmadan dökülebilmektir demek yanlış olmayacaktır.

Muhammediye'de de haram yiyen domuza kovuculuk yapan maymun şeklinde diriltileceği aktarılmıştır:

Dedi maymun sûretinde kopısar kovkovlayan
Hem harâm yiyen domuz kopa ki yemezdi mübâh

Muhammediye, 573/ 5227

Müzdelif

Araf Dağı ile Mina arasında arefe gecesi Müzdelif'de vakfeye durulur.¹⁵⁵ "Telbiye, tekbir, tehlil, salâvat" ile duaların edildiği mekândır. Burada insan "gölgeleri ve kompleksleri" ile karşılaşır. Bu esnada rahatın terkiyle Hacılar kendi içlerine dönebilme imkanına kavuşur.¹⁵⁶

Şeytan Taşlama

"Kor, çakıl taşı" anlamına gelen cemre Hac'da Mina'da üç farklı yerde atılan taşlardır.¹⁵⁷ Belirlenen yerlere Şeytan'ın kovulması için zahiren atılan taşlar batınî olarak da insanın içine şeytanın yerleşmesini engellemektir. Allah'ın yüceliğine duyulan saygıyla gerçekleştirilen bir görevdir.¹⁵⁸ İnsanın içinde bulunan "gölge ve

¹⁵⁴"De:"Allah katında bundan daha kötü bir durumu size bildireyim mi? Allah kime lanet ve gazap ederek maymunlar, domuzlar, putperestler haline sokmuşsa, işte o kimseler yer bakımından daha kötü ve doğru yoldan en çok sapmış olanlardır" Mâide 5/60; Schimmel, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁵⁵Koca, **a.g.e.**, s. 339.

¹⁵⁶ Atak, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁵⁷ Koca, **a.g.e.**, s. 339.

¹⁵⁸ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s.766.

kompleksleri” de taşlanarak kovulmakta, Allah’ın büyüklüğü zikredilmektedir.¹⁵⁹ Bilinçdışında bulunan korku ve zaafların temsilidir.¹⁶⁰ Bir diğer ifadeyle şeytan taşlanırken insanın putlaştırarak Rab edindiği her şey terk edilmektedir.¹⁶¹

Kurban

Allah’ın yakınlığına kavuşmak amacıyla belirli cinsteki hayvanların kurban edilmesidir.¹⁶² Bir ibadet olarak kurban Hz. İbrahim’in gördüğü rüyasıyla Hz. İsmail’i kurban etme hadisesine dayanır. Kurban kesilmesiyle Hz. İbrahim ile İsmail’in kıssası zihinde canlanmaktadır.¹⁶³ Hacıların her biri “feda ettiği İsmail’lerinin karşılığında kurban keser.¹⁶⁴ Bu aynı zamanda nefslerinin de hayvanla eşleştirilip etkisiz hâle getirilmesini temsil eder.¹⁶⁵

3.3.HAC İBADETİNİN SAĞALTIMINI ZEDELEYEN TAVIRLAR

Hac’a giden yoldan başlayarak Kâbe’nin anlatıldığı, Hac ibadetinin detaylandırıldığı metinlerden sonra Hac’a giden yoldan alıkoyan ve ibadetin özünü zedeleyen uyarıları içeren metinler de göze çarpmaktadır.

Bu konuyla ilgili hikâyelerden birisi Vahdetnâme’de geçmektedir. Bir gencin öleceği hiç aklına gelmezken bir gün ölümü hatırlayıp feryat figan eder. Bunca günahla Allah’ın karşısına nasıl çıkacağını düşünür ve bunun hüznüyle herkesle vedalaşıp Kâbe’ye gitmeye karar verir:

Gönlüne bir derd düşdi nâgehân
Ölümin yâd eyleyüp kıldı figân

Didi kim ben bunca kıldum bin günâh
Nice varam hazrete ben rû-siyâh

Çünkü düşdi gönlüne bu hüzn ü gam
Kasd kıldı kim kıla derdine em

¹⁵⁹ Atak, **a.g.m.**, s.108.

¹⁶⁰ Atak, **a.g.m.**, s.109; Geçicioğlu, **a.g.m.**, s. 225.

¹⁶¹ Merter, **a.g.e.**, s. 279;Uludağ, **a.g.e.**, s. 97.

¹⁶² Koca, **a.g.e.**, s. 366.

¹⁶³ Schimmel, **a.g.e.**, s.137.

¹⁶⁴ Atak, **a.g.m.**, s. 109.

¹⁶⁵ Uludağ, **a.g.e.**, s. 97.

Ka'be'ye 'azm eyledi ol hoş gulâm
Hiş kavm ile vedâ itdi tamâm

Vahdetnâme, 291/2838-2841

Kafile ile çıktığı yolda Bağdad'a gitmeye karar verir. Bağdad'ı görünce Hacc'ı unuttur. Orada gönlünce gezerken Dicle'ye gelir. Deniz kenarında bir gemici güzel sözlerle gemiye gelmesini, birlikte gezmeyi teklif eder. Gemiye binen genç, Sat kenarında bir sarayda gördüğü güzel bir kıza ve âşık olur. Hac için aradığı parayı kıza ulaşmak adına harcar. Kızın vuslat için şartı bu sermayenin harcanmasıdır:

Gördi Bagdâdı içi cûş eyledi
Seyr idüp haccı ferâmûş eyledi

Vahdetnâme, 291/2844

Bir gemici didi tur tîz i cüvân
Gel gemiye gir bu yana ol revân

Vahdetnâme, 292/2851

Vesvese kıldı ana ol bu'l-fuzûl
Aldadı yoldan çıkardı hem çü gül

Vahdetnâme, 293/2864

Şat kenârında göründi bir sarây
Görmedi gözi o resme dil-güşây

Anda bir duhter oturmuş hemçü mâh
Zülf ü hâl ü çeşm ü ebrûsı siyâh

Vahdetnâme, 293/2865-2866

Kalması gitdi elinden ihtiyâr
Kıldı 'âşık hüsnine ol gül 'izâr

Vahdetnâme, 294/2872

Hac yolu sermâyesin bezl itdi hep
Müflis ü bî-çâre kaldı pür-ta'ab

Vahdetnâme, 294/ 2875

Duhter aydur bana istersen visâl
Yoluma harc eyle zer sarf eyleme mâl

Vahdetnâme, 294/ 2877

Parasının hepsini sarf ettiği kıza olan aşkının etkisi geçtiğinde karşısındakinin güzel bir kız değil; yaşlı, gözleri, derisi kurumuş, kaşı kirpiği dökülmüş yüzüne bakanın ürkeceği bir kadın olduğu anlaşılır. Genç bu durumu görünce hemen secde

eder, pişman olur. Kaçırıldığı kervanı sormaya başlar. O esnada bir ses duyar ve kafilenin gittiğini, onun habersiz öylece kaldığı söyler:

Çünkü bî-zerdür hacîl oldu cüvân
Çıkdı gönlinden anun ‘ışkı hemân

Aklı geldi gitdi çün sihr-i perî
Gördi karşusunda bir gâyet karı

Vahdetnâme, 294/2880-2881

Göricek anı içine düşdi od
Hâlıkın yâd eyleyüp kıldı sücûd

Vahdetnâme, 295/2890

Her kime ugrasa sorardı haber
Kârubân izinden isterdi eser

Vahdetnâme, 295/2893

Didi bir hatîf ki i cân-ı peder
Kâfile gitdi vü sensin bî-haber

Vahdetnâme, 295/2895

Hikâyenin temsili ve rivayetin tevili açıklanır. Bu hikâye üzerinden insanın ömründe her zaman şeytan tuzağı olduğu ve ana hedefin unutulmaması gerektiği anlatılır. Geçici olana takılmak kafileyi kaçırmaktır. Geride sadece pişmanlık kalır. Vahdetnâme semboller kullanmıştır. Doğrudan anlatmamış, dolaylı olarak işaret etmiştir. Bu da sağaltımın okurda başlaması için bir ipucu olarak düşünülebilir. Hikâyeyle somutlanan duygular üzerinden insana içinde bulunduğu hayatta dinin özelinde ibadetlerin(daha özelde Hac’ın) muhafazasının ne kadar önemli olduğu aktarılır. Yolculuk esnasında bu kadar engel varken ibadetlerin ifasının önemi vurgulanır.

İbadetler gerçekleştirilirken kalpteki asıl niyetin ne olduğu sorusu kafileyle Hac için yola çıkıp kiblesini dünyaya çeviren genç üzerinden sorulmuştur. Kâbe’yi görmeyi hedefleyen birinin dünyayı kendine kible edinmesindeki tezat gösterilir.

Kafile, din yolunda olan insanlardır. Vakitlice yola girdikleri için ilahî rahmetle müjdelendir, Adn cennetine kavuşurlar. Bağdad şehri bu âlemde yaratılış olur. Yani orada görülen renkler kandırmacıdır. Dicle suyu ise hayal âlemini temsil eder. Gemici ise şeytandır. Hac için çıkılan yolda dahi tuzakların olabileceği gibi,

hikâyenin ikinci bir yorumun da din yolunda olan herkesin (gemideki kabile) yolunda şeytanın beklediği temsil edilmiştir:

Kâfile kimdür bilür misin i cân
Dîn yolında olanlardur revân

Vaktiyile çünkü yola girdiler
Cümlesi Hak rahmetine irdiler

‘Adn cennâtında buldılar visâl
Gördiler ya’nî cemâl-i Zü’l-celâl

Vahdetnâme, 296/2898-2900

Şehr-i Bagdad oldu bu ‘âlemde kevn
Vardur anda çok ‘acâyib levn levn

Dicle suyudur hayâlün ‘âlemi
Ana gark olmuş olup cismün gemi

Bil gemici kim durur şeytân u dîv
Kim işidür dâyimâ mekrile rîv

Vahdetnâme,296/2902-2904

Şeytan bu dünyanın denizlerini dolup her an o gemileri sürmek için beklemektedir. Gemi de onun cismi ve ismidir. Hile yapmak için tılsımdır. Bu tılsımla tuzak kurmaktadır. Güzel bir kız görünümünde olduğu hâlde, aslında çirkin ve yaşlı bir kadın olan da dünyadır. Kişi eğer ona gönül verirse yoldaşlar Hacc’a gidip hedefine kavuşurken oyalanmış, kabileyi de kaçırmış olacaktır.

Dünyadan kast edilen ise kişinin kendisini çeşitli oyun ve görüntülerle aldatan ve onu yolundan alıkoyan her şeydir. Klasik edebiyat metinlerinde dünyanın kendine hile ile insanlarını âşık eden yaşlı bir kadına benzetilerek tasvir edilmesine sıkça rastlanır. Kur’an’da¹⁶⁶ geçtiği üzere bunun sebeplerinden birinin de insanlara ebedî yurdunu unutturması olduğu aktarılmıştır. Yaşanılan dünyanın ahirete tercih edilmesiyle düşülen hatalardır. Kur’an bu hataların çözümü olarak tövbeyi işaret eder.¹⁶⁷

¹⁶⁶“Fakat siz (ey insanlar!) ahiret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”A’lâ 87/16-17.

¹⁶⁷“İşte onlar, ahirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.” Bakara 2/86; Schimmel, **a.g.e.**, s. 289.

İnsan cazip gelenlerin kendisine değil, nihai hedefine (Hac) odaklanmalıdır. Nitekim görüntüde güzel olan kız aslında oldukça çirkin bir “yaratıktır.” Hac gibi yüce bir hedefin yanında sadece bir aldatmacadır. Ömrün nihaî durağı olan ahiret yolundan çeviren geçici hayatın süsünü, aldaticılığını temsil eder. Bu hikâye üzerinden insanın ömründe her zaman şeytan tuzağı olduğu ve ana hedefin unutulmaması gerektiği anlatılır:

Bu cihân deryâsına şeytân tolup
Ol gemileri sürer her dem bulup

Bu gemi kim cism ismidür anun
Hile kılmaga tılısmıdur anun

Vahdetnâme, 296/2905-2906

Bu tılısm üstinde ol merdûd-ı Hak
Kurdı sâlikler ayagina tuzak

Vahdetnâme, 297/2909

Çün senün cismün gemisi yol keser
Rûhun üzre muhtelif yiller eser

Ol görinen duhter-i zîbâ vücûd
Şekl-i dünyâdur o sehâr u kezûb

Vahdetnâme, 297/2914-2915

Gitdi yoldaşlar u hac itdi kamu
Hakkıla maksûdına yitdi kamu

Seni bunda aldadı kevn-i fesâd
Ha idersin Ka’benün adını yâd

Kâfile gitdi vü kaldun kûr ü ker
Yilüben her yana sorarsın haber

Vahdetnâme, 297/2919-2921

Dünyanın hilesine kanalar Allah’ın yakınlığını nasıl bulamayacaktır. Bu dünyanın esir ettiği kişiler Allah’ın cemalinden uzaktadır. Dünyada gülen cehennemde ateş içindedir:

Her ki bu fânî cihândan geçmedi
Câvidânî ‘ömre kapu açmadı

Vahdetnâme, 298/2925

Her kimün gönlin bu dünyâ kıldı şâd
Yiri anun od olur azığı bâd

Her kimün ma'şûkası dünyâ ola
Ana nîrân-ı cehennem câ ola

Vahdetnâme, 298/2928-2929

Dünya için din-perestlik yapan aslında put peresttir. Kiblesi dünya olanın namazı ile orucu reddedilir. Bu dünyayı terk edenin ayağının tozu göklere gidecektir. Dünyadan geçen tevhide yol bulabilecektir

Hikâyenin sonunda açıkça dünya için dine zarar verenin Allah katında putperest olduğu söylenir. Kiblesi dünya olan insanların ibadetleri reddedilecektir. Dünyayı terk edenin ise ayağının tozu göklere erişecektir. Dünyadan geçip Allah'ı bulmak esastır:

Her ki dünyâyıçün itdi dîni perest
Hak yolındadır hakikat put-perest

Her kime kim kibledür dünyâ tamâm
Redd olur andan salât ile sıyâm

Vahdetnâme, 298/2933-2934

Her ki bu dünyâ-yı dîni terk ide
Ayagı tozu semâvâta gide

Her ki dünyâdan geçüp bula halas
Ola Hak tevhîdinün yolında hâs

Vahdetnâme, 299/2935-2936

Hac İbadetiyle Mağrur Olmak

Hac'ın edasından sonra oluşan bilincin muhafazasının öne çıkarılışı metinlerde kibir en büyük tehlikelerden biri görülmüştür. Daima teyakkuzda karşılanması gereken bir düşman olarak değerlendirilmiştir.

Müzekki'n-Nüfûs'ta Beyazıd-ı Bestâmî hazretlerinin elli haccını nefsinin eda ettiği ibadetiyle onu aldatmasından engel olmak için bir yufkaya sattığını, o yufkayı da köpeğe verdiği anlatılır:

Bir gün yine Sultanü'l-âşıkîn ve bürhanü'l-ârifin Bâyezid-i Bistâmî elli haccını bir girdeye sattı, ol bir girdeyi kelbe verdi, vardı fâriğü'l-bâl oldu.

Eğer dersin niçin etti?”

“Nefsinin ümidini kesmek için etti.”¹⁶⁸

Esrârname’de ise bu hikâyenin devamı niteliğinde de okunabilecek farklı bir şekline yer verilir. Bu kez, kırk kere yürüyerek Hacca gittiği ve kırk kere Hac yaptığı ve pek çok kez de nâfile namaz kıldığı aklına gelir. Birisinin kabul olmasının dahi kendisine yeteceğini düşündüğü anda nefesine uyup kendini beğendiği için pişman olur ve gönülden bir ah eder:

Ki kırk Hacc eylemişem ben piyâde
Namâz-ı nâfile haddden ziyâde

Eger biri kabûl olursa besdür
Dahı bunca bu gezmek ne hevesdür

Çü nefesine bir ucb irişdi nâ-gâh
Peşîmân oldı kıldı derd ilen âh

Esrârname, 94/774-776

Nefsini terbiye etmek için bir ekmeğe kırk Hacc’ı vermeye karar verir. Bir ekmeğe Haccı’nı verdikten sonra sonra içine başka bir şüphe düşer ve Müzekki’n-Nüfûs’ta geçtiği gibi bir uyuz köpek bulup ekmeği de ona vermeye karar verir:

Biregü virdi bir etmek mâlından
Bu kırk Haccı revân aldı elinden

Çün etmegi eline aldı dervîş
Düşer gönline nâ-geh iş bu teşviş

Ki bir uyuz it olsa pîr ü mayûb
Bu ekmeği ana virsem yise hûb

Esrârname, 94-95/779-781

Bir yerde buruşmuş, tüysüz, dişleri düşmüş bir köpek görür. Onun bütün köpeklerden aciz olduğunu düşünerek ekmeği önüne bırakır:

Görür bir kelbi bir yirde buruşmuş
Tüyi yok karımış hem dişi düşmüş

Kamu itlerden anı hôr bildi
Getürdi etmegi önine saldı

Esrârname, 95/782-783

¹⁶⁸ Eşrefoğlu Rûmî, a.g.e., s. 363- 364.

Kendinden hor gördüğü köpek ise Beyazıd'a seslenir. Kırk Hacc'ı bir ekmeğe sattığında bir hüner gösterdiğini zanneden Beyazıd'a Hz. Âdem'in nurla dolu sekiz cenneti iki buğdaya "sattığını" hatırlatır:

Ki sen kırk Haccı bir etmege satdun
Sanursın yanî kim bir hüner itdün

Atan Âdem sekiz uçmagı pür-nûr
İşitdün iki buğdaya satupdur

Esrârname, 95/786-787

Esas olan bencillikten sıyrılmaktır. Yoksa malı terk etmek sathî bir eylem olabileceği gibi, nefsinin bencilliği için de bir sebep olabilir. Kişi ektiğini biçeceğine göre zararlı tohum ekmemek gerekir. Oysa, Allah için yapılan bir ibadetin binlerce karşılığı olacaktır:

Sana dimediler gel terk-i mâl it
Didiler terk-i ucb u terk-i kâl it

Çü ekdügün biçersin tanla iy yâr
Bârî cehd eyle ekme tohm-ı murdâr

Ki her tâat ki Hakk için kılasın
Birine yüz yüzine bin bulasın

Esrârname, 96/790-792

Müzekki'n-Nüfûs'ta nefsin yaptığı ibadetlerle övünmesini engellemek adına bir ekmeğe verilen Hac'lar ve ekmeğin de bir köpeğe verilmesi kibri kırmak içindi. Esrârname'de ise ibadetlerini bir ekmeğe, ekmeği de köpeğe verilebilecek kadar kendisini yüce görmenin de nefsin kibirinden olduğu Hz. Âdem'in cennetten çıkışıyla irtibatlandırılarak anlatılmıştır. Köpek vesilesiyle kibirli olduğu açıkça söylemek yerine Hz. Âdem'in kıssasına atıfla yaptığı yanlış gösterilmiştir.¹⁶⁹

Müzekki'n-Nüfûs'ta yer alan bir başka hikâyede ise Süleyman-ı Dârânî bir müridinin evine yemeğe gidince mürit eşine seslenerek şeyhin önüne getireceği tabağı Kâbe'ye son gidişinde getirdiği tabaklardan seçmesini ister. Bir önceki gidişinde getirdiği tabakları çıkarmamasını tembihler. Bunun üzerine Süleyman-ı

¹⁶⁹Dursun Ali Tökel, **Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi**, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 216-220.

Dârânî, Haccı'nın ikisinin de boşa çıktığını, tekrardan Hac etmesi gerektiğini belirtir. İlk Hac farz, ikincisi nafîle olduğu hâlde şeyhin batıl oldu demesini üzerine Eşrefoğlu Rûmî, farzların da riyaya sebep olabileceğini söyler. Şeyh Safî'den ödünçleyerek riyayı minnet beklenecek yenilen ekmeğe ve taş üzerine tohum ekmeğe benzetir. Buradan hareketle, ibadete kibir karıştırmak, taş üzerine tohum ekmeğe veya ekmeği minnetle yemektir:

Süleyman-ı Dârânî bir mürîdin evine konuk oldu, yemek vakti olunca ol mürit avradına eyitti:

“Şeyhin önüne getirmeğe Kâbe'den sonra getirdiğim tabağa kotar; sakın ol evvel vardığımda getirdiğim tabaklara kotarma!” Dedi.

Çünkü şeyh bu kelâmı işitti, döndü, Şeyh mürîdine eyitti:

“Ey mürâî, haccın ikisi bile bâtil oldu, var yine hacc et! Ol iki hacdan sana faide kalmadı, sevap umma” dedi. Yemek yemedi, kalttı gitti.

Pes imdi bundan malûm oldu ki, kişiye farz olan amel dahi riyalanır dile getirmekle. Zira ol kişinin haccın birisi farzdı ve birisi nafîle: şeyh “ikisi bile hiç oldu!” diye buyurdu. Ey karındaş, ne diyeyim? Sen kendine ne hac korsun ve ne namaz korsun ve ne oruç korsun ve ne sadaka korsun!

Şeyh Sâfi kuddise sırruhu bir beyit buyurur:

“Minnet beklenen ekmeğin hiç değeri olur mu? Taş üstüne tohum eken eli böğründe kalır.”

Minnet lokmaları ciğeri ateş gibi yakarlar. Allah rızası için veren karşılığını yine Allah'tan alır.”

Bir kişi hayır ve hasenatı, ibadeti ve taati edip unutmak gerekir. Zira gönüldeki dile gelicek, minnet düşer.”¹⁷⁰

İbadetlerin bâtil olması üzerine Vahdetnâme'de de çeşitli tespitler yapılmıştır. Allah'ın menzili olan gönle şeytanın girişi engellenmelidir. Mümin olan kişi putlara inanmadığı hâlde kalbinin puthane olması tezattır. Gönül Allah'ın Harem'i olduğuna göre şeytana karşı onun saklanması gerekir. İbadetin de vebale dönüşmemesi için ne haramı ne helali sevmemek gerekir:

Gönlün oldı arş-ı Rahmân menzili
Sen anı eyleme şeytân menzili

¹⁷⁰ Eşrefoğlu Rûmî, Müzekki'n-Nüfûs, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 364.

Mü'minem dîrsin gelüp îmâna sen
Nişe kıldun Ka'beyi puthâne sen

Hak harîmi çün gönüldür iy piser
Ol gerek şeytâna karşı beste-der

Ne harâmı sev gönülde ne helâl
Tâ ki olmasun sana tâ'at vebâl

Vahdetnâme, 186/ 1505-1508

Vahdetnâme ibadetlerin vebale dönüşmesini gönülde ibadelerin sevilmesiye kibre yol açması ya da haramlarla kalbin şeytan menziline çevrilmesine bağlanmıştır. Allah menzili olan gönülde barınan böylesi sevgiler şeytanın çağırılması ve gönlün putlarla doldurulması gibidir.

Aslolan ibadetler gerçekleştirilirken Allah rızasını gözetmektir. İbadetlerin gerçekleştirilmesi kadar, gerçekleştirildikten sonra muhafaza edilmesi de önemlidir. Farz ibadetlerin de “hiç olabilmesi” mümkündür. Rûmî “gönüldekinin dile gelmesi minneti çağıracağı” şeklinde ifade etmiştir. Yoksa oruçlardan, Hac'dan ve namazlardan, zekâtтан geriye bir şeyin kalmaması söz konusu olabilir. İbadetlerin ifasından sonra da çeşitli tehlikelerden onları korumak gerekir. İbadetlerin edasında gösterilen hassaslık kadar muhafazasında da varolan bu ince çizgi ibadetlere dayanmamak içindir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK ORUÇ

Arapça “savm ve siyam”, Farsça “rûze” kelimelerinin Türkçe karşılığı olarak kullanılan oruç “bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak, eylemsizlik/sükûnet” anlamına gelmektedir.¹

İbn Arabî ise İmrül Kays’ın şiirinde geçen “Same en-nehar”² ifadesindeki “yükselme” anlamından hareketle; orucun “nefsi hazlardan tutmak ve yükselmek” olduğunu ifade etmiştir. Allah, orucu “kendine izafe ettiği” ve hâsıl olacak mükâfatları bizzat vereceğini bildirdiği için İbn Arabî’ye göre oruç benzersizdir.³ Bu yönüyle diğer ibadetlerden daha yüksektir.⁴ Bahsi geçen kutsi hadise iktibasla Miftâhü’l-Ferec’de böylesi bir müjde varken aç kalmanın ne kadar güzel olduğuna işaret edilmektedir:

Savm için hem kendü için ol Hudâ
Ben kıluram dir ana yarım cezâ

Bu safâdan gayrı iy sâfi-mizâc
Gör ki nice hoşdur âdem olmag aç

Miftâhü’l-Ferec, 377/4295-4296⁵

¹ Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s. 140; Ali İhsan Yitik, “Oruç”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, C.33, s. 416; İmam Gazâlî, **İhyâu ‘ulûmî’ d-dîn Tercümesi**, Haz. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1974, s. 647; Ferhat Koca, **İslâm İbadet Esasları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, s. 243.

²İbn Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiye Orucun Sırları**, Çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, s. 37. Şiirdeki ifade ise şu şekildedir: “İza same en-neharû ve heccera” Gün yükseldiğinde

³Mehmet Emin Özaşar, vd., **Hadislerle İslâm, Hadislerin Hadislerle Yorumu**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, C.II, s. 427.

⁴İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 37-38; Ali b. Osman Cüllâbî, Hücvîrî, **Hakikat Bilgisi Keşfu’l-Mahcûb**, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s. 382.

⁵ Miftâhü’l-Ferec alıntıları için bkz: **Miftâhü’l-Ferec Tenkitli Metin**, Haz. İ. Çetin Derdiyok, Adana, Türkoloji Araştırmaları, 1998.

Oruç, Allah rızası kazanma niyeti ile imsak vaktinden başlayarak iftar vaktine kadar herhangi bir gıda almamak ve cinsel ilişkiye girmemekle ifa edilen farz ibadetlerden biridir. Oruç tutan kişi bir seçim yapmak durumundadır. Bu ibadet boyunca oruçlunun Allah rızasını gözeterek nefsinin isteklerinden uzak durması gerekir.⁶ Ramazan ayında tutulan orucun süresinin otuz gün olması Envarü'l-Âşıkîn'de Hz. Âdem'in cennetten yasak meyveyi/yiyeceği yedikten sonra midesinde otuz gün kalmasıyla ilintilendirilir.⁷

Orucun fikhî hükümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi veren Vikaye Tercümesinde farziyetinden şu şekilde bahsedilmektedir:

Dinle bir dahı bize farz olanı
Kim oruç dutmak-durur dinle anı

Müslim ü 'âkıl ola bâlg ahı
Hem sahîh olsa mukîm olsa dahı

Vikaye Tercümesi, 236/1690-1691⁸

4.1. ORUCUN RUHSAL SAĞALTIMI

Oruç ibadeti Allah'ın emri olduğu için gerçekleştirilmektedir. Bu emir yerine getirilirken herhangi başka bir amaç gözetilmemekte, bir beklenti içerisine de girilmemektedir. Bununla birlikte oruç tutanlarda çeşitli faydalar gözlenmiştir.⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "Ey Rabbimiz, bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ihsan et"¹⁰ ayetinde bildirildiği gibi bir rahmet olarak indirilen dinin

⁶ Koca, **a.g.e.**, s. 244.

⁷ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **Envârü'l-Aşıkîn**, Haz. Mahmud Serdaroglu, A.Lütfi Aydın, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, s. 478.

⁸ Vikaye Tercümesinden alıntılar için bkz: Bilal Aktan, **Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002.

⁹ Alparslan Özyazıcı, **Din ve Bilimin Işığında Oruç ve Sağlık**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017, s.51; Veysel Uysal, **Psikosoyol Açıdan Oruç**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 22.

¹⁰"Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! derler." Bakara 2/201.

emrettiği orucun da iki cihan için katkılarının olacağı şüphesizdir.¹¹ Bilinen en eski sağaltım biçimidir.¹²

Sağaltım amacıyla nefsin törpülenmesinin de bir takım zorlukları vardır. İbadetler yapılırken karşı karşıya kalınan zorluklar mazeret durumları için çeşitli kolaylıklarla düzenlenmiştir.¹³

Ravzat'ül-Envâr'da bir takım zorluklarla karşı karşıya gelmeksizin çeşitli ihسانlara kavuşulamayacağı; bayramın bir ay tutulan oruçtan sonra geldiği ile bağlantı kurularak verilmiştir:

Oruc ardına ire 'îd-ı hurrem
Kişi hôr olmasa olmaz mükerrerem

Ravzatü'l-Envâr 181/1325¹⁴

Ahmedî, Divanında orucun ruha sefa verdiği dikkat çekerek sabretmek gerektiğinden bahseder:

Sabr eyle kim safâ-i revândur sana sıyâm
Cehd eyle kim bekâ-i ebeddür sana cihâd

Ahmedî Dîvânı 50/13¹⁵

İradî bir seçim olmaksızın bir insanın değişmesi mümkün değildir. “Kendi benliği üzerinden yüce bir varoluşa” isnad edilme duygusu taşıyan insan kaybolmayacak yüce bir “ideal” uğruna böylesi bir zorluğa göğüs gerebilir. Bu yüce ideali din yaşatmaktadır. Dışarıdan bakıldığında bir çeşit zorlukları içermekle birlikte orucun getireceği manevî ikramların karşısında bu zorlukların bir etkisi kalmayacaktır.¹⁶

Bir aylık periyotta yasaklanan gıda ve cinsellikle siyamın kelime anlamında

¹¹ Muhammed Hamidullah, “İslam'da Sembolik Anlatım”, Çev. Sadık Kılıç, **Diyanet İlmî Dergi**, 1989, C. 25, S:1, s.12.

¹² Muînüddîn Çiştî, **Sûfî Tıbbı**, Çev. Hayrettin Tekümit, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s. 115.

¹³ Süleyman Uludağ, **İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, s. 4; Hücvîrî, **a.g.e.**, s.383; Annemarie Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 131.

¹⁴ Ravzatü'l-Envâr alıntıları için bkz: **Derviş Hayâli: Ravzatü'l-Envâr**, Haz. Fatih Köksal, İstanbul, Kitabevi, 2003.

¹⁵ Tez boyunca Ahmedî'den yapılacak alıntılar için **bkz:** Ahmedî Divan, Haz. Yaşar Akdoğan, (Çevrimiçi)KültürveTurizmBakanlığı<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0> Erişim tarihi: 10.05.2019.

¹⁶ Kemal Sayar, “Ey Unutuş Kapat Artık Pencereni”, **Keşkül Dergisi** Oruç ve Ramazan Özel Sayısı, S. 27, 2013, s. 107.

olduğu gibi beden dinlenmeye çekilir.¹⁷ Bu dinlenme ruhsal ve bedensel etkilere gebedir. En temelde gerçekleşen etki ise, fiziksel olarak şehvetin azalmasıyla davranışların kontrolünün kazanılmasıdır. Böylece kişi Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmaktadır.¹⁸

Miftâhü'l-Ferec'de aç kalmanın ruhsal ve fiziksel sağaltıcı yönü aktarılmıştır: Açlık insanın batinî tarafını güzel ve temiz kıldığı şeklinde ifade edilirken tokluk bedeni yok olmaya götürecektir:

K'olur aç oldukda bâtin hûb u pâk
Tok olmakdan olur zâhir helâk

Miftâhü'l-Ferec, 378 /4297

Böylece her gün tutulan oruç beden ve ruhun rahata kavuşmasını sağlayacaktır:

Rûze kim bu vech ile rûzî ola
Cism ü cânun râhat-efrûzî ola

Miftâhü'l-Ferec, 378/4299

Gülzâr-ı Ma'nevî'de orucun bedenle tutulduğu gibi can ile de tutulduğuna dikkat çekilmiştir. Bedenin orucu aç ve susuz kalarak kanaat edip korkmamaktır. Beden oruç tutup can oruç tutmazsa Allah'ın lütfu bulunamayacaktır. İkisinin birden oruç tutmaması durumunda kullukta eksik olur. Dolayısıyla da nefse yol açılır:

Beden savmı-durur acılık susuzluk
Anun-ıla kanâ'at korkusuzluk

Beden olsa vü cân olmasa sâyim
Bulur mı kul Hak'un lutfını dâim

İkisi dahı sâyim olmayınca
Kamu kullukda kâyim olmayınca

Çü nefsün cünbiş ede her sıfatı
Olur mı anun oricimin sebâtı

Gülzâr-ı Ma'nevî, 21/ 430-433¹⁹

¹⁷Çiştî, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁸Uysal, **a.g.e.**, s 33; Çiştî, **a.g.e.**, s.119; Annemarie Schimmel, **Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 136.

¹⁹ Gülzâr-ı Ma'nevî alıntıları için bkz: İbrahim Tennûrî, **Gülzâr-ı Ma'nevî**, Haz. Mustafa Demirel, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2005.

İnsanın hastalanmasının sebeplerinden biri de madde merkezli bir yaşam isteği, bedensel arzuların albenili tarafıdır. Allah, bu sebeple “oruç mekanizmasıyla” tehlike uyandıran bütün bu durumların “baskılanmasını” istemektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm ’de de insanın arzuları dizginlenmediği takdirde kişinin “kurtuluşa eremeyeceği” buyrulmuştur.²⁰

Hücvirî’ye göre de oruç ibadetinde insanın arzularına sahip olabilmesi asıldır, en az olan kısım ise aç kalmaktır.²¹ Hilyetü’l-Ebdâl’da da bu zorlanma sürecinin Allah’a yaklaşmak olduğunun altı çizilir.²² Ruhsal sağaltım için kulağın ve gözün haramlardan sakınılması, dilin muhafazası, kalbin yalnızca Allah korkusuyla doldurulması işaret edilmiştir.²³

Hadis-i şerifte orucun sabrın yarısı olarak tanımlandığından hareketle, orucun bir sabır eğitimi²⁴ olduğunu söylemek yanlış olmaz.²⁵ Bununla birlikte, “Sabır edenlere verilecek ecirler hesapsızdır.”²⁶ ayetini işaret eden Gazâlî, Allah’ın oruçluya olan mükâfatının hesaplanmayacağını belirtmiştir.²⁷ Metinlerde de oruçluya verilecek mükâfatların hesaplanamayacağı müjdesine sıkça yer verilmiştir. Kur’an’daki bahsi geçen ayetlere iktibaslarla metinlerde de oruçluların mükafatlarına dair bazı sahneler sunulmaktadır.

Muhammediye’de oruçlunun cennetteki durumu anlatılır. Cennetin içinde bulunan cennetin de sevdiği köşkler vardır. İçinden dışı, dışından içinin kâseleri gözükken bu köşk; sözünü yumuşak söyleyip insanlara yemek yedirenlerin, çoğu günü aç geçirerek orucunu ahirete ulaştıranlarıdır:²⁸

²⁰“Şüphesiz (o gün) takvâ sahipleri, gölgeliklerde ve pınar başlarında, canlarının çektiğinden çeşit çeşit meyveler arasında olacaklardır. Mürselat 77/41-42; Çiştî, **a.g.e.**, s.116.

²¹ Hücvirî, **a.g.e.**, s. 383.

²² İbn Arabî, “Hilyetü’l-Ebdâl”, Çev. Sait Aykut, **Cogito**, S.:46 s. 23.

²³ Ebû Tâlib El Mekkî, **Kûtü’l-Kulûb**, Haz. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, C.III, s. 366-367.

²⁴Özyazıcı, **a.g.e.**, s. 51; Hamidullah, **a.g.m.**, s. 11; Soner Gündüzöz, **Orucu Anlamak**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, s.32.

²⁵ “Oruç, sabrın yarısıdır.” Özaşar vd., **a.g.e.**, s.416, C.II.

²⁶“(Resûlüm!) Söyle: Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlara iyilik vardır. Allah’ın (yaratığı) yeryüzü geniştir. Yalnız sabredenlere, mükâfatları hesapsız ödenecektir.” Zümer 39/10.

²⁷ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 644-647.

²⁸ “Oruç sabrın yarısıdır.” Özaşar vd., **Hadisler İslam** C.II, s. 416.

Ki köşkler vardır uçmakta sever onları uçmak da
Eger olursa uçmakta ona uçup kanadın aç

İçinden gözüdür dışı hicâb olmaz ona dışı
Dışından içinin kaşığı gözüdür bî-hicâb behhâc

Dediler kimlerin ola kim ola bunları bula
Dedi onlar vara dola o köşklerde ola nehhâc

Ki nerm ede kelâmını yedire hem ta'âmını
Ulaştıra sıyâmını ola ekser gününde aç
Muhammediye, 732/7377-7380²⁹

Dolayısıyla oruç dünyadan ahirete ulaştıran bir ibadet olarak ele alınmıştır. Dünyada ahiretin “azığı hazırlanmaktadır.”³⁰ Muhammediye, oruç tutan kişiye dünyadan ahirete neler ulaştırdığını hatırlatmaktadır.

Ferahnâme’de de bu köşklerden bahsedilir:

Didi Hak Peygamberi ol dem ana
Şol gişiler giriser yarın ana
Hatiboğlu Ferahnâme, 167/697

Hoş tutalar hoş ta'âm yidüreler
Egnine hem toncugaz geydüreler

Yahşi ihlâs ile oruc tutalar
Bu oyunu Hak’dan anlar üteler
Hatiboğlu Ferahnâme, 167/699-700

Hiz. Enes’in Hiz. Peygamber’den naklettiğine göre dünyadayken oruçlarını tutanlar kabirlerinden kalktıklarında ağızlarından yayılan misk çevreye dağılacaktır. Allah’ın karşısına aç ve susuz gelmiş “misafirler” O’nun tarafından ağırlanacaklardır. Uzun gün”de yardım bekleyen misafirler için Cebrail a.s. meleklerle birlikte onlara sofraya kuracaktır. Malını, ömrünü ve günlerini hiç israf

²⁹ Muhammediye alıntıları için bkz: Yazıcıoğlu Mehmed, **Muhammediye**, Haz. Amil Çelebioğlu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018.

³⁰ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 665.

etmeyen misafirler için bir sofraya getirilir. Bütün bu sahneler Keşşaf tefsiri zikredilerek Hakka Suresi 24. ayete iktibasla aktarılır:³¹

Koka dudaklarından müşg mu'attar kıla etrâfi
Hitâb ede Ta'âla'llâh diler kim ede istikşâf

Ki key aç olmayınca siz yemez içmezsiniz hergiz
Bugün ac u susuzsuz siz gelipsiz bana adyâf

Bugün gâyet uzun gündür benim halk ile işim var
Eriş yâ cebrayil bunlar ederler çünkim isti'tâf

Bugün uçmağa girmeden yesinler mâide irgür
Çü mâlî ömrü eyyâmı bular hiç etmedi isâf

Getire cebrayil derhâl meleklerle nice hunlar
Mühürlü altın ıbrıklar ki hamrı ola müşgîn nâf

Yiyeler içeler bular soruda ve hesabda halk
Bu hâli hoş tasavvur kıl pes eyle hâline insâf

Muhammediye 625-626/ 5948-5953

Oruç tutanlara bunlar diyeler yin için bugün
Ki deryâ-yı kerâmetten size feyz eyledi Keşşâf

Muhammediye, 626/ 5958

Mi'râc-1 Nebî'de ise Ramazan ayında eksiksiz oruç tutanların cehennemden kurtulacağı söylenir. Kıyamette yüz bin kilit vurulmuş bir sandıkta ümmetten oruç tutanların cehennemden kurtulduklarını belirten beratlar yer almaktadır:

Ramazân ayın dutanları tamâm
Tamudan kurtardı Hak bil yâ imâm

Bakdı ol dem Resûl-i meşrikîn
Ol melek öninde gördi sandukın

Bil urulmuş anlara yüz bin kilid
K'ışbu sanduklar nedür diri iy yigid

Mi'râc-1 Nebî, 263/343-345³²

³¹“(Onlara denir ki:) Geçmiş günlerde işlediklerinize (iyi amellerinize) karşılık, âfiyetle yeyin, için.” Hakka 69/24.

³² Tez boyunca Ârif'in bütün mesnevileri için bkz: Abdurrahim Elveren, “XV. Yüzyıl Şairlerinden Ârif ve Hamsesi”, **İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2001. Karışıklık olmaması adına yer alan beş mesneviden her biri zikredilecektir.

Bes melekden sordı ol demde münîr
Didi sanduklar nedür di iy beşîr
Mi'râc-1 Nebî, 263/347

Didi ümmetden oruç dutanları
Tamudan itdi azâd Hak anları

Her birine bir berât yazdı latîf
İşbu sanduklar içi ol iy şerîf
Mi'râc-1 Nebî, 263/349-350

Tutulan oruçlar cehennemde kalkan, cehennem ateşine perde olacaktır. Nitekim Hazreti Peygamber'in "Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, kötü konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye kalkışrsa, iki defa 'Ben oruçluyum'desin" hadisinde belirtilmiştir:³³

Hem orûç bil kim sana kalkan i döst
Ol cehennem odına perde dürüst

Mi'râc-1 Nebî, 330/1319

Metinlere de yansıyan bu tasvirler bu dünyada tutulan orucun ahiretteki karşılıkları hakkında bilgiler vermektedir. Böylece kutsal metin olan Kur'an ile bağlantı kurularak orucun tutulduğu zaman dilimiyle ahiret arasında karşılıklı göndermeler yapılmıştır.

Kur'an referanslı bu cennet tasvirleri bir motivasyon unsurudur demek yanlış olmayacaktır. Çünkü Kur'an'daki dünya-ahiret dengesi doğrudan birbiriyle ilişkilidir. Ahiret inancı dünya hayatını da "mükâfat ve mücazat" ile Müslüman ahlakını da biçimlendirir. Dünyada yapılan en küçük hareketin ardında bahsi geçen dünya-ahiret dengesinin tesiri görülür. Ahlakî değerlerin oluşumu da buradan beslenir. Müslüman, cenneti tercih edip cehennemden sakınandır. Böylesi bir denge Müslüman eylemleri adına önemli bir etkendir.³⁴Kast edilen cennet için veya cehennemden kaçmak için ibadet etmek değildir. Müslüman için cennete götürecek ameller, onun değer atfettiği

³³"Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, ahlâksızca konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye kalkışrsa, iki defa 'Ben oruçluyum'desin. Bu canı bu tende tutan Allah'a yemin ederim ki oruçlunun (açlıktan değişen) ağız kokusu Allah nezdinde, misk kokusundan daha hoştur.(Allah oruçlu için şöyle buyurur): O yemesini, içmesini ve cinsel isteklerini benim için terk ediyor. Oruç benim içindir. Onun mükâfatını ben vereceğim. Bir iyiliğe ise on misli ecir vardır." Özafşar vd., **a.g.e.**, s. 415, C.II.

³⁴ Toshikiko Izutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975, s. 82.

eylemlerdir. Oruç tutmayı şevkle beklemek, oruçlu olma hâlinin önemsenmesi gibi izdüşümlerde görüldüğü üzere ibadetin hayata doğrudan etkisini gösterir.

Orucun mükâfatını bizzat Allah'ın vermesiyle ilgili bir diğer açıklama oruç tutmanın yani Allah rızasını seçmiş olmasının bir neticesi olarak kendisiyle kulu arasındaki perdeyi de kaldırdığına dairdir. Oruçlu, perdenin kalkmasıyla birlikte Allah ile beraber olacaktır. O hâlde, “Oruç benim içindir ve onun karşılığını ben vereceğim.” kutsi hadisinin perdeler kalktığı için Allah'a izafe edildiği belirtilmektedir.³⁵

Envârü'l-Aşıkîn'de de bu duruma yer verilmiştir. Allah Teâlâ Musa (a.s) ile konuşurken bu karşılaşma durumunu perdeleri kaldırmak olarak açıklamaktadır:

“Son Peygamber Muhammed'in ümmetine Ramazan orucu ile ikram ederim. Seninle konuşurken aramızda yetmiş bin perde var. Hâlbuki onlar Ramazan orucunu tutup açlık ve susuzluktan benizleri sarardığı vakit, bütün perdeleri kaldırır onlara senden yakın olur, Cemâlimi gösteririm. Onların ağız kokuları benim katımda misk kokularından kıymetlidir, buyurdu.”³⁶

Gazâlî, bu perdenin kalkması için insanın Allah'tan başka kimseden “himmet” beklememesi gerektiğini söylemiştir. Bu noktanın oruçlular için oldukça önemli olduğunu vurgular. Ahnef ibn Kays'a yaşlandığı için oruç tutmamasında bir mahzur olmadığı söylendiğinde “Ben onu uzun bir yolculuk için azık alıyorum, bugün onun zahmetine katlanmak, yarın Allahü Teâlâ'nın azabına dayanmaktan ehvendir” dediğini aktaran Gazâlî bu sözleri “**orucun batını**” manası olarak açıklamıştır.³⁷

Oruçlunun mükâfatını ben veririm kutsi hadisi Mürşidü'l-Ubbâd'da ise bir benzetmeyle açıklanmıştır. Oruç, görünürde bir ateştir; ancak Allah'a hızlıca erdirecek bir ateştir.³⁸

Bu oruç sûretde gerçi od durur
Lîki sini hazrete tîz irgürür

³⁵Vahit Göktaş, “İlk Dönem Müellif Sûfilerinden Kelabazi'nin Oruçla İlgili Yorumları”**Uluslar Arası Ramazan Ve Oruç Sempozyumu**, Oruç Ve Ötesi, İstanbul, 6-8 Temmuz 2012, Ümraniye Belediyesi, **Tasavvuf Yazıları** Vahit Göktaş İlahiyât Yayınları Ocak 2014.

³⁶ Yazıcıoğlu Ahmed Bican, **a.g.e.**, s. 174-175.

³⁷ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 665.

³⁸Mehmet Yılmaz, **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013, s. 139.

Hak te'âlâ didi kim “es-savmu lî
Ve enâ eczî bihî iy mutteki³⁹

Mürşidü'l-Ubbâd, 164/1497-1498

Oruç esnasında gıda alımının kesilmesiyle hafifleyen beden Allah'a vasıl olması çok daha kolay olacaktır. Onu tutacak herhangi bir ağırlık kalmamıştır. Böylesi bir benzetme orucun insanı nefsin ağırlıklarından kurtarması olarak da yorumlanabilir.

Mürşidü'l-Ubbâd'ın “Sırrun Âhar Fi's-Savmı” bölümünde ise nefsin dizginlenmesine açıklık getirilir. Allah insanda ruh, nefis, kalp olmak üzere üç nesne yaratmıştır. Her birinin bir sevgilisi vardır. Nefsinki dünya, kalbinki ise ukbadır. Can ise Allah'ı istemektedir. Nefs de oruçta yasaklanmış olan yeme, içme ve cinselliği sever. Allah, orucu emrederek nefsi arzularından ayırır. Ve oruç sayesinde Allah'ın cemaline ermek mümkün olacaktır. Bunun da ötesinde oruçlunun bütün isteklerine kavuşacağı söylenmiştir.

Ya'ni üç nesne yaratdı kulda rab
Biri rûh u nefis ü biri kalb

Her birinün bil ki mahbûbı var
Nefse dünyâ kalbe 'ukbîdur i yâr

Lîki cân mahbûbı oldı ferd ü Rab
İster anı durmadın rûz ü şeb

Şol ki nefis mahbûbıdur bil bunda var
Yimek içmek hem cima' itmek i yâr

Bes ki emr itdi sana savmı o şâh
Nefsi men' itdi dileginden İlâh

Tâ ki kalb ü cân murâdına ire
Yarın ol sultân cemâlini göre

Bes oruc dut tâ ki didâr göresin
Cümle maksûdına yarın iresin

Mürşidü'l-Ubbâd, 166/1517-1523

³⁹ Metindeki biçimlendirme aynen alınmıştır.

İnsanın batınî tarafıyla ilgili yapılan değerlendirmelerde “ruh ve nefis” kavramları çoğunluk tarafından kabul görmektedir. Ruh ve beden iki zıt kutup gibidir.⁴⁰ Metinde de bu zıt özellikler nefsin dünyayı, kalbin ise ukbayı sevmesi şeklinde görülmektedir. Kalp batınî tarafta yer alan manevî eylemleri yönetir. Dolayısıyla dışarıdan gelecek tehlikelere açıktır.⁴¹

Oruç emri nefsin hükmünü kırmaktır. Nefsin hükmünün kırılması kalbin dileğine kavuşmasını sağlar. Dünya sevgisi hükmetmediği sürece kalp Allah'ın varlığını idrak edebilecektir.⁴²

Nefsin bir bedene hâkim olabimesi için kişinin Rabbi'ni değil nefsini dinlemesi gerekir. Bunun önüne ise “şehvet, arzular, öfke ve ilim kuvvetlerinin” gözetim altında tutulmasıyla geçilir.⁴³ Dolayısıyla, oruç tutulduğunda nefsin dünya sevgisine bir cevap verilmemektedir. Böylece kalbin idrak yolu açılır, Allah'ın cemalini görebilmek böylesi bir hazırlığı gerektirir.

İbn Arabî, Ebu Ümame'nin Hz. Peygamber'den bir nasihat istediğini, Hz. Peygamber'in ise ona misilsiz olduğu için oruç tutmasını buyurduğunu anlatarak orucun benzeri olmadığını olduğunu vurgular ve “Oruç bana aittir.” Kutsi hadisiyle birlikte oruç tutan kişinin “Es-Samed” esmasının tecellisine mazhar olduğunu belirtir.⁴⁴

Kul olmak geçici olarak Samediyet özelliğine mazhar olmaktır.⁴⁵ Nitekim oruç tutan kişi En'am Suresinde geçen “Besleyen, fakat kendisi beslenmeyen Allah'tan başka dost mu tutayım?”⁴⁶ ayetinde buyrulduğu üzere, yiyip içmeyerek Allah'ın ahlakıyla/vasıflarıyla donanmaktadır.⁴⁷

⁴⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s. 235.

⁴¹ Hülya Küçük, **Tasavvuf ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s. 287-288.

⁴² Schimmel, **a.g.e.**, s. 235.

⁴³ Küçük, **a.g.e.**, s. 254-255.

⁴⁴ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 38-39.

⁴⁵ İbn Arabî, **a.g.e.**, s.40; Göktaş, **a.g.m.**, s. 294; Uludağ **a.g.e.**, s. 5; İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 666.

⁴⁶“De ki: Göklere ve yeri yoktan var eden, yedirdiği halde yedirilmeyen Allah'tan başkasını mı dost edineceğim! De ki: Bana müslüman olanların ilki olmam emredildi ve sakın müşriklerden olma! (denildi). Enam Suresi 6/14

⁴⁷ Göktaş, **a.g.m.**, 294.

Gündüz oruçla Samediyet esmasının tecellisine mazhar olan kul, akşam olduğunda fitratına dönüşün sembolü olarak Allah huzurunda kıyamdadır; çünkü bütün bu sıfatlar Rububiyet'in gereği olarak Allah'a aittir. Kulun bu tecelliye mazhar olması sınırlı bir süre içindir.⁴⁸

İnsanın “nefsini tutması” şehvetten yüz çevirmesidir. Meleklerde şehvet yoktur. O hâlde oruç tutmak bir yönüyle de insanın meleklerin sıfatlarını bürünmesi demektir. İnsanın “varoluş hiyerarşisinde” hayvandan üstünken melekten aşağı konumda olduğu hatırlandığı takdirde, şehvetinden yüz çevirmesi onun meleklerin konumuna yaklaşmasına işarettir. Dolayısıyla, oruç meleklerin gıdası kabul edilmiştir.⁴⁹ Meleklerin kul olmak dışında hiçbir görevleri yoktur. Azıkları “tesbihat, konuşmaları sükûttur.”⁵⁰ Bu yönüyle Ramazan ayında gıdalardan uzak durmakla birlikte olumsuz tutumlardan da kendini uzaklaştıran kişi meleklerle yaklaşmıştır.⁵¹

Mürşidü'l-Ubbâd'da dikkat çeken bir başka benzetme ise, Allah'ın orucu kendine izafe etmesiyle Musa Peygamber'in kıssası arasında kurulan ilişkidir. Hemen ardından Tâhâ Suresi 17 ve 18. ayetlere iktibasta bulunur:

Mûsa peygamber asâyı iy yigit
Nisbet itdi kendüye sen key işit

Didi kim “hiye asâye iy İlâh”⁵²
Tayanurvan üstine iy pâdişâh

Mürşidü'l-Ubbâd, 164/1499-1500

İnsan nefsinin yılanı dönüştüğüne dair yaygın halk inanışları vardır. Bu nefsin Hz. Musa'nın asası gibi bir asaya, yani “yararlı bir değneğe” dönüşmesi de söz konusudur. Asanın bir kuvvet sembolü ve kılavuz olduğu bilinmektedir. Nitekim Kur'an'da Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşerek Firavun'un sihirbazlarının sopalarını yuttuğu belirtilmektedir.⁵³

⁴⁸ Gökteş, **a.g.m.**, s. 299.

⁴⁹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 135.

⁵⁰ Schimmel, **a.g.e.**, s. 291.

⁵¹ İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 666; Schimmel, **a.g.e.**, s. 136; Koca, **a.g.e.**, s. 244.

⁵² Metindeki biçimlendirme aynen alınmıştır.

⁵³ “Hayır, siz atın, dedi. Bir de baktı ki, büyüleri sayesinde ipleri ve sopaları, kendisine gerçekten koşuyor gibi görünüyor.” Tâ Hâ 20/66; Schimmel, **a.g.e.**, s. 57.

Bu hadiseye yapılan iktibasla Ârif, oruç hakkında şöyle bir yorumda bulunur: Musa(a.s)’ın onu kendisine nispet etmesi cadıların sihrini yuttuğu içindi. Allah da orucu kendine nispet ederek kulların günahları sileceğini buyurur. Silinen günahlarla birlikte sağaltım süreci tamamlanacak, insan bu hastalıktan kurtulup ebedî olarak cennete kendine yer bulacaktır:

Mûsa kendüye çün nisbet itdi anı
Yutdı ol câzûlarun hep sihrini

Orucu Hak dahı nisbet eyledi
Kendüye sana işâret eyledi

Ya’ni oruc dahı bir dem urısar
Ol günâh mekrini cümle süriser

Kurtulasın ol marazdan iy cüvân
Lâ-cirem yirün ola hûr u cinân

Mürşidü’l-Ubbâd, 165/1502-1505

Garibnâme’de paralel olarak otuz gün tutulan oruç suçları götürmek için gelen bir öznedir:

Ol getürdi hak’dan otuz gün oruç
Kim anunla geçdi cümle dürlü suç

Garibnâme, C. II/II 775/9664.⁵⁴

4.1.1. Bir Terk Eylemi: “Ben Oruçluyum” Diyebilmek

Oruç, diğer ibadetlerdeki gibi belirlenmiş eylemleri gerçekleştirmek yerine; yapılması normalde helal olan davranışlardan da yüz çevirmekle gerçekleştiğinden “genel bir terk” özelliğine sahiptir. Yani orucun “nefsi tutma” anlamı bir yönüyle de “terk” özelliğiyle bağlantılıdır. Nitekim Hz. Peygamber’in buyurduğu gibi oruç tutan kişinin “Ben oruçluyum” diyebilmesi kendisini bahsedilen kötü davranışları yapmayan yani “terk eden” olarak konumlandırmasıdır.⁵⁵

Namaz, hac, zekât gibi ibadetler gözlemlenebilmektedir; oysa orucun eylemsizlik veçhesi sayesinde bir insanın oruçlu olup olmadığı kendi beyan

⁵⁴ Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma), Haz Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2000.

⁵⁵ İbn Arabî, a.g.e., s. 40-41.

etmedikçe anlaşılmamaktadır. Bu yönüyle de gizli bir ibadet olması riya riskini azaltmaktadır.⁵⁶ Orucun terk özelliği Allah'tan başka kimse tarafından gözlemlenemeyeceği için “aç kalmak” değil “kendini tutmak” olarak isimlendirilmiştir.⁵⁷

Mürşidü'l-Ubbâd'da geçen bir başka oruçla ilgili benzetmede günahlar cehennem odunu olarak adlandırılır. Ebu Leheb'in eşi için Kur'an'da geçen “odun hamalı”⁵⁸ ifadesi odunun “cehennemin yakıtı” olmasını çağırır.⁵⁹ “Eşi Ümmü Cemil, diken toplar, Hz. Peygamberin geçeceği yollara atardı. Bu yüzden kadına “hammâlete'l-hatab (odun hamalı) lakabı verilmiştir.”⁶⁰ Dolayısıyla günahların temizlenmesi için insanın açlık ateşine dayanması gerekir. Allah, bu dünyada oruç ateşiyle kullarını günahlarından kurtarmaktadır.

İkinci olarak ise ateşin de bir temizleme yöntemi olduğunu söylemek gerekir. Ateşle yanan nefsin en sonunda tertemiz olacağı ve bu veçhesiyle “manevî bir değer” kazandığı belirtilmiştir.⁶¹ Bir kez yanan, bir daha yanmayacağından açlık ateşiyle yanmak insanın günahlarının arındırılması içindir. Neticede de, insan bedenini nurla doldururken cehennem ateşini de uzaklaştırmaktadır:

Yâhu bilgil o günâhlar iy denî
Ma'nide bî-şek cehennem odunu

Hak te'âlâ seni açlık odına
Bunda koydı ol günâhlar tâ yuna

Pes cehennem odı senden dûr ola
Çünkü cismün savm-ıla hep nûr ola
Mürşidü'l-Ubbâd, 165/1513-1515

Garibnâme'de de aynı düşünce yer alır. Oruç bir günah kurtarıcısıdır:

⁵⁶ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 38 ; İmam Gazâlî **a.g.e.**, s. 647; Göktaş, **a.g.m.**, s. 294; Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 382.

⁵⁷ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 46.

⁵⁸“Ebu Leheb'in iki eli kurusun! Kurudu da. Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi. O, alevli bir ateşte yanacak. Odun taşıyıcı olarak ve boynunda hurma lifinden bükülmüş bir ip olduğu halde karısı da (ateşe girecek)” Maûn 111/1-5.

⁵⁹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 42.

⁶⁰ Yılmaz, **a.g.e.**, s.202.

⁶¹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 131.

Yılda otuz gün oruç ol gösterür
Halkı çok dürlü günâhdan kurtarur
Garibnâme C. II/II 785/9715

Murâdnâme’de orucun bir insan için ne ifade ettiği anlatılmıştır. Oruç, insanın bir kul olarak Allah’tan gelen emri yerine getirdiğinin nişanıdır. Mürşidü’l-Ubbâd’a paralel olarak nefsin bütün isteklerine karşı koymak olan oruç, Allah yoluna boynunu vermek gibi bir teslimiyeti sembolize eder:

Bu kez dinlegil kim kişiye sıyâm
Ne ider ifâde bilesin tamâm

Bu kullukda buyruk dutıcılığı
Belürdür sa’âdet utıcılığı

Nüfûsun katında yimekdür azîz
Husûsâ ki şîrin ola vü semiz

Anı diledügiyile komamak
Olur tanrı yoluna boyun komak

Murâd-nâme, c.I 427/2741-2744.⁶²

Anlaşıldığı üzere nefis insanın “süfli benliğin kötü özellikleri”dir. Nefsin öldürülmesi değil, belirli eğitimlerle kontrol altına alınması hedeflenmektedir.⁶³ Bu metinlerden hareketle insanın, içinde daima bir nefis tehlikesinin olduğunu bilerek hareket etmesi tavsiye edilir.⁶⁴

4.1.1. Oruç ve Takva

Bakara Suresin’de 183.ayette geçen “Le’alleküm tettekûn” ifadesinden anlaşıldığı üzere oruç tutan kişinin “takva” sahibi olması beklenmektedir.⁶⁵ “Nice oruç tutanlar vardır ki, tuttuğu oruçtan, aç ve susuz kalmış olmasından başka bir şey eline geçmez.”⁶⁶ hadisindeki uyarı gereğince takva olmadığı zaman orucun insandaki etkisinin, ruhu olgunlaştırma özelliğinin görülmeyeceği belirtilmiştir. O hâlde,

⁶² Âdem Ceyhan, **Bedr-i Dilşad’ın Murâd-Nâmesi**, İstanbul, MEB Yay, C.I., 1997.

⁶³ Schimmel, **a.g.e.**, s. 236; Küçük, **a.g.e.**, s. 255.

⁶⁴“(Bununla beraber) nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emreder; Rabbim acıyıp korumuş başka. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.” Yusuf 12/53.

⁶⁵ Bakara 2/183.

⁶⁶ Oruç tutan nice kimse vardır ki oruçtan nasibi sadece aç kalmaktır. Geceyi ibadetler geçiren nice kimseler vardır ki kıyamdan nasibi sadece uykusuz kalmaktır.

orucun öncelikle oruç tutan kişiyi “ahlaken” yücelterek takva sahibi yapması beklenmektedir.⁶⁷

Mesnevî-i Murâdiyye’de derinlikli bir uyarı yapılmaktadır. Oruç tutmak, Hac’a gitmek ve zekât vermek münafık için bin vebal sebebi iken Mümin için bir olgunlaşma olacaktır. Bu iki farklı durum karşılaştırılırken satranç oynamaya benzetilir. Mümin olan neticede ibadetlerinden bir kazanç elde edecektir. Münafık olanın sonu ise sadece kayıptır. O hâlde oruç tutan kişide ahlakî bir olgunluk aşikâr olmuyor, tutulan oruç bir şey kazandırmıyorsa bir sorgulamak yapmak gerekir:

*Ol münâfık da dutar oruc varur
Hacca hôş tâ ‘at ider zekât virür (297)*

*Mü ‘mine ol işden olur kesb-i kemâl
Ol münâfık bulur andan bin vebâl (297)*

*Bulur andan bu ikisi bürd ü mât
Bürd menzil mü ‘mine vü ana mât (298)*

*Mü ‘min-içündür o bürd-i ‘âkıbet
Ol nifâk ehline mât âhiret (298)⁶⁸*

Mesnevî-i Murâdiyye 152/1288-1291⁶⁹

Müzekki’n-Nüfûs’ta Enes bin Mâlik’ten rivayetle orucu bozan bu yanlış tutumlara yer verilir. Yapılan yanlışlar yukarıda zikredildiği üzere yalan söylemek, kötülük yapmak, gıybet etmek ve gözü haramdan sakınmamaktır:

Enes ibn mâlik radiallahu anh eydür:

“Resûl hazretlerinden işittim ki, dört nesne orucu sayar, yani bâtil eder, bozar ve abdesti bozar ve dahi âmâl-i haseneyi bâtil eder.

Biri yalan söylemek, biri mesâvi eylemek ve biri bühitan eylemek ve biri dahi genç hatunlar yüzüne kasıtle ve şehvetle nazar eylemek.”⁷⁰

“Kaçınmak korunmak” anlamındaki takva ile “kendini tutmak” anlamındaki savm sözcüğünün yakın anlamı dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber’in de orucu bir

⁶⁷ Uludağ, **a.g.e.**, s.5; İmam Gazâlî **a.g.e.**, s. 664; Ebû Tâlib El Mekkî **a.g.e.**, s. 369.

⁶⁸ Metindeki gösterime aynen uyulmuştur.

⁶⁹ **Muîni’nin Mesnevi-i Murâdiyye’si**, Mesnevi Tercüme ve Şerhi, Haz. Kemal Yavuz, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.

⁷⁰ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 330.

kalkan olarak tarif ettiğinden yola çıkılarak⁷¹ orucun insanın irade ve duygu kontrolü sağlayan bir iç odak olduğunu söylemek mümkündür.⁷² Oruçlu bir “*otokontrol ve otokritik*” ile hayatını düzenlemektedir. Böylesi bir davranış değişikliği iradeyi kuvvetlendirmekle birlikte “vicdan gelişimini” de sağlamaktır.⁷³

Meryem Suresin’de geçen “Ben Rahman olan Allah’a oruç nezrettim, bugün hiçbir kimse ile konuşmam.”⁷⁴ ayeti doğrultusunda Kelâbâzi oruca farklı bir noktadan daha yaklaşır. Oruç tutan kişinin Allah ile kurduğu iletişim neticesinde oruç haricinde diğer şeylerle arasına mesafe koyması ve oruca büyük bir değer atfetmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁷⁵ O’na göre oruç, “Allah’ı görerek halkı görmekten uzak olmaktır.” Yani, insan oruçlu olma hâlini yaşıyorsa doğrudan Yaratıcı ile muhatap olduğundan diğer insanlarla kurduğu ilişkilerini de orucun bütün gereklerini idrak ederek şekillendirmelidir. Asıl vurgulanan oruçlu olma hâlini Allah ile kulun karşılıklı olarak iletişimde bulunması olduğu unutulmadan hayatın düzenlenmesidir.

4.2. ORUCUN FİZİKSEL SAĞALTIMI

Oruç ile birlikte yaşanan bir ay boyunca aralıksız olarak imsak ve iftar vakitlerine göre aç ve susuz kalma tecrübesinin fiziksel birtakım eylem olmasının yanında, bir ibadet bilinciyle gerçekleştirilmesinin bir “ruhî hâl” olarak yansıtacağı aktarılmıştır.⁷⁶ Hz. Peygamber tarafından orucun sıhhat bulmak olarak ifade edilişi unutulmamalıdır. Orucun bir ibadet olma özelliğinin dışında sağlığa kavuşmak için tutulduğu da bilinmektedir.⁷⁷

⁷¹“Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, kötü konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye kalkışırsa, iki defa ‘Ben oruçluyum’ desin. Bu canı bu tende tutan Allah’a yemin ederim ki oruçlunun (açlıktan değişen) ağız kokusu Allah nezdinde, misk kokusundan daha hoştur. (Allah oruçlu için şöyle buyurur): O yemesini, içmesini ve cinsel isteklerini benim için terk ediyor. Oruç benim içindir. Onun mükâfatını ben vereceğim. Bir iyiliğe ise on misli ecir vardır. Özafşar vd., **Hadislerle İslam**, C.II, s. 415.

⁷² Schimmel **a.g.e.**, s. 102.

⁷³ Uysal, **a.g.e.**, s. 24.

⁷⁴“Ye, iç. Gözün aydın olsun! Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Ben, çok merhametli olan Allah’a oruç adadım; artık bugün hiçbir insanla konuşmayacağım.” Meryem Suresi 19/26.

⁷⁵ Uysal, **a.g.e.**, s. 24.

⁷⁶ Özyazıcı, **a.g.e.**, s. 77-78.

⁷⁷ Haluk Nurbaki, **Sonsuz Nur**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1991, s. 10.

4.2.1. Vücutun Zekâtı Olarak Oruç

Açlık kişinin sağlığını elinden alacak, fizikî olarak ona zarar verecek duruma gelmediği sürece bir “manevî gelişim aracı olarak” görülmüştür. Buradan hareketle “orta yol” tercih edilmiştir. Tutulan bu “orta yol” kalp için bir kalkan özelliğine bürünerek olumsuzluk duyguları ve şeytanın telkinlerine karşı koymada bir araç hâline gelmiştir.⁷⁸

Böylesi bir kalkan özelliğini sağlamanın pek çok açıklamaları vardır. En temelde ise “insanî yönleri” harekete geçirmesidir. Gıda alımının kesilmesi neticesinde oruçlunun fazladan “enerji tüketimi” olmadığından fiziksel olarak yenilenmenin içe dönüşü ve “ruhun ihtiyaçlarını” hatırlamak için “enerji” sahibi olunacağı bilinmektedir.⁷⁹ Böylece zihin ve duyu yenilenerek, “stres karşısında sayısız onarım geni tetiklenir.”⁸⁰

Bunun da ötesinde insanın bir hastalık durumunda iştah kaybına uğraması enerji sarf etmeyi engellemek, dolayısıyla vücudu onarmak içindir. Buna paralel olarak oruç tutulduğunda vücut kendini iyileştirmeye başlar.⁸¹ “Her şeyin bir zekâtı vardır. Bedenin zekâtı da oruçtur.”⁸² hadisinin vücut yenilenmesinin fizyolojik olarak da anlatılan “beliğ bir ifade” olduğunu söylenilmiştir.⁸³ “Her insanın içinde bulunan isyankârlık damarını kırar. Zayıf ve aciz olduğunu anlatır. Yaratanın aciz bir kulu olduğunu hatırlatır. Açlık bu terbiyeyi kazandırır.”⁸⁴

Aç kalmakla birlikte insanın iç dünyası zenginleşmektedir. Eğer beden zenginleşirse mide zenginleşmektedir. Bu fark “yaşamı yemek için” görenle yemeği “yaşamak için yiyen” arasındaki farktır. Yaşamak için yiyen “ibadet için yemektir.”⁸⁵

⁷⁸ Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s. 133.

⁷⁹ Sefa Saygılı, **Ruha Şifa 33 Reçete**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 150.

⁸⁰ Saygılı, **a.g.e.**, s. 152

⁸¹ Özyazıcı, **a.g.e.**, s. 57.

⁸² “Her şeyin bir zekâtı vardır. Bedenin zekâtı da oruçtur.”Özağar vd., **a.g.e.**, C.II., s.458.

⁸³ Özyazıcı, **a.g.e.**, s. 60.

⁸⁴ Özyazıcı, **a.g.e.**, s. 69.

⁸⁵ Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 387.

Hilyetü'l-Ebdâl'da az yemenin Allah zikrine ve tefekkürüne vakit açacağı aktarılmıştır. Bir orta yol tutulduğu takdirde aç kalmanın “tevazu, efendilik, sakinlik, gönülden kötü şeyleri geçirmeme” gibi güzel özellikleri getireceği belirtilmiştir. Bu da “Samediyet makamına götürür.”⁸⁶ Dolayısıyla, açlık bir mahrum kalış olarak değil bilakis bir “ilaç” olarak görülmüştür. Mürşidü'l-Ubbâd'da bu durumun insanın geçirdiği on bir ayda hasta olduğu, orucun da ilaç olarak metaforize edilerek anlatıldığı görülmektedir:

Girü Ârif hôş işâret eyledi
Dinle kim ol savm sözün söyledi

Ya'ni kullar on bir ay hasta olur
Ol günâh emrâzı-ıla sankim ölür

Bes gerek marzâya 'izzet hôş ilâc
Tâ ilâc-ıla sahih ola mizâc

Mürşidü'l-Ubbâd,165/1506-1508

On bir ayda hasta olan kulun ilacı olan oruç, bu kez Allah'ın rahmet şarabına erdiren bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah, kuluna nefesine niçin zulmettiğini sorar. İyileşmesi için şerbet vermek ister. Ancak bu şerbete layık olmak gerekir. Bunun için Ramazan ayını perhizle geçirmesi gerekir. Ramazanı böyle geçiren biri rahmet şarabına erişecektir:

Pes hekîm ü hâzık eydür iy kulum
Neyçün itdün kendü nefşüne zulüm

Bâri gel şerbet vireyin sana ben
Tâ anunla sag ola bu cân u ten

Lîki bir ayı geçür perhîz-ile
Tâ ki zahmet şerbete lâyük ola

Çün bir ayı perhîz-ile geçesin
Şeksüzün rahmet şarâbın içesin

Mürşidü'l-Ubbâd,165/1509-1512

Bir hekim hastasına ilacı verir. İlacı kullanmayı seçmek hastayı iyileştirirken kullanmama tercihi iyileştirmeyecektir. “Allah da insanın ibadetlerinden müstağnidir.” Kişi ibadetlere devam ederse bu hastalıktan kurtulacak, etmezse

⁸⁶ İbn Arabî, “Hilyetül Ebdan”, s. 29.

iyileşemeyecektir.⁸⁷ Mürşidü'l-Ubbâd da “bir ayı perhizle geçirmek” bahsi geçtiği üzere beslenmenin azaltılmasıyla şehvetin azalmasıdır. Oruçta da azaltılan beslenmeyle birlikte ahlakta zenginleşme görülmektedir. Bu yönüyle de açlık ilaç olmaktadır.

Murâd-nâme’de aç veya tok kalmanın kişisel bir ihtiyaç olduğu, Allah’ın bunu kulunun fitratı için emrettiği açıklanır:

Oruc dutmaga dut deminde yüzi
Evet dinle kancaru gider sözi

Senün açlığun toklugun Tanrı’ya
Ne alur ne virür o müstagniye

Velîkin bu bir mühr-i hakkânidür
İbâdetlerün cümle sultânidur

Oruç sadece yemek ve içmekten uzak kalınması değildir, Kulağın, dilin, elin yani bütün uzuvların gönül ve nefsin bile mühürlenmesidir.

Bu mühr ancag agza urulan degül
Kulagun dilün bagla dahı ögül

Elün ayagun cümle azayile
Dil ü nefsi dahı mühürle bile

Murâd-nâme, c.I 427/2745-2749

Hücvirî rüyasında Hz. Peygamber’in ondan duyu organlarını muhafaza etmesini nasihat verdiğini açıklamaktadır. Kast edilen duyu organının muhafazasının “tam bir mücahede olduğudur.” Sebebi ise insanın bu beş duyu aracılığıyla öğrenmesidir.⁸⁸

Beş duyu Hücvirî’ye göre akıl ve ilmi yönetmektedir. Allah’tan gelen “ilham” ile “bedihî ilgiler” harici insan, beş duyusu ile bilgi edinir. Dikkat edilmesi gereken nokta ise bu beş duyunun bir kapıya benzetilmesiyle birlikte her birinde “keder ve sefa, bulanıklık ve duruluk” potansiyeli oluşudur. Nasıl ki akıl ve ilim bu duyuları kontrol ederse, “nefis ve heva” da aynı şekilde etki oluşturabilmektedir. Hücvirî duyu organlarındaki zıt kutupları aktarırken ibadet ile isyanın “sevapla

⁸⁷ Küçük, a.g.e., s. 260.

⁸⁸Hücvirî, a.g.e., s. 383.

günahın”, mutlulukla hüznün arasında ortak bir alandan söz eder. Dolayısıyla oruç tutma hâlinin hakkıyla yaşanabilmesi için kişinin bütün duyularına hâkim olmasının gerekliliğini ifade eder. Açlık, oruç ibadetinde “çocuk işi” olarak görülmektedir. Asıl mesele insanın kendisini haramlardan alıkoyabilmesidir.⁸⁹ Aç kalan insanın nefsi direncini kaybeder, kalbine de Allah korkusu gelmektedir.⁹⁰ Murâd-nâme’de bütün azaya vurulan “mühr-i hakkâni” böyle bir sağaltıma da işaret ediyor demek yanlış olmayacaktır.

Hücvîrî, Keşfu’l-Mahcûb’da aç kalma durumunun bir gıdasızlık değil, tam tersine “manevî gıda” takviyesi olduğunu söylemiştir. Bunun temel sebebi insanın yemek yedikçe nefsinin kuvvetlenmesidir. Bununla birlikte saldırganlığın hevanın artışıyla meydana geldiğini hatırlatır. Gıdadan uzak durulduğunda heva azalırken akıl güçlenmektedir.⁹¹

Müzekki’n-Nüfûs’ta nefs-i emmârenin gizlenen bir cisim olarak insanın damarlarında dolaştığından bahsediliyor, ilaç olarak Hz. Peygamber’in şu hadis-i şerifine iktibas yapılıyordu:

“Amma bu nefs-i emmâre bir cisimdir, örtülüdür kim ehl-i zâhir onu göremezler; âdem oğlanlarının damarları içinde gezer.

Nitekim Resûl-i Ekremmaleyhisselâm buyurdu:

“Şeytan insanoğlunun damarları içinde kan gibi dolaşır; onun dolaşmasına engel olmak ve damarları daraltmak ise, ancak açlık ve susuzlukla mümkündür.”⁹²

Hücvîrî, Hz. Âdem’in cennet çıkarılma sebebinin yasak meyveyi yemesine yapılan atıfla “bir lokma” olduğunu hatırlatmaktadır. Özetle, aç kalmanın manevî gıda olarak görüldüğü, “müridlerin mesleği şeytanın ise kösteği” olduğu ve Hz. Âdem’in cennetten çıkışının yemekle ilgili olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte insanın manevî gıda alması “hakikî aç kalmasıyla” yani bir seçim yapması ve

⁸⁹Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 383-384.

⁹⁰Karnınızı aç, ciğerlerinizi susuz ve bedenlerinizi çıplak bırakınız, umulur ki bu suretle dünyada iken kalpleriniz Allah’ı ayan beyan görür.” Detaylı bilgi için bkz: Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 387.

⁹¹Hücvîrî, **a.g.e.**, s. 388.

⁹²Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 278.

bedel ödemesiyle mümkündür. Manevî gıdayla beslenen kişinin damarlarında Allah'ın "sırları" bulunur. Kalpleri Allah'ın "nazargahı olur."⁹³

4.3. ÜMMETİN AYI: RAMAZAN-I ŞERİF

Envârü'l-Âşıkîn'da Ramazan ayı Beğavi Tefsirine ve Keşşaf'a dayandırılarak açıklanmıştır. Buna göre, orucun emredildiği esnada yaşanan sıcaklıktan taşların, insanların ayaklarının bile yanmaya başladığı anlatılarak bu aya verilen isimin oradan geldiği rivayet edilir.⁹⁴

Hikmetnâme'de ise orucun tutulduğu periyotlarla ve dinen önem verilen zaman aralıklarıyla ilgili dikkatler görülmektedir. "Fî Yevmi'l-İsneyn" bölümünde pazartesi gününün öneminden bahsedilir. Hz. Peygamber'in pazartesi ve perşembe günü oruç tuttuğu bilinmektedir. Hz. Peygamber'e neden bu iki gün oruç tuttuğu sorulmaktadır. Bu diyaloglar üzerinden çeşitli bilgilere yer verilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim ayetleri indirilen Ramazan ayı, aylardan en mübarek olandır. Cehennem kapıları kapanmıştır, cennet kapıları açılmıştır. İçerisinde bin aydan hayırlı Kadir gecesini barındırmaktadır.⁹⁵

Gökyüzünden hayır ve şer bu günlerde gelmektedir, Hz. Peygamber de pazartesi günü dünyaya gelmiştir. Ayrıca O'na Peygamberliğin, vahyin geldiği günler de o zamanlara denk gelmektedir. Bu kutsal zamanlar yolculuk ve askerî seferler için uygun görülmüştür.⁹⁶ Mekke'den Medine'ye hicret ve Hz. Peygamber'in dünyadan ayrılışı da bu güne denk gelmiştir:

Mübârek gün durur rûz-ı düşenbe
Kefâret bundadır her ehl-i dîne

Resûlullâh ol hikmet enîsi
Oruç tutardı isneyn vü hamîsi

Nebî'den sordılar kim bu iki yevm
Niçün tutardı peyamber dâyima savm

⁹³ Hücvîrî, **a.g.e.**, s.387.

⁹⁴ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, **a.g.e.**, s. 295, 478.

⁹⁵ Schimmel, **Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri**, s. 101.

⁹⁶ Schimmel, **a.g.e.**, s. 109.

Didi hayr ü eger şer bî-nihâye
Bu günde ref' olur gelüp semâya

Meger kim Mustafâ Şâh-ı zamâne
Düşenbih günü gelmişdür cihâne

Nübüvvet ana bu günde gelüpdür
Hem ana vahy bu günde gelüpdür

Bu günde Mekke'den eyledi hicret
Medîne'ye bu günde buldı vuslat

Bu günde intikâl itdi peyâmbere
Cihândan Hazret-i A'lâ vü ekber

Sefer bu gün mübârekdür begâyet
İderse assı ider ehl-i ticâret

Hikmetname, 209-210/8020-8028⁹⁷

“*Fî Şehr-i Ramazâni'l-Mu‘azzam Kadre Ve Hürmete*” bölümünde ise Müslümanlar için on bir ayın sultanı olan Ramazan-ı Şerif ayı anlatılmaktadır. Resulullah'ın ağzından Recep, Şaban, Ramazan aylarının faziletleri detaylandırılmıştır. “*Recep Allah'ın ayıdır. Şaban ayı benim ayımdır, Ramazan ayı ümmetin ayıdır.*” Bu ayda bütün Müslümanların affedildiği, sekizinci gecesinde Davud Peygambere Zebur'un verildiği, dokuzuncu günde Mekke'nin feth edildiği, yirmi sekizinci gün Horasanlıların dine davet edildiği anlatılır:

Dimişdür Mustafâ sallî ve sellem
Oruç ayına şehrullâh-ı a'zam

Benüm ayum durur dir adı Şa'bân
Olupdur ümmetüm ayı Ramazan

Oruç ayında kılır Rabb-i Gaffâr
Cemî'-i müslümâna 'afv ü zâr

Bu ayun ikisi vü sekizi hem
Muhâlifdür gerek havf ide âdem

⁹⁷Ali Şeylan, **İbrahim İbn-i Bâfî Hikmet-nâme İnceleme- Metin- Sözlük- Dizin 149a-300a**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 209-2010.

Sekizinci gicesinde Nebî dir
Zebûr'ı Dâvûd'a virdi Kâdir

O tokuz gününde dutunma şekke
Olup durur dimişler feth-i Mekke

Yigirmi sekizinci gün[i] âhir
Meger 'Abbâsîlerden oldu zâhir

Ebû Müslim idi bir kimse gâyet
Horâsân ehlin itdi dîne da'vet

Hikmetname, 216-217/8141-8148 ⁹⁸

“Fî Zikr-i Leyleti'l-Kadrü'l-Mübârek” bölümünde ise “bin ayda hayırlı olan”⁹⁹ Kadir Gecesi'nin hangi gecede olduğunun bilinmediği, İmam-ı azam'ın yirmi birinci gecesi, İmam-ı Şafi'nin yirmi üçüncü gecesi, Ebu Hanife'nin yirmi yedinci gecesi dediği söylenir. Belirtildiğine göre dokuzuncu gecesi Bedr Savaşı gerçekleşir:

Şeb-i Kadr'un hakkında olgıl âgâh
Didi hayrûn min elfi şehrollâh

'Ulûm ehlinden işidildi bu zikr
Kim andadur bilinmez Leyletü'l-Kadr

Hikmetname, 217/8149-8150¹⁰⁰

Muhammediye'de ise oruç ayının ahiretteki görüntüsüne yer verilir. Hiç kimsenin daha önce görmediği bir cevher olarak gelecek, dünyada kendisine saygı duyanların elinden tutup Allah'ın huzuruna çıkacaktır.¹⁰¹ Oruçlular için “vakar tacı” takılmasını ister. Allah da kumaşlarını verir. Oruç, Peygamber komşuluğu ister. Firdevs cenneti verilir. Delil olarak da Zümer suresi 10. ayet gösterilir:¹⁰²

Musaver olısardur oruç ayı
Dilek eyleyise yoksulu bayı
Muhammediye, 627/5975

Şu kim dünyâda Hakk'ını bilmiş idi
Gelicek sana izzet kılmış idi
Muhammediye, 627/5977

⁹⁸Şeylan, **a.g.e.**, s. 217.

⁹⁹Kadir 97/1

¹⁰⁰Şeylan, **a.g.e.**, s. 217.

¹⁰¹ Yazıcıoğlu Ahmed Bican, **a.g.e.**, s. 631.

¹⁰²(Resûlüm!) Söyle: Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlara iyilik vardır. Allah'ın (yarattığı) yeryüzü geniştir. Yalnız sabredenlere, mükâfatları hesapsız ödenecektir” Zümer 39/10.

Elin tut bugün ona destgâr ol
Ki tâ olmaya bugün dâr u gîr ol

Elin tuta gele dergâhına rast
Tazarru ede şahlar şâhına rast
Muhammediye, 627-628/5979-5980

Recep ile Şaban ayında helal lokmalarla oruç tutanlar sorgusuz cennete gidecektir. Ancak “harami gibi haram giyenin” Beytü’l haramı görmeye layık olmayışı gibi haram lokmayla oruç da olmaz. Bununla birlikte, İslam kıyamette ete kemiğe bürünmüş olarak gözükecek, ona sahip çıkana şefaatte bulunacaktır:

Receb Şa’bân ayın oruç tutanlar
Bulardır bî-hesâb uçmak ütenler

Husûsâ kim helâl ola ta’âmı
Eğerçi seçmez onu şimdi âmî

Harâmî gibi yerse ger harâmı
Ne lâyıktır göre Beytü’l-harâmı

Musavver olıyardur yarın İslâm
İdiser âleme a’lâmın i’lâm

Olısar ıssısına yarın şefî ol
Eger sâlihse olısar refî ol

Muhammediye, 629/5999-6003

İncelenen metinlerde Ramazan ayı başta olmak üzere mübarek üç ayların kuvvetli bir özne olarak ele alındığı görülmektedir. Oruç ayı, insanın elinden tutacak ve Allah’ın huzurunda affedilmesini talep edecektir.¹⁰³ Temelde ibadetler hayattaki “zaman akışının” dışına çıkmaktır. Alışıldık olan saatlerin yerini “ebedî âlemler” arasında bir iç dikişle bağlanan başka bir “zaman boyutu” alır. Gündelik zaman akışının böylesi bir boyutlanmayla değişmesi kişinin kendisine dönüşüne ve “maddî meşguliyetlerden” uzaklaşmasına vesile olur.¹⁰⁴ Mantıku’t-Tayr’da orucun tutulmaması orucun, o kişiyi görmemesine bağlanmıştır:

¹⁰³ Schimmel, **a.g.e.**, s. 299.

¹⁰⁴ Sayar, **a.g.m.**, s. 106.

Oruc ol şahsı degüldür görıcı
Anun-ıçun dutmaz ol şahs orıcı

Mantıku't-Tayr, C.I 34/224¹⁰⁵

Özellikle Ramazan, Recep ve Şaban aylarının Müslüman hayatındaki izdüşümü diğer aylara nazaran çok daha farklıdır. Bir ay boyunca eda edilen ibadetlerde birlikte daha önce zihinde kurulan zaman algısı da boyut değiştirmektedir.

İncelenen metinlerde görüldüğü üzere bu ayların canlanacağı şeklindeki anlatımlar ebedî âlemle kurulan bir rabitanın canlı kanlı şahitliğinin göstereni olarak okunabilir. Ahiretle kurulan sağlam bir bağlantıyla çeşitli manevî hazları yaşatan ibadetler özelinde oruç ve mübarek aylar metinlerinde de kuvvetli birer özne olarak anlatılmıştır.

¹⁰⁵ Mantıku't-Tayr alıntıları için bkz: **Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı** (Gülşen-nâme), Haz. Kemal Yavuz, Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım, 2007.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BİR SAĞALTIM OLARAK ZEKÂT

Sözlük anlamı “*temizlenme, yüceltme, artma, çoğalma, bereket*” olan zekât¹ dinî ölçülere göre zengin hükmünde sayılan kişilerin mal varlığından belirli miktarının ihtiyaç sahiplerine verilmesidir.²

5.1. SADAKA KELİMESİ VE ZEKÂT³

Sadaka, “s-d-k” kökünden türeyen “doğruluk, gerçeğe uygunluk” anlamına gelen bir kelimedir.⁴ Kelimenin kast ettiği gerçeğe uygunluk hâli söyleyenin sarf ettiği sözlerin doğru olmasının yanı sıra, söylediklerinin zihninden geçenlerle uyumlu olmasıdır.⁵ Böylece sadaka terimi, Allah’a karşı doğruluk ve içtenlikle davranmak ve O’na verilen sözü tutmak demektir.⁶ Kelimenin bu anlam örüntüsünden hareketle zekât ile aynı anlamı taşıdığı belirtilmektedir.⁷ Sadaka

¹Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s. 118; Şehmus Demir, “Kur’an’da Zekât Kavramının Etimolojik Ve Semantik Analizi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.28, Erzurum, 2007.

²Mehmet Erkal, “Zekât”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, C.44, s. 207; Süleyman Uludağ, **İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, s. 91.

³Zekât ve Sağaltım konu bütünlüğü açısından önemli olduğu düşünülerek, ayrıca böyle bir başlık açılma gereği duyulmuştur. Metin alıntılarında ise ilerleyen kısımlarda yer verildiğinden tekrar bu başlıkta verilmemiştir.

⁴Beytullah Aktaş, **Tevbe Suresi 60. Ayet Bağlamında Zekâtın Sarf Yerleri 2015**, S. 2 s.71; Toshihiko Izutsu, **Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar**, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 2017, s. 159.

⁵Izutsu, **a.g.e.**, s.160.

⁶Demir, **a.g.m.**, s. 21.

⁷Demir, **a.g.m.**, s. 21; İbn Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye Zekâtın Sırları**, Çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 36.

kelimesinin bir diğere “sağlam, kuvvetli, güçlü” anlamı ise nefis için sadaka vermenin ağır ve zor gelişine işaret etmektedir.⁸

İsmail Hakkı Bursevi zekâtın “varlıktan geçmenin remzi” olduğunu belirtir.⁹ Bu görüşe paralel olarak zekâtın bir çeşit kurban olarak değerlendirilmesi de söz konusudur. Kişi, Allah rızası kazanma maksadıyla kendisine zor gelmesine rağmen malından gönüllü olarak O’na adamaktadır.¹⁰ Bir kişinin infak edebilmesi için böyle bir doğruluk ve samimiyet içinde olması gerekir.¹¹

Kur’an’da bu kelimenin nafilâ ödemelerle birlikte farz olanlar için de kullanıldığı bilinmektedir.¹² Daha sonra geleneksel kullanımda görüldüğü üzere sadaka kelimesi gönüllü yardım olarak değişime uğramıştır.¹³

5.2. NAMAZ İLE ZEKÂTIN BİRLİKTE ZİKREDİLMESİ

Kur’an’da zekâtın yirmi altı kere namaz ile birlikte aynı ayet içerisinde geçtiği, bir yerde ise ard arda zikredildiği bilinmektedir. Üç yerde namaz harici kullanılmıştır.

Toplamda, otuz kere zekât kelimesine yer verilmiştir. Ayrıca, sadaka kelimesinin geçtiği on iki ayette ise kelimenin zekâtla aynı anlamda kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁴

Hadis-i şeriflerde de zekâtın namaz ile beraber zikredildiği görülmektedir. Hz. Ebubekir’in “namazla zekâtı ayırana savaş açacağını” söylemesi bu iki ibadet arasındaki bağlantıyı göstermektedir.¹⁵ “Namaz dinin direğidir.” hadisine iktibasla

⁸Bu kelimenin benzer kullanımı rumh-ı sadk(sağlam, sert ok) bkz. İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 39; İzutsu, **a.g.e.**, s. 159.

⁹ İsmail Cengiz, “İsmail Hakkı Bursevî’de İbâdetler Metafizigi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.16, S. 3, 2016, s. 148.

¹⁰ Annemarie Schimmel, **Tanrı’nın Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2004, s. 139-140.

¹¹ İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saâdet**, Haz. Ali Arslan, İstanbul, Merve Basım Yayın, 1996, s. 130; Abdurrahman Kasapoğlu, **Zekât Psikolojisi**, İstanbul, Çıra Akademi Yayınları, 2016, s. 20.

¹² Aktaş, **a.g.m.**, s.71-72.

¹³ Erkal, **a.g.e.**, s. 91-92; Aktaş, **a.g.m.**, s. 72.

¹⁴ Demir, **a.g.m.**, s.26.

¹⁵ Demir, **a.g.m.**, s. 26.

kullanılmıştır.¹⁶ Bu bilgiler doğrultusunda Ahmedî'nin divanında yer alan şu beyit, zekâtın sağaltımına götüren bir ipucu olarak düşünülebilir:

Virgil zekâtı ki ol-durur İslâma kantara
Kılgıl namâzı ki ol-durur ol dînüne imâd

Ahmedî, Dîvân, 50/9¹⁷

Zekât için sarf edilen mal, doğrudan Allah yoluna gidecektir. Yani zekât, dünyadan ahirete giden bir köprü olacağı için bizatihi yaşatılan ve yaşanan bir şeydir.¹⁸ “Allah’a borç veriniz ve kendiniz için hangi hayrı gönderirseniz Allah katında onu bulursunuz ayetine iktibasla¹⁹ Ahmedî zekâtı “kantara” metaforuyla anlatmıştır. Zekât İslam’ın köprüsü, namaz dinin direğidir.

Namazdaki manevî etkilerin devamı için infak etmenin bir gereklilik olduğu belirtilmiştir.²⁰ Zekât ve namaz dünya hayatında gerçekleştirilen bir ibadet olmasıyla birlikte bekâ âlemine açılan bir köprü olarak görülmüştür. Zekât köprüye, namaz da direğe benzetilmiştir.

Zekâtın köprü olarak yer aldığı bir başka beyit Cemâl-i Halvetî'nin Cevâhirü'l-Kulûb mesnevisinde de geçmektedir:

Işk zekâtdur köprüdür İslâm’a bil
Işk hacdur itme bundan kâl u kıl

Cevâhirü'l-Kulûb 447/500

¹⁶Mehmet Emin Özafşar, vd., **Hadislerle İslam, Hadislerin Hadislerle Yorumu**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, C.II, s. 173.

¹⁷ Tez boyunca Ahmedî'den yapılacak alıntılar için **bkz:** Ahmedî Divan, Haz. Yaşar Akdoğan, (Çevrimiçi)KültürveTurizmBakanlığı<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0> Erişim tarihi: 10.05.2019.

¹⁸Hadislerle Gerçekler-III kitabında Ebu'd-Derdâ'dan rivayetle “Zekât İslâm’ın köprüsüdür.” şeklinde hadis olduğu aktarılırken Heysemî'nin “Mecmeu'z-zevâid” kitabı referans gösterilmiştir. Bkz: İsmail Lütfi Çakan, **Hadislerle Gerçekler III**, Erkam Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 97. Söz konusu kitapta ise Ebu'd-Derdâ'dan rivayet açıklanırken “Zekat İslâm’ın terazisidir.” Şeklinde bahsedilmiştir.

Taberânî'nin “el-Mu'cemü'l-kebir”i referans gösterilmiştir. Bkz: Nüreddin el- Heysemî Ebu'l Hasan Ali b. Ebî Bekir b. Süleymân b. Ebî Bekir b. Ömer el Kâhîrî eş-Şâfiî el- Hâfiz, **Mecma'uz-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid**, c. V , Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 15; Cürcânî Tarifat'ta kantarayı köprü olarak açıklar. Bkz: Cürcânî, **a.g.e.**, s.182.

¹⁹“Artık, Kuran'dan kolayınıza geleni okuyun; Allah, içinizden, hasta olanları, Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacak olan kimseleri ve Allah yolunda savaşacak olanları şüphesiz bilir. Kuran'dan kolayınıza geleni okuyun; namazı kılın; zekatı verin; Allah'a güzel ödünç takdiminde bulunun; kendiniz için yaptığınız iyiliği daha iyi ve daha büyük ecir olarak Allah katında bulursunuz. Allah'tan bağışlanma dileyin; Allah elbette bağışlar ve merhamet eder.” Müzemmil 73/20.

²⁰ Haluk Nurbaki, **İmanla Gelen İlim II**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1998, s.14.

Hız. Peygamber'in infak edeceği zaman Allah'a gideceği için vereceği sadakayı temizlemesi örnek alınmıştır. Bu durum Müzekki'n-Nüfûs'ta şöyle aktarılmıştır:

“Kişinin hayrâtı, hasenâtı yarım Hak Teâlâ hazretine arz olduğundan ötürü Hazret-i Resûl-i Ekrem ve nebî-i muhterem fukaraya sadaka verdiği zamanda akçeyi yuyup, pak edip verirdi.”²¹

Zekâtın “taabüdi ve makul” olmak üzere iki temel özelliği kendisinde topladığı için namazla birlikte anıldığına dair İmam Şafî'nin görüşlerini aktarılmıştır.²² Namazın kişisel ve bedensel, zekâtın da toplumsal ve mal ile yapılabilen ibadet olmasından hareketle kulun iki temel düzeydeki sorumluluğunun hatırlatıldığı söylenmiştir. Namazın cemaatle kılınmasına paralel olarak zekâtın da cemaat gibi öncelikle belirli bir yerde birikip ardından dağılması benzerliğine dikkat çekilmiştir.²³ Dolayısıyla Ahmedî'nin beytinde birlikte zikredilen namaz ve zekât ilişkisi de bu bağlamda okunabilir.

5.3. CAHİLİYE DÖNEMİ FARKLARI BAKIMINDAN CÖMERTLİK VE ZEKÂT²⁴

Zekât ibadetinin İslam diniyle birlikte emredilmediği, daha önce de pek çok dinde farklı şekillerde ifa edildiği bilinmektedir.²⁵ İslam öncesinde zekât, yoksul olanlara bağışta bulunmak şeklinde açıklanırken, İslam'ın gelişiyle birlikte miktarı sınırlandırılmış ve farz hükmünde bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cahiliye döneminde bir güç gösterisi ve kibir unsuru olarak kullanılmasından anlaşıldığı gibi, köprü metaforunda anlatıldığı üzere ahiret düşüncesi ve Yaratıcı ile

²¹ Eşrefoğlu Rûmî, **Müzekki'n-Nüfûs**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012, s. 124.

²² İmam Gazâlî, **İhyâu 'Ulûmi'd-dîn Tercümesi**, Haz. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1974, C.I, s. 588-589.

²³ Aktaş, **a.g.m.**, s. 79.

²⁴ Metin alıntılarında ileride yer verilmiştir.

²⁵ “Vaktiyle biz, İsrailoğullarından: Yalnızca Allah'a kulluk edeceksiniz, ana-babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz diye söz almış ve «İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin» diye de emretmiştik. Sonunda azınız müstesna, yüz çevirerek dönüp gittiniz.” Bakara 2/83, “Halbuki onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.” Beyyine 98/5; “(Resûlüm!) Kitap'ta İsmail'i de an. Gerçekten o, sözüne sâdıktı, resûl ve nebî idi. Halkına namazı ve zekâtı emrederdi; Rabbi nezdinde de hoşnutluk kazanmış bir kimse idi.” Meryem 19/54-55; Kasapoğlu, **a.g.e.**, s.14.

herhangi bir irtibattı yoktu.²⁶ Onlarda ahiret düşüncesi olmadığı için insanın yalnızca yaşadığı günün sefasını sürme iddiasıyla ortaya koyduğu bir gösterge olarak cömertlikten bahsetmek mümkündür. Öyle ki başkalarının beğenisi kazanmak adına elindeki her şeyi dağıtmaya varan abartılı davranışlar sergiledikleri bilinmektedir. Onlar için cömert davranışlar “karşı konulmaz bir dürtü” hâline gelmiştir.²⁷

İslam dini ile birlikte zekât kelimesine âdeta ruh üflenmiş, ahiret düşüncesiyle irtibatlandırılmıştır. Yani cömert olmak, sarf edilenlerin Allah yolunda harcanması koşuluyla ön plana çıkarmıştır.²⁸ Bu değişimin doğal bir sonucu olarak ruhun da arındığı, insana temas ettiği bir ibadet şekline dönüştüğü görülmektedir.²⁹

Cömertliğin erdem olarak kalması israftan kaçınılmasına da bağlıdır. Şayet, israf edilirse zekât ibadetine taban tabana zıt olarak kişi günaha girmiş olacaktır.³⁰ Dolayısıyla zekâtın sınırlandırılmış bir ibadet oluşu cahiliye dönemindeki anlayıştan tamamen farklıdır. İzutsu’ya göre zekâtın Müslümanlar için emredilirken sınırlandırılması kibir ve israf tehlikesini uzaklaştırabilen “en uygun davranış kalıbı”dır; çünkü “cömertlik içgüdüsüne” bir teklifle gelmiş ve bahsi geçen içgüdünün işlevsel şekilde yönlendirilmesini sağlamıştır.³¹

5.4. ZEKÂTIN SAĞALTIMI

Zekâtın kelime anlamında da değinildiği üzere zekât vermek başlı başına bir temizlenmedir. İnsanın içindeki eğilimleri kontrol edebilmesi, sevdiği şeyleri “kurban edebilmesi” bir dönüşüm süreci gerektirmektedir. Bu süreçte de insanın nefsi ve şeytanla mücadele etmesi beklenmektedir. Bu da şüphesiz büyük bir fedakârlık ve zorluğun arkasından gerçekleşebilmektedir.³²

Bütün zorluklarına rağmen insanın infak edebilmesi iman ve inanç boyutundan doğan büyük bir eğitim ve duyarlılıkla mümkün olur.³³ Zekât vesilesiyle

²⁶ Demir, **a.g.m.**, s.15.

²⁷ İzutsu, **a.g.e.**, s. 142.

²⁸ İzutsu, **a.g.e.**, s. 143- 145.

²⁹ Demir, **a.g.m.**, s.15.

³⁰ İzutsu, **a.g.e.**, s. 144.

³¹ İzutsu, **a.g.e.**, s.145.

³² Kasapoğlu, **a.g.e.**, s.107-108; Yavuz, **a.g.e.**, s. 56.

³³ Kasapoğlu, **a.g.e.**, s.115.

meydana gelen bu dönüşüm “yeniden diriliş” olarak da düşünülmüştür.³⁴ Bu noktalardan hareketle zekâtın sağaltımları incelenecektir. Zekâtın ruhsal sağaltımın neticesinde bedene olan sağaltımı dolaylı olacağı için ayrıca bir başlıkta açıklanmamış, sağaltım başlığında ikisi bir arada anlatılmıştır.³⁵

Kur’an’da zekâtın arındırma özelliği açıkça bildirilmiştir.³⁶ “Mallarından, onları temizleyecek ve arındıracak zekâtı al” ayeti doğrultusunda zekât veren kişinin sahip oldukları bir yana, kendisinin de bedensel ve ruhsal olarak arındığı bilinmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere namaz ile birlikte sıkça anılan zekâtın “kalb tasfiyesi” ve “ruh tezkiyesi” açısından önemli olduğu vurgulanmaktadır.³⁷ Bahsi geçen ayete iktibasla Muhammediye’de zekât vermenin sağaltıcı yönü nefsi temizlemek olarak aktarılmıştır:

Verin hem mâlinizden siz zekâtı
Ki bula nefsiniz tâ tayyibâtı

Giresiz Rabb’inizin cennetine
Hesâbsız hem azabsız rahmetine

Muhammediye, 445/3423-3424³⁸

Zekâtın ideal bir davranış kalıbı oluşu; yalnızca sosyal referanslarla değil bireysel ahlakla da ilişkilendirilmektedir. Ayrıca, zekâtın konu edindiği ayetlerde genellikle “iman ve ahirete” işaret edildiğine dikkat çekilmektedir.³⁹⁴⁰ Dolayısıyla bir Müslüman için zekât “Allah’a yaklaşma vesilesi” olarak görülmelidir.⁴¹ Bununla

³⁴Sadık Kılıç, “Sembolün Gücü Ve İslam’da Semboller”, Diyanet İlmî Dergi, Ankara, C.49, S. 3, 2013, s. 19.

³⁵ Hâbil Şentürk, **İbâdet Psikolojisi Hz. Peygamberin Örneği**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2008, s.153.

³⁶ Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 98.

³⁷ Uludağ, **a.g.e.**, s. 91.

³⁸ Muhammediye alıntıları için bkz: Yazıcıoğlu Mehmed, **Muhammediye**, Haz. Amil Çelebioğlu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2018.

³⁹ Izutsu, **a.g.e.**, 145; Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 44-45.

⁴⁰“Allah’a ve Resûlü’ne iman edin. Sizi, üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı şeylerden harcayın. Sizden iman edip de (Allah rızası için) harcayan kimselere büyük mükâfat vardır.”Hadid 57/7; “Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah’ın lütfu geniştir, O herşeyi bilir.” Bakara 2/261.

⁴¹ “Bedevilerden öylesi vardır ki (Allah yolunda) harcayacağını angarya sayar ve sizin başınıza belâlar gelmesini bekler. (Bekledikleri) o kötü belâ kendi başlarına gelmiştir. Allah pek iyi işiten, çok iyi bilendir. Bedevilerden öylesi de vardır ki, Allah’a ve ahret gününe inanır, (hayır için) harcayacağını Allah katında yakınlığa ve Peygamber’in dualarını almaya vesile edinir. Bilesiniz ki o (harcadıkları mal, Allah katında) onlar için bir yakınlıktır. Allah onları rahmetine (cennetine) koyacaktır. Şüphesiz Allah bağışlayan, esirgeyendir.”Tevbe9/98-99; Izutsu, **a.g.e.**, 146.

birlikte ayette Allah'ın beğenmediği malları kendisine nispet eden kavmi cezalandıracağını buyrulmaktadır.⁴²

Müzekki'n-Nüfûs'ta cömertlik birkaç mertebede zikredilmiştir. Cömertliğin tanımlarından biri de zekâtın eksiksiz verilmesidir. Cömertlik; eldeki mal varlığının Allah yolunda harcanması koşuluyla yüceltilmiştir. Eşrefoğlu Rûmî, Abdullah bin Zübeyr'i örnek göstererek olması gereken çizgiyi işaret ettikten sonra yanlış uygulamalardan bahsetmiştir. Zekâtı veren kişinin verdiği zekât ahirette önüne çıkartılacaktır. Bu yüzden işe yaramaz eşyalardan verdiği zekât kendisine gösterilecektir. Keşşaf Tefsiri ile delillendirilmiştir:

“Amma cömertlik birkaç mertebedir. Zekâtını tamam çıkarıp verene, ona dahi cömert derler. Abdullah bin Zübeyr gibi kim Âişe-i Sıddıka Hazretleri'ne Resûl'den sonra yüz seksen iki bin akçe verirdi Allah yoluna. İşte cömertlik böyle olur. Ancak şimdiki zamanımızın cömertleri çok verdiği vaktin, bir fakire kırk elli akçe verir. Onu dahi, kendine mülâzemet edip, yüzüne gülüp, bin türlü elfâzla ve alkış edip elinden alana verirler. Veyahut kendine yaramayan eşyaları verir ki, ol horca, yaramazca nesnelere ki, mezbeleliğe atılmağa layık olmuş eşyalardan verirler.”
“Getirin şol nesnelere kim, dünyada dünya beylerine verirlerdi yahut âvânlarına verirlerdi... Verdiklerini getirin diye ve ehl-i mahşer hep görsünler diye emreyleye.”⁴³

“Hak Teâlâ buyura ‘Hani getirin ol dünyada benim için verdiklerini, benim rızama benim fakirlerime verirlerdi ve benden ecir isterlerdi ve Hak yoluna ve dünyada öğrenürlerdi’”⁴⁴

Müzekki'n-Nüfûs ile birlikte daha önce bahsedilen zekâtın köprü, namazın direk olarak metaforize edildiği beyitte açıkça bu durum gözlenmektedir. Benzer şekilde Miftâhü'l-Ferec'de de zekât vermemek malın baki oluşunu istememek ve ateşler içinde yanmayı kabul etmek olarak tanımlanır:

Malınun haddin bilüp virmez zekât
Nice virmek eylemez hiç iltifât

İstemez anı ki olmaya fenâ
Ana râzıdur ki od içre yana

Miftâhü'l-Ferec, 199/2305-2306⁴⁵

⁴² Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 352.

⁴³ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 123.

⁴⁴ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 124.

⁴⁵ Miftâhü'l-Ferec alıntıları için bkz: **Miftâhü'l-Ferec Tenkitli Metin**, Haz. İ. Çetin Derdiyok, Adana, Türkoloji Araştırmaları, 1998.

Bununla birlikte, zekâtın ibadet olarak mâlî ilişkileri manevî boyutla birleştirdiği de vurgulanmaktadır.⁴⁶ Kur'an'da müşriklerin cimrilik müminlerin cömertlik vasıflarıyla anılmasından hareketle zekât imanda sadakatin bir sembolüdür.⁴⁷ Bu sadakat Muhammediye'de geçtiği şekliyle kıyamet günü namaz kılıp zekât veren Müminlerin talihli olmasıyla görünür kılınmaktadır:

Ol kıyâmet günü bir sâ'at gele mü'minlere
Devlet onun kim namâza durısa vere zekât
Muhammediye, 566/5135

Hacı Bektaş-ı Veli bahsi geçen sadakat durumunu Makâlât'ta şu şekilde ele alır: Bir kişi dil ile iman ettiği hâlde gönülden inanmazsa veya malından zekâtını vermezse ifa ettiği ibadetler heba olur. O hâlde, Allah'a imanda sadakat kendisini çeşitli ibadetlerde ve eylemlerde göstermelidir:

“Mesela şuna benzer ki bir kimse dilden iman getirüp gönülden inanmasa şüphelü olsa veyahut malının öşr zekatın tamam virmese...Ömründe işlediği tâ'at dükeli hebâen mensûr olur...”

Mi'râc-ı Nebî'de Zilzal suresi 7 ve 8. Ayetlere iktibasla ibadetlerin kıyamette insanları nasıl kurtaracağı anlatılır. Zekât kıyamet koptuğunda insanın gölgesi olacaktır:

Hem sadaka sana gölge iy Kelîm
Ol kıyâmet ıssında iy halîm
Mi'râc-ı Nebî, 330/1320⁴⁸

Mali ilişkilerin manevî boyutla birleştirilmesi Müzekki'n-Nüfûs'ta geçtiği üzere ölümü kabullenemeyen kişiye Hz. Peygamber'in “*Malını senden evvel ahirete gönder*” tavsiyesi üzerinden değerlendirilebilir. Ölüm gereçeğinin unutulması mal varlığından kaynaklanır. Malın ahirete kişiden önce gitmesi bu kaygıyı azaltacaktır:

Bir kişi geldi, Resûl hazetine der:
“Yâ Resûllah benim gönlüm hiç ölümü anmaz ve ölümü arzeylim kabul etmez.”

⁴⁶ Kasapoğlu, a.g.e, s. 20; s. 48 ; Yavuz, a.g.e., s.69.

⁴⁷ Kasapoğlu, a.g.e, s.21-24; 41.

⁴⁸ Tez boyunca Ârif'in bütün mesnevileri için bkz: Abdurrahim Elveren, “XV. Yüzyıl Şairlerinden Ârif ve Hamsesi”, *İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2001. Karışıklık olmaması adına yer alan beş mesneviden her biri zikredilecektir.

“Hiç malın var mı?
“Malım çoktur yâ Resûlallah”

Resûllah buyurdu:

“Var imdi ol malını senden evvel ahirete gönder hep, ol malın şerridir sana ölümü unutturan.”⁴⁹

Gözü gören, eli tutan, ayağı yürüyen birinin malını kendi eliyle ahirete yollaması o malın hayırlı olduğunu işaret eder. Aksi takdirde bu mal, kendisinden alınıp başkasına verilir. Göz bunu görür. Mal salih olduğunda sahibi de salihlerden olacaktır. Vurgulanmak istenen mal karşısında insanın nasıl davrandığına ve malı nasıl tükettiğine dikkat etmesidir. Mal, bir merdivene benzetilerek vesilesiyle kuyuya da inilebildiği, köşklere de çıkılabildiği söylenir. Kişinin sahip olduklarına atfettiği değer ve anlam yükünün sorgulanması gerekir:

Ey aziz, bugün fırsat eldeyken vermek gerektir ve evvel ahiret e göndermek gerek, yoksa bu mal senden alınır, gözün bakarken gayrıya verilir. Bir kişi ki, gözü görür, eli tutar ve ayağı yürür, malını kendi eliyle ahiret e gönderip ve Allah’a karz vere. Mal-ı Salih ve hayırlı mal oldur.

“Nitekim resûl aeyhisselâm buyurur: “Ne iyi maldır şol mal kim Salih ola, sahibi daha Salih olur.”

”Pes bundan bilindi ki, bir mal mahzâ hayırlı olmaz ve mahzâ şerli olmaz.”⁵⁰

5.4.1. Mülkiyet Düşüncesinin Sağaltımı

Medine döneminde indirilen ayetlerde ise “iman, ibadet, ahlak ve sosyoekonomik” ilişkiler hakkında değişiklikler yapılırken zekâtın da bu ilişkiler ağında önemli bir yere konulduğu görülmektedir.⁵¹ Zekât ile birlikte insan, sahip olduğu malın “ilk sahibini” hatırlamaktadır. Zira kula verilen mal bir emanettir.

Malın esas sahibi kendi malından belirli ölçüde muhtaçlara verilmesini emreder. Aslında kişinin sahip olduğu mal infak ettiğiidir. Kişi, malın “vekilidir.” Bu vekillik de bir yönüyle insana merhamet duygusunu kazandırarak infak etmesini kolaylaştırmak içindir.⁵²

⁴⁹ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 103.

⁵⁰ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 104.

⁵¹ Erkal, **a.g.e.**, s. 208-209.

⁵² İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 43.

Zekât, insanın olumsuz temayülünü dizginleyen bir “tedavi” olarak ele alınmıştır.⁵³ Zekât ile birlikte kişinin âdeta çok sevdiği malını “kurban etmesi” Allah’a ve topluma olan mükellefiyetini hatırlaması demektir. Mal sahibi olmak ancak vekâleten mümkündür.⁵⁴

“**Cahiliye Dönemi Farkları Bakımından Zekât**” bölümünde bahsedildiği üzere İslam’ın getirdiği Yaratıcı ile kurulan iletişim ve eylemlerin dinî referanslara bürünmesinin bir somutlaması yukarıdaki metinlerde gösterilmiştir. Bu bilince sahip olmak ölüm düşüncesini de yapılandırır. Yapılan bütün amellerin kendisinden önce gitmesi insanın içindeki sonsuzluk temayülünü karşılamaktadır. Yaratılıştan gelen bu sonsuzluk duygusu insanın davranışlarını düzenlemektedir. Bu ihtiyaç farklı bir boyutla iletişime geçildiğinde doyurulabilir. Yani, dinin ve inançların önerileri bu duygunun içini doldurabilir.⁵⁵

İslam’a göre ise Yaratıcı ile kurulan her bir irtibat ebedileşmektedir. Buradan hareketle bir Müslüman kendisinden “önce amellerin gideceği” bilindiğinden geriye bakmaz. Hayır ve hasenatlar başlı başına sebil olarak düşünülür. Sebil yol demektir. Hayrın yolu doğrudan Allah’a bağlanmaktadır. Allah yolunda bir kavram olarak yapılan davranıştaki ölçü Allah’ı razı edecek olmaktır.⁵⁶

Bununla birlikte; Kur’ân-ı Kerîm ’de “zekât kelimesi” kullanılmaksızın da bir Müslüman’ın etrafındaki kişilerden mükellef olduğu, muhtaç olanlara karşı belirli sorumluluklarla hareket etmesi gerektiği vurgulanmakta, cömertliğe dair teşviklerde bulunmaktadır.

O hâlde zekât, dünya ve ahiret bağlantısı gözetilerek kul ve Allah arasında kurulan bir iletişim çeşidi olarak ele alınabilir. Bu yönüyle de zekât veren kişi, Allah’a olan bağlılığıyla şükran ve sevgi duygularını gösterirken zekâtın mal ile yapılan bir ibadet oluşu verilen kişiyi de etkilemektedir. Yani, zekât ibadetinin toplumsal bir veçhesi de vardır.⁵⁷ Hz. Peygamber’in “*Sadaka alıcının eline*

⁵³ Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 88.

⁵⁴ Certel, **a.g.m.**, s. 352.

⁵⁵ Nevzat Tarhan, **İnanç Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s.138-140.

⁵⁶ Schimmel, **a.g.e.**, s. 95.

⁵⁷ Certel, **a.g.m.**, 347-348.

düşmezden önce, Rahman'ın eline düşer" hadisi tam da bu etkileşimi açıklamaktadır.⁵⁸

İbn Arabî "Ona güzel bir borç veriniz"⁵⁹ ayetinden hareket ederek "İhsan, malın Allah'ın malı olduğunu; senin sahipliğinin ise Allah'ın seni sahip kılması olduğunu bilmendir." diyerek bu ilişkiye temas eder. Böylelikle, ihsan boyutuyla birlikte malın gerçek sahibi bilindiği için kolaylıkla zekât verilebilir.⁶⁰ İskendernâme'de de bu öğütlere yer verilmiştir:

İskendernâme'de elde bulunan malın Allah yoluna sarf edilmesi gerektiği, biriktirilip saklanmaması gerektiği aktarılır:

Mâl ol kim çün elünde bulna
Sarf idesin anı sen Hak yolna

Cem' idüp sahlamayasın viresin
Devlet-i ukbîye andan iresin

İskendernâme 472/7561-7562⁶¹

Zekâtın tevekkülle olan bağlantısı da unutulmamalıdır. Eğer zekât veren kişi Allah'a tam anlamıyla tevekkül ediyorsa malını infak edebilir. Zira Allah yolunda mal harcanırken yaşanan güvensizlik durumu O'nun malı arttıracığına inanmamanın bir ifadesidir.⁶² Ahmedî bir beyitte bu duruma yer verir ve budandığında ağacın daha gürleşmesi gibi, zekâtın da verilmesiyle malın artacağını hatırlatır. O hâlde zekât malı budamaktır.⁶³

Zekât-ı mâlı çihar ki arturur zekât anı
Budandugında ağaç katı çoğ olur engûr

Ahmedî Dîvân 67/32

Kur'an-ı Kerim, insan fitratında "cimrilik ve tamahkârlık, açgözlülük" olduğunu açıkça belirtmiştir.⁶⁴ Bilindiği üzere tarih boyunca insanın bir şeyleri elde

⁵⁸ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 37; Ebû Tâlib El Mekkî, **a.g.e.**, s. 357.

⁵⁹"Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç (isteyene faizsiz ödünç) verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz." Bakara 2/245; Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 19; Certel, **a.g.m.**, s. 347-348.

⁶⁰ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 44.

⁶¹ İskendernâme alıntıları için bkz. Ahmedî, **İskender-nâme**, Haz. Yaşar Akdoğan, T. C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Kültür ve Turizm Bakanlığı (Çevrimiçi).

⁶² Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 46.

⁶³ "Sadaka/zekât vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez."Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II, s. 453.

⁶⁴"De ki: Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, harcanır korkusuyla kıstıkça kısdardınız. İnsanoğlu da pek eli sıkıdır!" İsra 17/100; İzutsu **a.g.e.**, s. 150; Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 88; İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 37.

tutma ve neticesinde güç kazanma temayülü olmuştur. Bu temayülün dışavurumlarından biri olan mala düşkünlük de geleceği belirleme isteğinden doğar. Kişinin geleceğini garanti altına alma arzusu bir çeşitlik güvensizliğin telafisidir.⁶⁵ Bu negatif özelliklere sahip olan birinden uzak durulması gerektiği Sabayî'nin Sırat-ı Müstakîm'inde geçer:

Dost olma müdmin-i hamra sakın
Sen kadehi yârânına olma yakın

Kangı mü'min ki eyleye men'-i zekât
Dûr ol andan sende oldukça hayât

Sırat-ı Müstakîm, 134/644-645⁶⁶

İbn Arabî zekât verildiğinde nefsin arınarak cimrilik özelliğinden kurtulduğunu, zekât veren kişinin takva ve ihsan sahibi olduğunu açıklamıştır. Allah'ı görüyormuş gibi ibadet eden kişinin de ihsan sahibi olduğunu belirtir. Buradan hareketle, sadaka verildiğinde kişiye lütuf olarak “geri döneceğini bilmenin Allah'ı görmek”le eşdeğer olduğunu vurgular. Kişinin böyle bir eylemde bulunması nefsinin bütün belirleme ve elde etme eğilimlerine karşı çıkarak, Allah'a tevekkül etmesiyle gerçekleşir.⁶⁷ Allah'a tevekkül etmenin bir yolu de infakta bulunarak ve yardımlaşarak bunu göstermektir.

Gülşehri Mantıku't-Tayr'ında zekâtın bir tadı olduğunu, cimri kişinin bunu bilemeyeceği ifade eder:

Ne ki ol şahsun bahîl urdı adın
Anun-ıçun zekâtun bilmez dadın

Mantıku't-Tayr, C.I 34/223⁶⁸

Risâletü'n-Nushiyye'de cimriliğin kişiyi Allah'tan ayıran yanlış bir davranış olduğu söylenmiştir.⁶⁹ Allah kullarının hak ettiklerini vereceği için böylesi bir tutum O'ndan ayrılmak olacaktır:

⁶⁵Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 85.

⁶⁶ Sabayî'nin Sırat-ı Müstakîm alıntıları için bkz: Kadir Atlansoy, **Sabayî: Sırat-ı Müstakîm: İnceleme-Metin**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1987.

⁶⁷İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 45.

⁶⁸ Mantıku't-Tayr alıntıları için bkz: **Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı** (Gülşen-nâme), Haz. Kemal Yavuz, Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım, 2007.

⁶⁹İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saâdet**, C.I, s. 130.

Bâhil olmak seni Hak'dan ayırdı
Kanı gayret hamiyet kanda vardı

Hasedden kişi ne fâyide görür
Neye kim lâyıkısan Tanrı virür

Risâletü'n-Nushiyye, 429/336-337⁷⁰

Allah kimin neye layık olduğunu en iyi bilendir. Dolayısıyla başkalarını suçlamak yerine, verilmeyene layık olup olmadığını düşünmeye yöneltir. Kişi nasibine bakmalıdır. Malından zekât vermeyen mutlu olamayacaktır:

Neyi neye gerek ol bile gerek
O Kadîr'dür virür kime ne gerek

Nasîbüne senün sen nazar eyle
Ana göre yarak kıl hazer eyle

Zekâtsuz hayvanât sadakasuz mâl
Ne berhûdâr ola bunun gibi hâl

Risâletü'n-Nushiyye, 429/338-340

Cimri kişinin zekâtın tadını bilememesi bahsi geçtiği üzere Yaratıcı'yla olan ilişkisinin kopmuş olabileceğine işaret edilir.

Cimrilik, hasetlikle birlikte alınır. Cimri kişinin de Kârun ile birlikte olacağı düşünüldüğünden Kârun, zekât ile ilgili metinlerde sıkça örnek gösterilmiştir. Uyarı ve ibret vesilesi olarak değerlendirilmiştir. Kur'an onun hakkında Kasas Suresin'de bilgi vermektedir.⁷¹ İmanını verdiği hâlde malını vermeyen, mala tapan bir insan olan Karun, zenginliği üzerinde tasarrufta bulunarak Allah'a isyan etmesi ile anılmaktadır.⁷² İmanını verdiği ancak zekâtını vermediği için dinden çıkmıştır:

Bahîl olan kişi Kârun'la kopar
Anun gibi o dahı mâla tapar

Diyelim dinle Karûn'un zevâlin
Virüp îmânını virmedi mâlın

⁷⁰ Yûnus Emre'nin eserlerinden yapılan bütün alıntılar için bkz: Yûnus Emre, **Divân ve Risâletü'n-Nushiyye Âşık Yûnus'tan Seçmeler**, Haz. Mustafa Tatçı, İstanbul, H Yayınları, 2008.

⁷¹“Karun, Musa'nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti. Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü-kuvvetli bir topluluk zor taşırdı. Kavmi ona şöyle demişti: Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez.” Kasas 28/76.

⁷² Dursun Ali Tökel, **Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi**, İstanbul, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 300.

Çü Kârûn'a malıçun buyruk indi
Zekâtı virmedi vü dîni döndi

Risâletü'n-Nushiyye, 431/370-372

Karun, Hz. Musa zamanında yaşamış zengin ve cimri bir kişidir. Neticede Karun bütün malvarlığıyla birlikte yerlere geçirilmiştir.⁷³ Zekât ile ilgili ayet indiğinde Karun Hz. Musa'ya ne kadar zekât vermesi gerektiğini sorar. Karun zekâtın miktarını hesaplayınca malından vermek zor gelir.

Hz. Musa'ya tuzak kurma niyetiyle onunla zina yaptığını söyleyecek, ona iftira edecek bir kadın bulur. Kadın da Karun'un onu iftira için çeşitli vaatlerde bulunduğunu söyleyince Hz. Musa Allah'a yalvarır. Allah da "Ey Musa yere istediğini emret." buyurmuştur. Hz. Musa yerin Karun'u yutmasını ister. Bu konu hakkında çeşitli rivayetler bulunmasına rağmen yer tarafından göbeğine hatta kirpiklerine kadar yutulduğu aktarılmıştır. Bu hadisenin kıyamete dek süreceği rivayet edilmiştir.⁷⁴ Ârif, Mürşidü'l-Ubbâd'da bu kıssayı Kasas Suresi 81.ayete iktibasla şöyle anlatır:⁷⁵

Hiç işitmedün mi Kârûn'ı nice
Mâhyıla anı yir yutdı iy hâce

Zîre Mûsâ sözünü çün tutmadı
Ol zekâtın çıkarup hayir itmedi

Ol sebebden Mûsâ'ya bühtân ider
Mûsa dahı hazret-ile gör n'ider

Didi yâ Rab zekât virmedi ol it
Uşda Kârûn bana bühtân itdi işit

Mûsâ'ya Hak yir yüzün râm eyledi
Mûsa yire tut diyüben söyledi

⁷³ Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi." Kasas 28/81; Tökel, **a.g.e.**, s. 300; Ahmet Talât Onay, **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü**, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, s. 244.

⁷⁴Tökel, **a.g.e.**, s. 302.

⁷⁵"Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi." Kasas 28/81.

Lâ-cirem yir yutdı anı dârını
Mâlımı vü cümle anda varını

Mürşidü'l-Ubbâd, 168/1543-1548⁷⁶

Daha sonra bu kıssadan hisse çıkarmak adına okura ibret alma, zekâtını vaktinde verme uyarısı yapılmıştır. “Bir kulun kalbinde cimrilik ile iman asla bir arada bulunamaz.”⁷⁷Hadisi gereğince Karun’un kıssasından ibret almak gerektiği, çare olarak zekâtın işaret edildiği ortadadır. Daha önce bahsedilen ideal davranış kalıbı olarak zekât burada da kurtuluş olarak görülmüş, çözüm olarak hatırlatılmıştır. Cimriliğin çaresi zekât ve “infak” alışkanlığı kazanmaktır.⁷⁸Zekâtın kelime anlamı olan “temizlik” vereni cimriliğin kirlerinden arındırmayı da işaret eder.⁷⁹

Benzer şekilde Miftâhü'l-Ferec’de de mal ve mülkün sonu gelmeyeceği için sadaka ve zekât vermenin sağaltıcı bir çözüm olarak yer aldığı görülmektedir. Karun kıssasından hareketle sonradan ağlamanın faydasız olacağını belirten Cemâlî, verdiği öğütün tutulması hâlinde gönülden pişmanlık kemerinin çözüleceğini vaad eder. Pişmanlık, gönlü sıkı bir kemer olarak değerlendirilmiştir. Verilen bu öğütle her türlü kaygıdan kurtulup mutlu olmanın sadaka ve zekât vermekle mümkün olduğunu belirtir. Bu dünya bir köprü olduğu için, fitnesine tutulmadan geçmek gerekir:

Kârûnı evvelde gör iy nâ-tüvân
Sonra assı eylemez âh u figân

Ger Cemâlî’nün tutarsın pendini
Çözesin dilden nedâmet bendini

Hâtırun her gussadan âzâd ola
Hurrem olasın revânun şâd ola

Mâl u milke yok durur çünkim sebât
Geh tasadduk eyle vü geh vir zekât

Fitnesinden olma dünyânun emîn
Köpridür geçmek gerek andan hemîn

Miftâhü'l-Ferec, 227-228/2638-2642

⁷⁶ Tez boyunca Ârif’in bütün mesnevileri için bkz: Abdurrahim Elveren, “XV. Yüzyıl Şairlerinden Ârif ve Hamsesi”, **İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2001. Karışıklık olmaması adına yer alan beş mesneviden her biri zikredilecektir.

⁷⁷ “Bir kulun kalbinde cimrilik ile iman asla bir arada bulunamaz.” Özafşar vd., **a.g.e.**, C.III, s. 255.

⁷⁸“Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.” Haşr 59/9.

⁷⁹ İmam Gazâlî, **İhyâu ‘ulûmi’-d-dîn Tercümesi**, s. 593.

Zekât vermenin bir çözüm olması Mürşidü'l-Ubbâd hem de İslâmî'nin mesnevisinde işlenmiştir. Cehennem tarafından yutulmak istenmeyen vakitlice zekâtını vermelidir:

Bes fikr kıl eylegil sen i'tibâr
Vakt-ıla virgil zekâtûnı i yâr

Tâ ki yarın yutmaya seni cahîm
Şol ki sözdür sana didüm iy nedîm
Mürşidü'l-Ubbâd, 168/1449-1550
Assı kılmadı ana mâlı i yâr
Vir zekâtun hakkı kıl sen ihtiyâr

Gel berü imdi zekât vir bunda sen
Tâ ki yarın olasın sag u esen
İslâmî, 152/1123-1124

Çirk-i mâl didi zekâta ol Resûl
Bunda virgil anda olmagıl melûl
Mürşidü'l-Ubbâd 168/1542

Sonradan pişman olan Karun'un durumu Risâletü'n-Nushiyye'de anlatılmaktadır. Karun'un pişman olarak zekâtı vermek istediğini belirtmesiyle azabı kesilir; ancak çektiği azaplara rağmen malını yine de veremez. Gözü görürken eli malını vermeye gitmez. Yer, onu tekrar yutar:

Kılup feryâd didi kogıl vireyim
Ki 'öşrin mâlumun ben çıkarayım

Çün agzından işitdi ol cevâbı
Gerçek sandı anı kesdi 'azâbı

Koyıcak yir malun 'öşrini seçdi
Kıyamaz virmege cânına geçdi

Didi ki bunca mâlı virimeyem
Meger kim yir yüzünde yürimeyem

Ya bu mâl eksilince ben öleyim
Gözüm görüriken niçe döyeyim

Zekâtın virmedi devleti döndü
Bu sözi diyicek yir yine yuttu
Risâletü'n-Nushiyye, 432/374-379

Müzekki'n-Nüfûs'ta malın zekât vermekle arınmasının ve hastaların sadakayla tedavisinin mümkün olduğunu belirten Hadis-i şeriflere⁸⁰ ve Al-i İmrân suresine iktibasla malın kurban edilmesine temas etmektedir:

“Mallarınızı zekât vermekle temizleyip arındırınız. Hastalarınızı hayır ve sadaka ile tedavi ediniz, belâları dua etmekle karşılayınız.” Buyurur Resullullah.⁸¹

Ve Hak Teâlâ bir âyette buyurdu: “Ta kim ziyade canınızın sevdiği şeyden vermedikçe, elbette siz Hakk'ın keremine nail olamazsınız.”⁸²

İslâmî, mesnevisinde malın geçiciliğine Karun'un malının nerede olduğunu sorarak işaret eder. Karun'un, zekât vermeyerek cennetten uzaklaştırıldığını, malı ile kahrolduğunu hatırlatmaktadır.

Kanı kârûn kanı mâlı kim i yâr
İşbu sırrı âkıl olanlar tuyar

Garra olub ol zekâtın virmedi
Ol ecilden cenneti ol görmedi

Çün zekâtın virmeyib gör neyledi
Mâl-ile hak çalab kahr eyledi

Yire girdi yirde dahı turmadı
Nâra gitdi cenneti ol görmedi

İslâmî, 153/1118-1122⁸³

Zekât, cimrilik ve mal hırsının törpülenmesi neticesinde cömertlik özelliği kazandırır.⁸⁴ Cömertlik bir başkasının ihtiyacını karşılamaya, paylaşmaya “manevî haz” kazanımına vesile olur.⁸⁵ Sefa Saygılı, cömert olmanın ruh sağlığına katkıda bulunduğunu belirtir. Malına bağlanmayan kişi onu verebilendir. Verme eylemi ise hem verende “olumlu duygular” uyandırır hem de vereni yüceltir. Bununla birlikte verilenler bereketlenerek geri dönecektir.⁸⁶

⁸⁰“Allah, zekâtı ancak mallarınızın kalan kısmını temizlemek için farz kıldı.”; “Hastalarınızı sadaka ile tedavi edin.” Özafşar vd., **a.g.e.**, C.II, s. 491.

⁸¹ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 122.

⁸²“Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça «iyi»ye eremezsiniz. Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir. “ Al-i İmrân3/92.

⁸³ İslâmî Mesnevisi alıntıları için **bkz: Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslami'nin Mesnevisi**, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Hasan Yüksel, İbrahim Delice Sivas, Dilek Matbaası, 1996.

⁸⁴Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 91.

⁸⁵Kasapoğlu, **a.g.e.**, s. 114-115.

⁸⁶“De ki:Rabbim, kullarından dilediğine bol rızık verir ve (dilediğinden de) kısar. Siz hayıra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır.” Sebe 34/39.

Bu konuda Müzekki'n-Nüfûs oldukça önemli değerlendirmelere yer vermektedir. Mal; kişinin zimmetine geçirilen, kişiye atfedilen bir şey olarak görülmez. Bilakis; elden ele, kişiden kişiye dolanan "iğreti" bir nesne olarak değerlendirilmelidir. Eğer kişi, mal hususunda bir takım dikkatlere sahip olmazsa kıyamete kadar ondan kurtulamayacaktır. O hâlde bu konuda tarihteki örneklerden ibret almak gereklidir. Nitekim Enfal suresinin 28. ayeti hatırlatacak şekilde bu durum gözler önüne serilir:⁸⁷

"Ey aziz, şol mal kim Hak Teâlâ sana verdi, sen dahi ol malı bâtil yerlere verdin; ya, seni ögenlere veya şöhrete, yani Şeddâdî binalara ve Firavnî yemeklere.. Ve kimlere sarfettinse, cezasını sana ederler. Zira mal kişiye ariyettir, yine alınır, bir kişiye dahi verilir. Nitekim senden evvel bir âhar kişideydi, andan sana değdi bugün sendeyse yarın senden gayrıya gider. Eğer sen misklendirirsen, senden alan kirlendirir. Ve eğer sen sandığa koyup saklarsan, senden alan yere gömer veya deryalar aşındırır veya deryalara düşürür. Şunu daim şöyle görürsün, bunca zahmetle ve mihnetle ve meşakkatle kazanılan ve irkilen mal birine miras kalır, ol vâris ona mâlik olur ammâ malı cem'eden kişi azabın kabrinde ilâ yevmilkiyame çeker durur. Ey, acep sen niçin bunlardan ibret almazsın ve kendine gelmezsin.

...

Ey bîçârei n'ola derde bir etsen çâre! Ol nefsânî heveslerden usanıp ol fânî kapılardan olsan âvâre!"⁸⁸

Sefa Saygılı ise şu tespitite bulunur: "Kişi zenginleştikçe ve maddî hedeflerini tutturdukça mutlu, huzurlu olacağını zanneder." Araştırmaların gösterdiği üzere, mutlu olmak ile zengin olmak arasında bağlantının olmadığını açıklar. "Daha çok kazananların daha çok stres altında olduğu, keyiflerinin kaçırabildiği görülmüştür." Paranın insanı mutlu etmesi "hayır yapmak ve başkalarına yardımcı olmak" koşuluyla.⁸⁹ Yûnus Emre insanın malı karşısındaki tutumunu şu beyitle ifade eder:

Ol mal ki Halilündür hayırlara yilterler anı
Ol mal ki Karunundur ısı hiç rahat bulımaya

Yûnus Emre Dîvânı, 126/3

İbrahim Peygamber örneğinde olduğu gibi hayırlara harcanan mal varken tam karşısında Karun gibi sahibine rahat vermeyecek mal vardır. Mesele mal sahibi olmakta değildir. Mal karşısında insanın aldığı tavidir. Müzekki'n-Nüfûs'ta da

⁸⁷"Biliniz ki, mallarımız ve çocuklarımız birer imtihan sebebidir ve büyük mükâfat Allah'ın katındadır." Enfal, 8/28; Saygılı, **a.g.e.**, s. 70.

⁸⁸ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 125.

⁸⁹ Sefa Saygılı, **a.g.e.**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, 68.

mal tüketim şekline göre insanı kuyuya da indirebilecek, köşklere de çıkarabilecek bir merdivene benzetilmiştir:

“Ey aziz, bu mal dedikleri hemen merdivene benzer, derler. Âdem var ki nerdbân ile kuyuya iner, âdem var ki nerdbân ile köşklere saraylara çıkar”⁹⁰

Yukarıdaki pasajlarda metinler üzerinden insana olan dikkatlerin isabetliliği ayrıca önem arz etmektedir. İnsanın kazandığını zannettiği hâlde özgürlüğünü kaybettiğini fark etmek “yüce ruhların işidir.” Böyle tespitler “derin kurgulanmış metinlerde” işlenmiştir. Bu yönüyle Klasik Türk edebiyatında insana dair dikkatler doğrultusunda “cimriliğe” oldukça yer verilmiştir. Bir başka “derin kurgu” ise Fuzûlî’nin tespitlerinde görülmektedir.⁹¹Fuzûlî’nin insandaki bitmek bilmeyen mal sahibi olma isteğine karşı eleştirisini bir mal tanımı üzerinden yapmıştır:

“Sâhip olduğun malı sarf edersen, zamanın mükemmel bir insanı olursun; azalması senin tamamlanmanı temin eden şeyi mal bil!⁹² Mal kelimesi insanın “karşısında eğildiği, kendisine meylettği şeylerdir.”⁹³

5.4.2. Zekâtın Gizlenmesi

Garibnâme’de Âşık Paşa; zekâtın Allah rızası için verildiğini, “riya olan işin Allah’a lâayık olmadığını” belirtmiştir:

Hem zekâtın vere ol hem öşrini
Ya’ni kim dutmag-ıçun hak emrini

Vakf u idrâr eyler olsa nakd u cins
Şâkir olsa her dem andan cümle ins

Uşbu işler kişide olsa riyâ
Ol riyâ iş lâayık olmaz Tanrı’ya

Tanrı-çun işde riyâ lâayık degül
Ol riyâlu hayrı hak kılmaz kabûl

⁹⁰ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s.104.

⁹¹Dursun Ali Tökel, “Fuzuli Soruyor: Mal Deyince Ne anlıyorsunuz?” **Türk Dili Dergisi**, 2015, S. 762, s. 65.

⁹²“De ki: Rabbimin rahmet hazinesine eğer siz sahip olsaydınız, harcanır korkusuyla kıstıkça kısaltınız. İnsanoğlu’da pek eli sıkıdır!” İsra 17/100.

⁹³Tökel, **a.g.e.**, s. 62; Yavuz, **a.g.e.**, s. 48.

Kankı işde kim riyâ var ol
Sevmez anda bu riyâ yavlak zelil
Garibnâme, C.II/II 697/9255-9259⁹⁴

Buradaki temel gaye riyâ tehlikesinden sakınmak ve ihlâs ile ibadetleri ifa etmektir.⁹⁵ Zekâtı veren kişinin kendisine değer atfetmemesidir. Böylelikle eylemi yapan olarak kendini öne çıkarmaması beklenir. Çünkü kişi, zekâtı Allah emrettiği için yapmaktadır. Riyaya bulaşmamak adına kendi benliğini de mümkün oldukça dışarıda tutmalıdır. Kişi şayet zekâtı gizli tutamıyorsa, ihlâsın gereği olarak kendisini gizlemesi önerilmektedir. Bunun için zekât verilecek kişinin çevresine bırakmak, zekât verilen kişinin onu görmeyeceği anlarda zekâtı bırakmak gibi çözümler üretilmiştir.⁹⁶ Garibnâme’de ihlâs vurgusu açıkça görülmektedir. İhlâs ile yapılan işler Allah katında düzgün olur. İhlâs ile hayır yapana Allah şüphesiz rahmet edecektir:

Pes gerek hayrât-ıla ihlâs ola
Ol iş issi hak katında hâs ola

Halk-ıçun yâ ad-ıçun işlemeye
Da’vi eylep işini söylemeye

Her ki hayrât eyleye ihlâs-ıla
Hiç gümânsuz hak ana rahmet kıla

Garibnâme C.II/II, 699/9260-9262

5.4.3. Malın Arınması

İnfak etmenin insan nefesine zor gelişi Hz. Peygamber aracılığıyla kolaylaştırılmış, sevdirilmiştir.⁹⁷ Çünkü zekât veren kişi zekâtının ilk önce “Rahman’ın eline düşeceği”, ardından malının bereketlenip artacağı müjdesini almıştır.⁹⁸ Veren kişi vesilesiyle Allah’ın “Rezzak” esması tecelli eder.⁹⁹

⁹⁴Garibnâme alıntıları için bkz: **Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)**, Haz Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2000.

⁹⁵“Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirsiniz ne âlâ! Eğer onu fakirlere gizlice verirsiniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir” Bakara 2/27; İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 594.

⁹⁶ Ebû Tâlib El Mekki, **a.g.e.**, s. 350; İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 596.

⁹⁷ İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 3; Şeker ve Karakurt, **a.g.m.**, s.181.

⁹⁸“Allah’ın, kullarının tevbesini kabul edeceğini, sadakaları geri çevirmeyeceğini ve Allah’ın tevbeyi çok kabul eden ve pek esirgeyen olduğunu hâla bilmezler mi?” Tevbe 9/104.

Mürşidü'l-Ubbâd'da elbisedeki kirlerin yıkanması gibi malın da zekâtla yıkanması gerektiği belirtilir. O hâlde zekât, malı yıkamaktır:

Çün tonun kir olsa yursın anı
Gel zekât-ile yu mâlun iy denî

Mürşidü'l-Ubbâd,168/1541

Müzekki'n-Nüfûs'ta sadakanın, kendisini veren kişi adına dua ettiği görülmektedir. Bir eylem olarak zekât vermenin fani olan malı ebedileştirdiğine işaret edilmektedir. Bunun da ötesinde meleklerin duasının alınacağı ve Allah'ın veren kişiyi bağışlayacağı müjdesi verilmektedir:

“Aziz, sana bir haberim var, diyeyim, işit. Kaçan bir kişi bir fakire sadaka eylese, ol sadaka mahal-i kabulde vâki olsa, ol sadaka varır, ol veren kişiye dua eder.

Eydür ki:

“Ben fânî idim, sen beni bâkî eyledin, Allah seni cennette bâkî eylesin der. Vaktâ kim sadaka verilen nesne bu duaları eyleye, ferîşteler âmin diyeler.

Hak Teâlâ hazretleri eydür:

Ey ferîştahlarım, siz tanık olun kim, ol kulumun sadakasını kabul eyledim ve onun ıssını yarlığadım.”¹⁰⁰

Zekât verilen malın ebedî oluşu hayra dönüştürülmesi yönüyledir. Çünkü verilen zekât bir hayır olarak daima yüceltilecek ve ahirette “mükâfat” olarak görülecektir.¹⁰¹ Zekât verilmeyen nimetlerin üzerinde ihtiyaç sahiplerinin hakkı kaldığı için harama dönüşme tehlikesi vardır.¹⁰² Envârü'l-Âşıkîn'de zekâtı verilmeyen malın çorak ve tuzlu yere tohum ekmek gibi” olacağı belirtilir.¹⁰³ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in “Gazaların en üstünü nefsi ile mücahede, sonra malı ile mücâhede, yâni zekâtını vermek, kâfirler ile gaza ise bundan sonra gelir.”¹⁰⁴ dediği aktarılır.

5.4.4. Toplumsal Açıdan Zekâtın Sağaltımı

Mesnevî-i Murâdiyye'de “Edebin Kerametleri” başlığında anlatıldığına göre Hz.Musa devrinde yaşayan edepsiz biri; halkın doyduğu, susuzluğunun giderildiği gökten indirilen ilahî sofrayı bir gün reddedip kabul etmez. Neticede gökyüzünden sofraya inmez olur.

⁹⁹ Haluk Nurbaki, **Sonsuz Nur**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1991, s. 168.

¹⁰⁰ Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 129.

¹⁰¹ Yavuz, **a.g.e.**, s. 48.; İbn Arabî, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁰² Haluk Nurbaki, **Bakara Sûresi Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1997, s.53.

¹⁰³ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 756.

¹⁰⁴ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 497.

Daha sonra Hz. İsa, onlara şefa'at eder. Allah da nimetlerini tekraren yollar. Bu sefer edepsizin biri hırsla indirilen nimetlere saldırıp bazısını da biriktirmeye başlar. Hz. İsa bu nimetlerin eksilmeyeceğini Allah'tan gelen nimetlerden şüphe etmenin ancak nimetten mahrum bırakacağını söyleyerek onları defalarca uyarır.

Hz. İsa, rızkın ezelden takdir edildiği için rızık kaygısı taşımanın küfür olduğu anlatıldıktan nasibe bir adım atıldığında nasibin ona bin adımı attığını anlatır. Onlar Allah'ın kendilerine tekrar rızık vereceğine inanmayıp nimetlerin kimisine hırsla saldırmış, bir kısmını da biriktirmişlerdir. Bunun üzerine zekât verilmediğinde gökyüzünden yağmur yağmayacağı belirtilir. Zinanın çok olduğu yerde vebanın da çok olduğu zekâtın malın edepplerinden, zina terk etmenin ise ailenin korunması olduğu aktarılır:

Rızık çün maksûmdur itme hased
Rızkı senden ön yaratmışdur Ahad

Rızık-ıçun endîşe yiyüp çekme derd
Dökme teşvîş-ile câm-1 câna gerd

Küfrdür Rezzâk öninde yise gam
Rızık-ıçun âdem olan her dem-be-dem

Sen nasîb içün bir adım iy habîb
Atsan adar bin senün içün nasîb

*Bir niçe nâdîde hırs-ıla gedâ
Oldı ni 'met kapusın yaptı Hudâ (89)*

Zirâ anlar Hakka inanmadılar
Yine viresin yarın sanmadılar

*Yire bârân saçmaz olur âsümân
Men ' kılsalar zekâtı bî-gümân (90)*

*Nitekim bir şarda olursa zinâ
Anda çok olur vebâ dahı 'anâ (90)*

Bil zekât olmuş-durur âdâb-1 mâl
Hem zinâ terk itmek âdâb-1 'ayâl

Mesnevî-i Murâdiyye,63/354-362¹⁰⁵

¹⁰⁵Metindeki gösterime sadık kalınmıştır. Tezdeki Mesnevî-i Murâdiyye alıntıları için bkz: **Muîni'nin Mesnevi-i Murâdiyye'si**, Mesnevi Tercüme ve Şerhi, Haz. Kemal Yavuz, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.

Metinlerde aktarıldığı gibi zekât ibadetinin bir “öteki” ile gerçekleştirilme zorunluluğu bu ibadetin sosyal veçhesini oluşturmaktadır. Zekât verilmesi için muhtaç olanların bilinmesi, toplumsal olarak belirli mükellefiyetin oluşması demektir.¹⁰⁶

İlk etapta bireysel olarak kişilerin arınmasıyla birlikte, toplumun da “dinî ve ahlakî” değerlerinde bir gelişmeye sebep olacağı, refahı canlandıracağı söylenebilir.¹⁰⁷ Bunun da ötesinde mâlî yapıları kuvvetlendiren, sosyoekonomik şartları iyileştiren özellikleri de sıkça zikredilmiştir. Toplumsal bazda elde edilen gelirin bir kısmı ihtiyaç sahiplerine aktarıldığında bir “yatırım” yapılmış olur. Toplumsal ilişkiler olarak da “sosyal dayanışmayı” arttırır. Mâlî olarak bir düzenleme yaptığı için başlı başına “maddî dayanışma” sağlamaktadır.¹⁰⁸

Zekât ibadeti sosyal dayanışmanın ötesinde “isar” kavramını da yerleştirmektedir. Bu kavram insanın öteki merkezli düşünüp hareket etmesini ifade eder. Kur’an’daki mülkiyet anlayışı hatırlatılarak malın bir “üstünlük” olmadığı vurgulanmıştır.¹⁰⁹ Allah herkesin rızkını temin edecektir.¹¹⁰ Dolayısıyla fakir de olsa zengin de olsa rızkı veren Allah’tır. Zenginlerin de “Allah’ın mallarının ancak bekçileri” oldukları kabul edilmektedir. Zekât da muhtaç olanları gözetme emri olduğuna göre bu ibadet bir “sosyal sigorta” olarak görülebilmektedir.¹¹¹ Maddî durumları farklı olan insanların ortak paydada buluşmasına imkân sağlar.¹¹²

5.4.5. Yoksulluk Problemi ve Zekât

Bilindiği gibi, dünya üzerindeki en büyük iktisadi ve ekonomik problemlerden biri de yoksulluktur. Bu problemi doğuran temel sebeplerden birinin gelir dağılımındaki adaletsizlik olduğu ortadadır. Adaletli gelir dağılımının ortaya konulan emekle paralel olarak yürütülebilmesi için çeşitli “sistemler” üretilmiştir.

¹⁰⁶Murata Sachiko, William Chittick, **İslâm’ın Vizyonu İnanç Ve Uygulama**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, .s. 69; Certel, **a.g.m.**, s. 350.

¹⁰⁷Tahir Olgun, **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, İstanbul, Bilmen Basımevi, 1963, s. 120.

¹⁰⁸Erkal, **a.g.e.**, s. 208-209.

¹⁰⁹Boz, **a.g.e.**, s. 366.

¹¹⁰“Yeryüzünde yürüyen her canlının rızkı, yalnızca Allah’ın üzerindedir. Allah o canlının durduğu yeri ve sonunda bırakılacağı mekanı bilir. (Bunların) hepsi açık bir kitapta (levh-i mahfuz’da)dır. Hud 11/6.

¹¹¹Yavuz, **a.g.e.**, s. 65-66.

¹¹²Uludağ, **a.g.e.**, s. 65-67, 92.

Bunun da ötesinde dinin ekonomiye dönük veçhesinden hareketle bu konuda önemli yere sahip olduğu aşikârdır.

Kur'anî bir "harcama modeli" olarak zekât insanlığın zorunlu ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, toplumda "aidiyet hissi" de oluşturmaktadır.¹¹³ Zekâtın yapısı öteki merkezli kurulmuştur. Kur'anda işaret edilen sarf yerleri de kapsayıcı özelliğiyle "toplumsal bütünleşmeyi" meydana getirmektedir.¹¹⁴

Kur'an'daki mülkiyet anlayışının göz ardı edilmesi malın istiflenmesiyle neticelenmekte, mal sahibi olanın bencilliğini kuvvetlendirmektedir. Oysaki asıl sahibin Allah oluşu sahiplik vehmini yok ederek daimi bir paylaşma isteğini sağlamaktadır.¹¹⁵ Netice itibariye cennet müjdelenmektedir.¹¹⁶ Şüphesiz ki zekât bereketiyle kişiye geri dönecektir.¹¹⁷ Hz. Peygamber'in(s.a.s.) "Mallarınızı zekât vererek korumaya alınız." hadisi malın emniyetinin Allah'a ait olduğunu bildirmektedir.¹¹⁸ Mümin için "hayat sigortası" demektir. Bu bilgi hem mala dair kaygıları gidermekte hem de kişinin maddeperest olmasının önüne geçmektedir.¹¹⁹ Toplumsal olarak ise zekât "yatay ve dikey iktisadi hareketlilik" oluşturmaktadır. "Herkes için garanti edilmiş sürekli bir gelir dinamizmi" önermektedir.¹²⁰

"Şükreden zengin olmak daha kolay, sabreden fakir olmak daha zordur. Fakirlik tehlikeli bir hadisedir. Şükreden zengin zekât ve infakla manevî dertlerine çabucak çare arama imkânına sahiptir."¹²¹

Murâdnâme'de de Mesnevî-i Murâdiyye'deki gibi zekâtın edeple eşleştirildiği görülmektedir. Allah'ın kimini zengin kimini fakir yaratması zengin olanların şükürünü göstermek için fakirlere yardım etmesi gerektiğine bağlanmıştır. Şeriata

¹¹³Ahmet Özdemir, "Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur'an'a Göre Zekât ve Faiz", **İslâmî Araştırmalar**, C. 25, S.3, s.148.

¹¹⁴ Özdemir, **a.g.m.**, s. 151; Nurbaki, **Sonsuz Nur**, s. 167.

¹¹⁵ Özdemir, **a.g.m.**, s. 152.

¹¹⁶"Rabbimizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun! O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever. Âl-i İmrân, 3/133-134.

¹¹⁷"Allah faizi tüketir (Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahıta ısrar eden hiç kimseyi sevmez." Bakara2/276; "İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekâtı veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır." Rum 30/39.

¹¹⁸ Özafşar vd., **a.g.e.**, C..II, s. 458.

¹¹⁹ Özdemir, **a.g.m.**, s.153.

¹²⁰ Özdemir, **a.g.m.**, s. 154.

¹²¹ Nurbaki, **a.g.e.**, s. 171.

göre dünyada mutluluk kazanmak isteyenlerin zekâtı vermesi gerektiği söylenmiştir. Allah'a yakın olanlar zekâtı veren edepli kimselerdir. Zekâtı veren hocalar sultan olur. Halkın da rızka kavuşmasına delil olur. Halkın hepsi onun elinden ümitlidir. Bu hikmetten dolayı insanların bir kısmı zenginken bir kısmı fakirdir. Zengin olanın malına şükretmesinin bir yolu da fakirlere vermesidir.

Nice kim şerî'at dimişdur duta
Dilerse cihândan sa'âdet uta

Çalap Hazretinün mukarrebleri
Zekâtın virendür müeddebleri

Zekâtın viren hoca sultân olur
Ra'iiyetlere rızka bürhân olur

Ki anun elinden ra'iiyet kamu
Havâyic ne var ise dutar umu

Bu hikmetden ötrü kılupdur Hüdâ
Birisini bây u birisin gedâ

Ki bây olanı mâli şükrânesin
Vire yoklulara sana yanasın

Eger bir virürsen Hak'un yolına
Sana yüz dilersen atâ olına

Dahı yümn ü himmetler îsâr ide
Seni nâz u ni'metde muhtâr ide

Ve ger virmesen zulm tohmın eküp
Elüden alur virdüğünü çeküp

Murâd-nâme, C. I 436/2850-2858¹²²

5.5.ZEKÂT VE AHİRETLE İLGİLİ METİNLER

Zekâtın ahiretle olan kuvvetli bağlantısına paralel olarak zekât vermeyenlerin ahiretteki durumlarına dair çeşitli sahneler tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin de bir uyarı niteliği taşıdığı ve dolaylı da olsa bir farkındalık oluşturma hedefinde olduğu

¹²² Murâdnâme alıntıları için bkz: Âdem Ceyhan, **Bedr-i Dilşad'ın Murâd-nâmesi**, İstanbul, MEB Yay, C.I., 1997.

gözetilerek söz konusu metinlerde anlatılanlara ayrı bir başlıkta değinilme ihtiyacı hâsıl olmuştur.

Ahvâl-i Kıyâmet'te zekât vermeyenlerle ilgili kıyametteki sahnelerden birisi aktarılmıştır. Karınları yılanlarla dolacak, onları baştanbaşa yiyecektir:

İşit imdi on bölükden hâl nite
Karınları taglar gibi(dür) iy ata

Tola yılanlar-ile karınları
Her yilandur ki pısar keler gibi

Var katırlar gibi akrebler paşa
Yiyecekdür bunları başdan başa

Bunlar anlardur zekât virmediler
Hiç âhiret korkusun yimediler

Duta bunları zebânî topuza
Şöyle kim eti deri(sin)den yüze

Zebânîler çağıra "hazel ceza"¹²³
Kesbün-idi (anda) getürdün bize

Ahvâl-i Kıyâmet, 41-42/173-178¹²⁴

Muhammediye'de zekât vermeyip altın ve gümüşü yığanların katrandan cübbe giyecekleri anlatılmıştır:

İşleri murdâr ile lezzet ola
Nefslerinin lezzeti şehvât ola

Hem zekâtı vermeyip men edeler
Niçeme kim sîm ü zer cem edeler

Şol ki katrandan giyeler cübbeler
Kibr ü fahr ile yapalar kubbeler

Muhammediye, 574/ 5239-5241

Muhammediye'de Tevbe Suresi 35. ayete iktibasla kıyamette zekât vermeyenlerin durumları anlatılmıştır.¹²⁵ Farz olan zekât verilmezse o mal kızdırılıp

¹²³ İşte ceza!

¹²⁴ Şeyyad Hamza Ahvâl-i Kıyâmet alıntıları için bkz: Esra Durmaz, **Şeyyad Hamza'nın Ahvâl-i Kıyâmeti**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.

kişinin alnına dağlanacaktır. İnsanlara sırt çevirdiği için yığılan altın ve gümüş arkasına ve yanına vurulacaktır. Verilmeyen zekât, yılan olup boyna dolacaktır. Hiçbir kılıcın acısına benzemeyecek şekilde onun canını yakacak ve “*Ben senin zekât vermediğin malınım*” diyecektir:

Buyurur kaçan kim zekât farz olan vermese
Oda kızdırup uralar malın alnına dâg

Dahi altının gümüşün kızduruban onun
Uralar onun arkasına ve yanına dâg

Onunçün bu üç yerden ona ederler azâb
Ki yüzün yanın arkasın döner idi aşag

Dahi kim ki hayvan zekâtını vermese ol
Yılan ola boynuna dolaşa soka uzâg

Soka onu çak kellesinde katı darb ile
Ki hiç benzemeye acısına kılıç nacag

Diye ben senin malınam vermedindi zekât
Hazîne edinip kapında kodundu inâg

Muhammediye, 621/5885-5890

Risâletü'n-Nushiyye'de Karun'un malının boynuna ateşten zincir olacağı hatırlatılmıştır. Bütün âlem onun hâlini görmektedir. Âl-i İmrân Suresi 180. ayete iktibasla kıyamet sahnesi tasvir edilir. Zekât vermeyen böyle bir hâl içinde kalacaktır. Cimriliği boynuna geçip cihanın dar olduğunu görse de artık fayda vermez:

Ki oddan zincir iderler malını
Kamu 'âlem göre anun halını

Diyeler ehl-i mahşer ol bu hâlde
Boyun zencîrlü kalmışdur vebâlde¹²⁶

¹²⁵ (Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): “İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın.” Tevbe 9/35.

¹²⁶“Allah'ın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.” Âl- i İmrân 3/180.

Zekâtın virmeyenün hâli budur
Olur boynına zincir malı budur

Ne çâredür ki buhlu göre anı
Geçüp boynına tar oldu cihâmı

Risâletü'n-Nushiyye, 433/391-395

Envârü'l-Aşıkîn'de anlatıldığına göre kıyamet günü cehennemden konuşacağı üç bölükten birisi zenginlerdir. Zenginlere;

“Size serveti Allah Teâlâ verdiği halde niçin zekât, sadaka ve farz olarak kimseye bir şey vermediniz? Der ve onları da içine alır. Kur’ân-ı Kerîm’de:

“O gün zâlim kimse ellerini ısıtır.”¹²⁷ Buyrulmuştur.

¹²⁷ “O gün, zalim kimse (pişmanlıktan) ellerini ısıtır şöyle der: Keşke o peygamberle birlikte bir yol tutsaydım!” Furkan 25/27; Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 643.

ALTINCI BÖLÜM

6. ZİKİR VE SAĞALTIM

Cürcânî, Kur'ân'da 17 yerde kullanılan zikrin anlamını, “bir şeyi unutmamak için bir şeyi zihinde hazır bulundurmak, sadırda hâsıl olan şey, hıfz (yani hatıda tutmak), amele devam, lisânın zikri, tâat ve cezâ, beş vakit namaz, beyân, Hadîs, Kur'ân, şeriatları bilmek, şeref, ayb, şükr Cuma namazı ve kalbin zikri” olarak açıklar.¹

Zikrin anlamlarında da belirtildiği üzere “sesli veya sessiz şekilde ilahi bir kelime veya cümleyi” sürekli olarak tekrarlamaktır.² Bu yönüyle zikrin temel hedefi tek bir anın dahi Allah adı anılmadan geçmemesi için zihni programlamaktır.³ Ahzâb Suresin'de Allah'ı çokça zikretmek gerektiği buyrulmuştur.⁴ Eğer zihin zikre odaklanırsa başka düşüncelere yer kalmayacak, zihinde yer eden diğer kaygılardan kurtulmak mümkün olacaktır.⁵ Paralel olarak Garibnâme'de aklın ibadeti düşünmek, dilin ibadeti zikretmek olarak tanımlanır:

Aklun oldur tâ'atı kim fikr ide
Dilün oldur tâ'atı kim zikr ide

Garibnâme C.I/I, 91/360⁶

¹ Ali bin Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997, s.190.

²“De ki: ‘İster Allah deyin, ister Rahman deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'na hastır.’ Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisinin arası bir yol tut.” İsrâ 17/110; Vaughan-Lee, Llewellyn, **Kalbin Dönüşümü**, Çev. Sema Krebs, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014, s. 53; Annemarie Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2004, s.182.

³ Vaughan-Lee, Llewellyn, **a.g.e.**, s.52.

⁴ “Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin.” Ahzâb 33/41.

⁵ Schimmel, **a.g.e.**, s.186.

⁶ Garibnâme alıntıları için bkz: **Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin ve Aktarma)**, Haz Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 2000.

Mantıku't-Tayr'da da halkın unutulup Allah'ın hatırlanması zikir ile can mülkünü bayındır hâle getirmek olarak geçmektedir:

Halkı unut Hâlık'ı yâd eylegil
Zikr-ile cân mülkin âbâd eylegil

Mantıku't-Tayr, C.II 96/1319⁷

Miftâhü'l-Ferec'de de benzer şekilde bütün işlerde Allah'ı hatırlamanın can mülkünü zikirle abad etmek anlamına geldiği işaret edilir:

Cümle işde ol Hudâ'yı yâd kıl
Milk-i cânı zikr ile âbâd kıl

Miftâhü'l-Ferec, 131/1563

Normalde zihinde “otomatik düşünce kalıplarıyla” akış sağlanır. Zikir bir eğitim metodu olarak, düşüncelerin kontrolüyle insandaki “enerjinin” yalnızca Allah'a vasıl edecek şekilde yönlendirilmesidir. Bu yönüyle de otomatikleşmiş düşünce kalıplarının içinde yapılan bir takım düzenlemelerle yönü Allah'a çevirmek demektir. Bu esnada da “zikir edilenle zikreden bir araya gelmesi” söz konusudur.⁸ Vahdetnâme'de sürekli olarak zikretme pratiği kazanmak gerektiği, “düşünceye Allah'ın adaletinin eşlik etmesi” şeklinde ifade edilmiştir:

Dâ'imâ sana gerekdür yâd-ı Hak
Fikrüne yâr ola 'adl ü dâd-ı Hak

Vahdetnâme, 371/3845⁹

6.1. ZİKRİN FİZİKSEL SAĞALTIMI

Zikretmek, zihinsel bir odaklanmayı gerektirdiği kadar bedensel de bir hazırbulunuşluk halini gerektirir. Sonraki aşamada ise aralıksız tekrar edilen zikrin tesirleri görülmeye başlar. Bu süreç neticesinde beden ne kadar yorulsa da sözcükler bazında başlayan zikir kalbe temas ederek ruhun katına çıkar.¹⁰ Hatta bu tekâmülün sonraki aşaması ve gayesi “makamlarının en yükseğine çıkmak ve ilahi temaşaya

⁷ Mantıku't-Tayr alıntıları için bkz: **Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı** (Gülşen-nâme), Haz. Kemal Yavuz, Ankara, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım, 2007.

⁸ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 55.

⁹ Vahdetnâme alıntıları için bkz: Hacı Ömer Karpuz, **Abdurrahîm Karahisârî'nin Vahdetname'si Gramer İncelemesi-Metin-İndeks**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1991.

¹⁰ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 54; Kemal Sayar, **Sufi Psikolojisi**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 103.

erişmektir.”¹¹ İhlâslı olmak kaydıyla zikir makamına erişilmesi kitabî bilgilerin ötesine geçmeyi sağlar. Böylece kişinin dönüşümü ivmelenir.¹² Vahdetnâme’de zikrin ilk şartının ihlâs olduğuna yer verilmiştir:

Zikr-i hakk’un evveli ihlâsdur
Sanma bî-ihlâs olanlar hâsdur

Vahdetnâme, 372/3851

Bir diğer açıklamayla zikir insanın dönüşümünü hızlandırmak adına içinde potansiyel halde bulunan “manevî enerjinin” açığa çıkarılmasıdır.¹³ Böylesi bir durum için belirlenmiş herhangi bir zaman ve mekân olmaksızın yedi gün yirmi dört saat zikretmek mümkündür.¹⁴

Bir hatırlama olan zikir sadece zihinle gerçekleştirilmez. Kelime tekrarıyla açılan manevî bir alana “vücudun her bir hücresinin” uyumlandığı görülür. Böylece bilinçdışı kadar erişebilecek “bir yaşama ritmi” açığa çıkar.¹⁵ Zikrin bilinçdışı olan teması ruhsal sağaltıma sebep olduğu gibi fiziksel sağaltıma da kapı aralar.¹⁶ Fiziksel sağaltıma örnek teşkil edecek şekilde Sırat-ı Müstakîm’de yedi azanın zikirlerine yer verilmektedir. Dilin zikri âcize yardım etmektir:

Degme ‘uzvun zikri var iy bahtlu
Yidi a’zâ zâkir-i Hakdur kamu

‘Âcize yardım-durur zikri dilün
Cehd idüp düşmüşlerün elin alun

Ayağın zikri seyahat etmek ve akrabayı ziyaret edip Hacc etmektir:

Ayagun zikri siyâhat eylemek
Akrabâ hacc u ziyâret eylemek

Gözün zikri Allah korkusundan ağlamak ve eşyadan ibret almaktır:

Zikri çeşmün havf-ı Hakdan ağlamak
Bakuben eşyâda ibret anlamak

¹¹ Muinüddin Çiştî, *Sûfî Tıbbı*, Çev. Hayrettin Tekümit, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s.166.

¹² Çiştî, *a.g.e.*, s 171.

¹³ Schimmel, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁴ Schimmel, *a.g.e.*, s.183.

¹⁵ Vaughan-Lee, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁶ Schimmel, *a.g.e.*, s. 197.

Kulağın zikri Allah sözünü işitmektir:

Hak söz işitmek kulagun zikridür
Bu sözi gûşunda tut mânendidür

Gönlün zikri Allah'a özenmektir ve bu zikri yapmayan gönül müflis olarak tanımlanır:

Hakka özenmek gönül zikri bilün
Kimde kim bu yog anı müflis bilün

Nimetlerin hakkını vermek için devamlı zikretmek gerekmektedir. Dilde şükür ve zikrin alışkanlık hâline gelmesi ömrün boş yere geçmesini de önler:

Zikir kıl nimetlerin hakkun müdâm
Tâ kıla ni'metlerin sana tamâm

Şükr ü zikri âdet it dâyim dile
Varmaya tâ hırmeni ömrün yile

Allah zikri dışında dudak kıpırdatılmamalıdır. Temiz olmak Hak zikrine devam etmektir:

Zikr-i hakdan gayrı debretme tudak
Pâk olanların işidür zikr-i Hak

Sırat-ı Müstakîm, 83-84/132-142¹⁷

Organların zikirlerinin ve dildeki zikrin pratiğe dökülmesi gibi düşüncelerin zenginleşmesiyle zikir zamanla “bir tefekkür sistemine dönüşmüştür.” Kur'an-ı Kerim'de Allah'ı anmak emirlerinden hareketle ilk zikredilen kelimenin Allah lafzı olduğu bilinmektedir. Envârü'l-Âşıkîn'de Ankebut suresi 45. ayete iktibasla zikretmenin “en büyük ibadet olduğu” belirtilmiştir.¹⁸ Bunlara ek olarak “tövbe, istiğfar, Subhanallah, elhamdülillah” sıkça zikredilmiştir.¹⁹

Görüldüğü üzere zikir; kelime tekrarıyla yapılan bir hareket olmaktan öte yaşanan bir hâl olarak düşünülmüştür. Vücudun uyumlandığı bu hâlle birlikte yapılan her hareket bir zikir olabilir. Böylece, aktüel hayatın içerisine doğrudan zikir dâhil

¹⁷ Sabayî'nin Sırat-ı Müstakîm alıntıları için bkz: Kadir Atlansoy, **Sabayî: Sırat-ı Müstakîm: İnceleme-Metin**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1987.

¹⁸ Yazıcıoğlu Ahmed Bicân, **Envârü'l-Âşıkîn**, Haz. Mahmud Serdaroğlu, A.Lütfi Aydın, İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017, s. 21.

¹⁹ Annemarie Schimmel, **Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalıcı Yayınları, 2004, s.196.

edilmiştir. Bütün bu zikir pratikleri insanın zihninde öylesine yer eder ki bir telkin ve terbiye ile zihnin tazelenmesi için zikretmek bir süre sonra yeterli olacaktır.²⁰

Hasan-ı Basrî zikri iki farklı şekilde ele almıştır. Bunlardan ilki “kalp ve ruhun Allah’ı anması” ikincisinin ise Allah katında daha efil olan haramlardan bu hatırlama neticesinde kaçınmaktır.²¹ İhyâ’da devamlı olarak “kalp huzuru” ile zikretmenin faydasının çok olduğu, “gafil kalbin” ve dilde kalan zikrin faydasının ise az olacağı belirtilmiştir.²²

Zikir üzerinden çok çeşitli pratikler oluşturulmuştur. Bunlardan birisi de Kelime-i Şehadet ile ilgilidir. “Lâ” ile “illâ” kelimesinin arası nefesle paralel şekilde telaffuz edilir. Bu pratik de bir tefekkür aracı olarak görülmüştür.²³ Allah’tan başka hiçbir şeyin olmadığını belirten “lâ ilâhe” ibaresiyle nefes verilmiştir. Yalnızca Allah vardır anlamındaki “ilallah” ibaresinde nefes alınmıştır. Bu nefes pratikleri Allah’a dönüşü sembolize etmektedir.²⁴

Kelime-i şehadetin kalbi olması gereken şekilde düzenleyerek Allah dışındaki her şeyi kalpten çıkarma kudretinden dolayı “ruhların temizleyicisi” olarak tanımlandığı bilinmektedir.²⁵ Bunun temel sebeplerinden biri de “lâ ilâhe illallah” denildiğinde telaffuz edilen sessiz harflerdeki sesin kalpte çok kısa zamanda tesir etmesidir. Harflerin nefesle birleşmesi “ilahî sıfatların” deneyimlenmesine yol açar.²⁶ Envârü’l-Âşıkîn’da ise “Lâ ilahe ilallah” zikrinin sağaltıcı yönü müspet ve menfi tarafı birlikte barınmasına bağlanır. Kalp hastalıkları, ruhsal bağılıklar, nefsin arzuları, dünya ilgileri menfi kısımdan gelirken isbat tarafıyla da gönül Allah’ın nuru ile nurlanır. Bu nur vesilesiyle de Esmâ ve Sıfatlar tecelli ederek kalp ve diğer azalar sağlığa kavuşur.²⁷

²⁰ İmam Gazâlî, **Kimyâ-yı Saadet**, Çev. Ali Arslan, İstanbul, Merve Yayın Dağıtım, 1996, s. 163.

²¹ İmam Gazâlî, **İhyâu ‘Ulûmi’d-dîn Tercümesi**, Haz.Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1974, C.I, s. 850

²² İmam Gazâlî, **a.g.e.**, s. 869.

²³ Schimmel, **a.g.e.**, s. 196.

²⁴ Schimmel, **a.g.e.**, s. 197.

²⁵ Çiştî, **a.g.e.**, s. 166.

²⁶ Çiştî, **a.g.e.**, s. 170.

²⁷ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, **a.g.e.**, s. 511.

Dilgüşâ'da geçen şu beyitler ise her şeyin yalnızca Allah'a ait olduğunun anlaşılmasının kitabî bilginin ötesinde ilahî temaşaya ulaşmanın şiirsel hâli olarak okunabilir. Lâ ilâhe illallâh zikrinin şiirdeki ifadesi olarak “gayrı ne var külli Hakk” yukarıda bahsedilen telkinle her şeyden sıyrılmayı anlatır:

Zi muhit zevrak gözün aç anla bak
Gayrı ne var külli Hakk lâ-ilâhe illallâh

Allah ile vuslat olarak tanımlanması da bu dönüşümün açıkça işaretidir:

Cümle 'âlem zât-ı mış deryâ bî-hikmet imiş
Hakk'ıla vuslat imiş lâ-ilâhe illallâh

Onun da ötesinde dine kuvvet olan “Lâ ilâhe illallah” cihan mülkünde kalmadan asıla dönmeyi, zikir neticesinde yine dönülecek olan Rabbi göstermektedir:

Kalma cihân mülkine asluna döngil yine
Dahı kuvvettür dîne lâ-ilâhe illallah²⁸

Müzekki'n-Nüfûs'ta kaygılardan azat olamayan kişinin yani dünya endişesiyle yatan birinin gönlüne dünya muhabbeti dolacağı ve doldukça da Zikrullah'ı unutacağı şeklinde uyarılar yapılmış, Zikri unutan kişiden Allah'ın inayetini keseceği ve imandaki tadın gideceği söylenmiştir:

Ve bu dünyanın endişesinden bir endişe ile bir kişi bir gece yatsa, ertesi, Hak Teâlâ yetmiş endişe dünya endişesinden acı vere ki, ol birisini gidermekte aciz kalır. Ol gece yine ol yetmiş endişe ile yatar, öyle ede ede ol gönüle dünya muhabbeti dolar; dünya muhabbeti oldukça zikrullahı unuttur, zikrullah unutulunca Hak Teâlâ ol kişiden inâyeti keser, imanın tadını ol gönülden giderir, yerini zulmet doldurur. Bundan sonra ol kişi her gün oruç tutsun ve geceler erteye değin namaz kılsın, gerekse hacı olsun, gerekse Mekke'de mücâvir olsun, gerekse velî oğlu olsun...²⁹

²⁸ Kaygusuz Abdal, **Dilgüşâ**, Haz. Abdurahman Güzel, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 63.

²⁹ Eşrefoğlu Rûmî, **Müzekki'n-Nüfûs**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İnsan Yayıncılık, 2012, s. 220.

6.2.ZİKRİN RUHSAL SAĞALTIMI

Zikrin ruhsal sağaltımı genel çerçevede; şeytanın telkinlerinden uzaklaşmak, Allah rızasına uygun davranmak, rızkın bollaşması, kalbin ihyâsıyla günahların terki, kaygılardan arınmak olarak sıralanabilir.³⁰ Beyazıd-ı Bestâmî'nin Tezkiretü'l-Evliyâ'da "Hayat ilimde, rahat mârifette, zevk zikirde." dediği aktarılır.³¹

Envârü'l-Aşıkîn'de ise "Beni anın ki ben de sizi anayım"³² ayetinden hareketle ibadetle Allah'ı anmanın karşılığının Allah'ın rahmetiyle kulunu anması, dua ile anmanın karşılığının icabetle kulun anılması olduğu aktarılmıştır. Nimetle anmanın mukabilinin ise inayete anmak olduğu açıklanmıştır. Bununla birlikte, dünyada Allah'ı anmak ahirette Allah'ın o kişiyi anması, yalnızlıkta O'nu anmanın toplulukta Allah tarafından anılmak olduğu bahsedilir.³³

Bilişsel olarak zikretmek bir takım dönüşümleri doğurabilecek kudrete sahiptir. Şüphesiz ki "her atom O'nu çağırır, O'nunla birleşmeyi özler." Yaratılan bütün varlıkların Allah'a ibadet edip Allah'ı zikrettikleri bilinmektedir. Hepsi tesbihi kendi lisanlarınca gerçekleştirmektedir. Bu tesbih normalde duyulmaz iken "ruh rikkati" kazananların duyabileceği belirtilmiştir.³⁴ Zikir de böylesi bir anın şahitliğidir. Jung'un "bireyleşme" adını verdiği "eve dönüş yolculuğunu başlatır." Her canlının fitratında bulunan doğal bir süreçtir.³⁵

Makâlât'ta Hz. Âdem'in yaratılışı esnasında dilinin zikir, dudaklarının tesbih nuruyla bezendiği aktarılır:

"...dilini zikir nûrıyla, dudakların tesbîh nûru-ıla....bezedi"³⁶

³⁰ Çiştî, **a.g.e.**, s 171.

³¹ Feridüddîn-i Attar, **Tezkiretü'l Evliyâ**, Haz. Mehmet Zahid Kotku, İstanbul, Server Yayınları, 2018, s. 9.

³²"Öyle ise siz beni (ibadetle) anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!" Bakara 2/152.

³³Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 510.

³⁴"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halîmdir, bağışlayıcıdır." İsra 17/44; Küçük, **a.g.e.**, s. 106.

³⁵ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s.56.

³⁶ Gıyasettin Ayaş vd., **Hacı Bektaş Veli Külliyyatı** Fevâid Fâtihâ Sûresi Tefsiri Besmele Tefsiri Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye Makâlât, Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s. 705-706.

6.3.KALBE İŞLENEN İLK ZİKİR

Zikredildiğinde öze “dönmeyi teklif eden çağrıya” kulak verilmiş olur. Envârü'l-Âşıkîn'da Allah'ın insanın gönlünü her şeyden geniş olarak yarattığına dikkat çekilir ve o gönle Allah'tan başkasının sığmayacağını belirtilir.³⁷ Bilinç dışında dahi çalışan zikir, problem çözme becerisini sağlar. O'nun isminin tekraren çağrılması negatif hislerin gücünü kırar.³⁸ Zikir manevî bir gıda olarak görülmüştür.³⁹ Böylece Sırat-ı Müstakîm'de geçtiği üzere Allah'ın zikri; ruha gıda, yaralı gönle merhem olabilecektir. Her daim zikretmek insanda bir alışkanlık olarak yerleşmelidir:

Yâdını hakkun gıdâ kıl ruhuna
Merhem anı bil dil-i mecruhuna

Âdetün olsun hemîşe yâd-ı Hak
Var bilürsin çünkü adl u dâd-ı Hak

Zikr-i hakka munis eyle cânı sen
Ko hevâ-yı kasrı vü eyvânı sen

Bir nefes hakdan çü gaflet kılasın
Hemdemün şeytândur ol dem bilesün

Sırat-ı Müstakîm, 82/125-127

Zikirin üç farklı şekilde sınıflandığı da belirtilmiştir. Bunlardan ilki; dil ile söylemek yani “esmaları belli sayıda tekrar etmek”, ikincisi “gönlü her an ilahî hikmete açmak” üçüncüsü ise “fiilen zikretmek”tir.⁴⁰

Muhammediye'de gönlünü ve canını Allah'tan başka kimseye vermemiş olan Hz. Peygamber'in duruşunun, oturuşunun Allah'ı zikir üzere olduğundan bahsedilir:

Dursa zikru'llâh idi otursa zikru'llâh idi
Kimseye vermezdi gönlün cânını illâ ki Hû

Muhammediye, 344/2003

³⁷ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, **a.g.e.**, s. 21.

³⁸ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 57; Schimmel, **a.g.e.**, s. 197.

³⁹ Schimmel, **a.g.e.**, s. 183.

⁴⁰ Haluk, Nurbaki, **Yâsîn Sûresi Yorumu**, Damla Yayınevi, İstanbul, 1999, s.18.

Fiilen zikir, Kur'an merkezli yaşayabilmektir. Kur'an'daki emirler doğrultusunda hayatın düzenlenmesidir. Bunun içine ibadetlerin eda edilmesi, haramlardan kaçınmak, davranış ve fiillerde "sabırlı ve merhametli olmak" da dâhildir. Kur'ân merkezli yaşamanın bir yolu da Hz. Peygamber çizgisinde olmaktır. Dolayısıyla "ahlak-ı Muhammedî'ye" uymak da fiili zikir kapsamına girmektedir.⁴¹

Müzekki'n-Nüfûs'ta bu yönde uyarı göze çarpmaktadır. Allah'ı anarken dil ile O'na ait kelimeleri söylendiği hâlde O'nun uygun görmediği fiillere devam etmek bir tezattır. Bu Allah'ı anmak değildir. Olması gereken zikir; can ve gönlün bir olarak Allah'ı zikretmesi, bu yönde de beraber hareket etmesidir. Yani düşüncelerinin davranışa dökülmesidir. Zira dil ile belirli kelimeleri tekrar etmek kolaydır:

Tanrı'yı anmak öyle değildir ki, dilinle Allah diyessin, fiilinle muhalefetleri durmayıp edesin, onun buyruklarına dahi şöyle gafil durursun. Can u gönülden gerektir Hâlik'i zikrelemek, yoksa "Yâ Allah demeklik kolaydır her dile."⁴²

Böylesi bir farkındalıktan sonra kalbin ilk zikrine dönülür. "Ruhun ilk duası" zikir ile ete kemiğe bürünür, tekrarlanır. Bu hatıra, kalpte mûkimdir. Allah'ın ismini tekrar etmek her seferinde O'nun Rab olduğunu kabul etmektir. Zikredeninin onun kulu olduğunu ikrar ettiği ilk anıyla ilinti kurmaktır.⁴³ Allah tarafından "Ben sizin Rabbiniz değil miyim" diye sorulduğunda⁴⁴ "evet biz şahidiz" cevabı verenlerin kalbine "ilk zikir işlenir."⁴⁵

Buradan hareketle her zikrediliş bu ana dönüş olmakla birlikte ruhun "*içgüdüsel hâlini, fedakâr kulluk eden kendini veren hâlini*" bugüne taşımak yani yaşanılan ana katmak demektir. Bu sayede kul olma tanımını kuvvetlenip O'nun Rab olduğuna iman edilmektedir.⁴⁶

⁴¹ Nurbaki, **a.g.e.**, s.18.

⁴² Eşrefoğlu Rûmî, **a.g.e.**, s. 102.

⁴³"Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler." Araf 7/172.

⁴⁴ Mehmet Yılmaz, **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013, s. 117; Araf 7/172

⁴⁵ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 59; Schimmel **İslamın Mistik Boyutları** s. 187.

⁴⁶ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s.. 59.

Zikir insan kalbindeki “ezeldeki bütünlük hatırasını” taze tutar. Böylesi bir ahde sadık kalmak gerçek anlamda canlı tutulan bir iletişimin işaretidir. “Dinamik bir hâlin ve dönüşümün arketipidir.” Zikir esnasında bilincin de bu arketipe odaklanması hedeflenmektedir.⁴⁷

Jung’un bireyleşme adını verdiği bu süreç temelde şu şekilde gerçekleşir: İnsan birey olma yolunda bütün bastırdıklarında, kaygılarında, komplekslerinde takılı enerjiyi yönetir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren tasavvufun uyguladığı insan psikolojisine dair bir adım olarak sayılabilecek nefis terbiyesi bireyleşme deneyimiyle oldukça örtüşmektedir.⁴⁸ Kalbi cilalamakla tanımlanan bu çalışma dönüşüme sebeptir. Böylece kişiye egonun dışından bakma imkânı tanınır.⁴⁹

6.4.KALBİ CİLALAMAK

“Dünyada paslanan her şeyin bir cilası vardır. Kalbin cilası ise zikirdir.”⁵⁰ Hadis-i şerifinde belirtildiği üzere zikir kalbin sağlığa kavuşması için gereken ilaçtır.⁵¹ Kalp, ihmal edilebilen bir mabettir. Dolayısıyla dünyevi sevgilerin dolmasıyla kirlenebilir.⁵²

Nitekim Bahrü’l-Hakâyık’ta gaflet fikrinin zikir ve vuslata mâni olduğu tespit edilir:

Yolumu bağladı hep fikr-i gaflet
Gönülde komadı hiç zikir ü vaslat

Bahrü’l-Hakâyık, 57/2

Kalplerin temizliği ise zikir ve ihlâslı ibadetlerle mümkün olur.⁵³ Kalbin çeşitli hastalıklarını gidermek adına başvurulan yöntemlerden birisi zikir olmuştur.⁵⁴ Kalpte Allah’a ait olan Hay sırrının uyanmasıyla arınma gerçekleşir.⁵⁵

⁴⁷ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 57; Schimmel, **a.g.e.**, s. 187.

⁴⁸ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 72.

⁴⁹ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s. 87-89.

⁵⁰ Söz konusu Hadisin kaynağı bulunamamıştır. Bkz: Yılmaz, **a.g.e.**, s. 294.

⁵¹ Robert Frager, **Sufi Terapistin Günlüğü** çev. Ömer Çolakoğlu, İstanbul, Sufi Kitap, 2017, s. 57.

⁵² Frager, **a.g.e.**, s. 75.

⁵³ Çiştî, **a.g.e.**, s. 76.

⁵⁴ Hülya Küçük, **Tasavvuf ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, s. 248.

⁵⁵ Nurbaki, **a.g.e.**, s. 90.

Bir kişinin zikredebilmesi Allah'ın lutfu olduğuna göre, zikir ilahî bir hediyedir.⁵⁶ Zikretmenin temelinde böylesi bir altyapının olduğunun bilinmesi insana her anını zikirle geçirme motivasyonu sağlamıştır. İnanan insan neyle meşgul olursa olsun zikri elden bırakmamalıdır.⁵⁷ Bu düşüncenin eyleme dökülmüş hâli ise aktüel hayatta karşısına gelen her kişinin kalbinde Allah'ın yer aldığını bilmektir. Bu düşünceyi taze tutmak gün boyu zikretmekle örtüştürülür. Netice itibariyle insanla kurulan iletişim başlı başına bir zikrin çerçevesine bürünerek merhamet ve hürmetle şekillenecektir.⁵⁸

Kalb, “ilahî sıfatların ve nefesin merkezidir.” Nefes, bedendeki bütün hareketi başlatan unsurdur. Kalp, Allah'ın izniyle alınan nefesle birlikte zikredilen sıfatlara cevap vermeye başlar. Daha sonra bütün bedene yayılacak bir ruhsal hareket başlar.⁵⁹ Dolayısıyla sınırlı olan nefeslerin zikirden kopuk olması öldüğünü, zikirle bağlantı kurulması ise nefesin canlandığını işaret eder.⁶⁰ Nitekim Kur'ân'da “ibadetin üstün biçimleri” açıklanırken zikir kelimesi kullanılır.⁶¹ Bu bilgilerin metinlere de yansıdığı tespit edilmiştir. Söz konusu sağaltımları, yani kalbin cilalanmasını okuyabileceğimiz metinlerden biri de Mesnevî-i Murâdiyye'dir.

Klasik edebiyat eserleri içerisinde sıkça rastlanan benzetmelerden birisi de kalp ile ayna arasında kurulan ilişkidir.⁶² Daha önce kullanılan çelik yapımı aynalar yansıtma özelliğini çabuk kaybedebiliyordu. Aynaların tunç ve demirden üretildiği bilinmekle birlikte, dikakle kullanılması gerektiği ve “cilâ ve saykal bakımı yapılmadığı takdirde görüntülerini kaybettiği” bilinmektedir.⁶³ Bunun için sürekli cilalanmaları şarttı. Kur'ân'da geçen “kazandıkları şeyler kalplerini kapladı”⁶⁴ ayetinde buyrulduğu üzere negatif özellikler de “ilahî nuru yansıtamayan kalp aynasıyla” ifade edilmiştir. Kalp aynasının boşa kalması onun hemen paslanmasına

⁵⁶ Vaughan-Lee, **a.g.e.**, s 60.

⁵⁷ Annemarie Schimmel, **Tasavvuf Notları**, İstanbul, Sufi Kitap, s. 87.

⁵⁸ Frager, **a.g.e.**, 59.

⁵⁹ Çiştî, **a.g.e.**, s. 31-32.

⁶⁰ Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s.188.

⁶¹ Çiştî, **a.g.e.**, s. 165.

⁶² Ahmet Atilla Şentürk, **Osmanlı Şiir Kılavuzu**, İstanbul, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, C.I, 2016, 485.

⁶³ Şentürk, **a.g.e.**,s. 484.

⁶⁴ “Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir.” Mutaffifin 83/14

sebepe olabileceğinden, daimi olarak zikir etmek gerektiği üzerinde durulmuştur.⁶⁵ Mesnevî-i Murâdiyye’de de paslanan aynanın saflık özelliğini kaybettiği gibi kalbin de üzerinde bulunan kirler arınmadığı sürece Cemâl’in görülemeyeceği anlatılır:

Âyinen gammâz u hem sâfi degül
Paslu âyine ne göstereün digil

Âyine sâfi gerek yüz görmege
Kimseye yüz görmeyüp düz görmege

Nice gammâz olasin âyine-vâr
Âyine ki üstinde yüz jengâr var

Kalpleri Allah haricinden saklayarak onu zikretmek gönül aynasının cilasıdır:

Saykal-ı âyine-i dil zikr-i Hak
Mâsiva’l-Hakdan kulûbı saklamak

Mesnevî-i Murâdiyye, 41/125-128⁶⁶

Ne zaman ki çeşitli vesveseler gelse “Allah’a giden yolların en yakınına bana göster.” diyen Hz. Ali’ye Hz. Peygamber çok zikretmeyi tavsiye ettiği hatırlanmalıdır. Zikirlerin en faziletlisi imanın anahtarı olan Tevhid zikri, dinin ışığıdır:

Bâtınî hisden ne kim hâtır gele
Nefy ide anı hadîs-i nefis-ile

Akrabu’t-turukı ilallahî dir ‘Alî
Yâ Resullallâh göster dir belî

Dir nebî halvetde zikre çok duriş
Zikr-i tevhîde igen artuk duriş

Efdalü’l-ekâr miftâhü’l-yakîn
Zikr-i tevhîd oldı hem ısbâh-ı dîn

Hiz. Ali bunu öğrendikten sonra üç kere Rabbi görmüştür:

Aldı telkîn ol ‘Alî kıldı taleb
Didi telkîn üzre üç kez gördi Rab

Mesnevî-i Murâdiyye 41/129-133

⁶⁵ Schimmel, **Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri**, s. 59.

⁶⁶ Mesnevî-i Murâdiyye alıntıları için bkz: **Muîni’nin Mesnevî-i Murâdiyye’si**, Mesnevî Tercüme ve Şerhi, Haz. Kemal Yavuz, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.

Ona dahı zıkr eydür idi ol ‘Alî
Buncılayım feth bulmazdı velî

Hz. Ali’ye fetihleri kazandıran zikri söylemek, yani yola yoldaş ile girmek güzeldir:

Zıkr-i telkîn andan itmek hûbdur
Yola yoldaş-ıla gitmek hûbdur

Râh-ı bî-hemrehdür esb-i âsiyâ
Dün ü gün yiler yitişmez kimseye

“Ben zikredenin arkadaşım.”Kudsi hadisine iktibasla zikir Allah’ı talep ederek yoldaş istemektir⁶⁷:

Pîri bul telkîn-i zikri kıl taleb
Şeyh sırrım yoldaş idin iste Rab

Mesnevî-i Murâdiyye 42/134-136

⁶⁷ “Kaynaklarda Kudsî Hadis diye aktarılan bu sözü, Hadis bilgini Deylemî, senetsiz ve merfû olarak Hz. Âişe’den; Beyhakî, İbn Ka’b’dan rivayet etmiştir.” Bkz. Mehmet Yılmaz, **a.g.e.**, s. 124.

SONUÇ

Klasik Türk Edebiyatında fiziksel ve ruhsal sağaltım yönüyle bilgi veren metinlerde değinilen ibadetlerin sadece yerine getirilmesi gereken mükellefiyetler olmaktan öte bir konumda yer aldığı tespit edilmiştir. İnsanın fitratında bulunan cevheri ortaya çıkaran ve ifa edilmesiyle birlikte insanı doğrudan Yaratıcı ile karşı karşıya getiren eylemler olarak görülmüştür. Bu bilinç hâlinin ise hayat boyu devam etmesi gerektiği aktarılmıştır.

İbadetlerin zahirî ve batınî olarak incelendiği iki temel kategorinin metinlere de aksettiği tespit edilmiştir. Yalnızca Allah emrettiği için gerçekleştirildiği bilgisiyle birlikte ibadetlerin ruhsal ve fiziksel sağaltımlarının varlığı da kayda düşülmüştür. Dolayısıyla bu sağaltımlar etrafında insana dair tespitler yapılmıştır. Söz konusu metinlerden anlaşıldığı üzere, ibadetteki nihaî amaç zâhirî boyutta kalmak değildir, zâhirî boyuttan batınî kısma geçebilmektir. Bu geçiş zâhirdeki ibadetlerin yerine tam olarak getirilmesiyle başlamaktadır.

İncelenen metinlerin Kur'ân-ı Kerîm ve hadis referanslarıyla örülü yapısı çeşitli dinî kaynaklardan da beslenmiştir. Kur'ân-ı Kerim ve hadislerden iktibaslarla sözün yüceltilmesiyle, metinlerin değer kazanması mümkün kılınmıştır. Böylece şairler hem yazdıkları eserin kıymetlenmesini sağlamış hem de fıkhıdaki ibadetlere dair bilgilerin muhataba söz ile aktarılmasıyla birlikte; çeşitli mazmunların, türlerin, hikâyelerin oluşumuna zemin sağlamıştır. Böylesi bir aktarım da muhatabın ibadetlere başka bir perspektiften bakmasına imkân oluşturmuştur. Metinlerde aktarılan ibadetler, şairlere özgü bir duyuş ve kavrayış hassasiyetiyle ete kemiğe büründürülmüştür.

İbadetlerin niçin gerçekleştirildiğine dikkat çekilmiş, bilinçli bir hâl olarak yaşanması gerektiği vurgulanmıştır. Bunun da ötesinde ibadetler Müslüman hayatını yapılandıran, şekillendiren bir özne olarak değerlendirilmiştir. İbadetlerin hayata bütüncül temasının; zamana, mekâna, varlığa bakışta ve düşünce temelinde önemli bir yönlendirici olduğu tespit edilmiştir. Bir insan için ibadetler onun koruyucusu olma ve özneliğini var etme yönüyle ele alınmıştır.

İbadetlerin gerçekleştirilmesi esnasında yapılan eylemler yaratılışla ilişkilendirilmiştir. Böylece insanda bulunan ilahî özün de harekete geçirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Buradan hareketle, şiir aracılığıyla bu cevherin ibadetlerle işlenip meydana çıkarılması hususunda çeşitli yollar aranmıştır.

İbadetlerin sağaltım özelliğiyle yer aldığı metinlerde insanın yüceltiildiği tespit edilmiştir. İbadetlerin yapılması neticesinde gerçekleşecek sağaltımlar vurgulandığı gibi ibadetler ifa edilmediğinde meydana gelecek kayıplara da vurgu yapılmıştır. Özellikle, ibadet etmeyen kişinin Allah rızasını kazanamayışı ve ebedî âlemde çeşitli zorluklara düşürüleceği yönünde uyarılar yapılmıştır.

Bir özne olarak insanın muhatap alındığı bu metinlerde; dilin kullanılışı, tahkiye yoluna başvurulması, çeşitli mazmunlarla ve benzetmelerle konunun işlenmesi ibadet ve sağaltıma dair dikkatlerin anlatılıp karşılık bulması açısından oldukça önemlidir. Zira bu metinlerle hedeflenenlerden biri de edebiyatın sağaltım özelliğiyle beraber metinler kanalıyla muhatapları ibadetlere hazırlamaktır.

İbadetlerde riyânın olmaması gerektiği, yani ihlâs vurgusu da metinler içerisinde önemli bir yer tutar. İbadetlerde alınan niyetin sahliliğine ve ibadet esnasında Allah karşısında olmanın getirdiği bilincin yaralanmamasına dikkat çekilmiştir. “Kendini bilen, kuşkusuz Rabbi’ni bilir.” hadisinde buyrulduğu üzere, metinlerde ibadetlerle birlikte insanın kendisine dönmesini teklif edilir.

İbadetlerin ümmet bilinci oluşturma veçhesiyle toplumsal ilişkilerde de birlik sağladığı gözlenmiştir. Bununla birlikte insan hayatındaki izdüşümlerinden bahsedilirken fiziksel ve ruhsal sağaltımın kapsamına insanın öteki ile kurduğu ilişkisi de girmektedir. İbadetlerde oluşan bilincin kişiyi yapılandırdığı gibi öteki ile kurduğu ilişkisinde de eyleme dökülmesi ve öteki merkezli düşünmeye sevk etmesi beklenmiştir.

İbadetlerin insanın kendisini kontrol etmesi üzerine kurulu bir çeşit eğitim olduğunu da belirtmek gerekir. İnsanın kalbini karartan ve Allah ile kuracağı iletişime mani olan her bir engelleyici unsur edebiyat kanalında çeşitli benzetme, hikâye aracılığıyla gösterilmeye çalışılmış, bu yanlışların düzeltilmesi adına gereken çözümlere de işaret edilmiştir.

Netice itibariyle de, Klasik Türk Edebiyatında ibadet ve sağıltım etrafında her bir metin bir davranış modeli önermekle birlikte ideal insan için bir profil çizilmiştir. Bu profil öncelikle kendisine bahşedilen hayata şükretme bilinci üzerine kurulur. Bu bilinç de insanın yaratılışına etkin göndermelerle inşa edilmiştir. “Seni hakkıyla bilemedik” diyen Hz. Peygamber örnek alınarak ibadetlerin O’na şükretmek için yeterli olmayacağı kabul edilmiştir.

İbadetler özelinde ise abdest; Allah ile karşı karşıya gelmeden önce ruhun ve beden hazırlanması olarak düşünölmüştür. Abdest alan kişinin vücut temizliğini sağlaması gibi gönlünde de Allah dışındaki kaygılardan uzaklaşarak bir temizlik yapması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda abdest almak bir tövbe etme şekli olarak değerlendirilmiştir. Abdestle ilgili metinlerde ahirette abdest alınan uzuvların parlayarak Hz. Peygamber’in ümmetinin işareti olacağı müjdesi sıkça işlenmiştir.

Namaz, incelenen metinler arasında en çok işlenen ibadet olmuştur. Namazla ilgili tespitler Hz. Peygamber’in Mirac’a çıkışıyla irtibatlandırılmıştır. Miraç hediyesi olarak namazın insandaki sağıltımları hakkında detaylıca bilgi verilmiştir. Namazdaki her bir duruşun anlamına, ezana, namazın beş vakit oluşuna, cemaat namazına, namaz esnasında okunan dualara dikkat çekilmiştir. Buradan hareketle şairlere göre namaz kılmanın hedefi yalnızca zahirî boyutta namazı eda etmek olmamalıdır.

Ayrıca namaz hakkında müstakil türlerin oluşumu da namaz ibadetinin geniş bir anlatımla aktarılmasına imkân sağlamıştır. Şairlere göre namazdaki eylemler vasıtaadır. Vasıtaları kullanarak namazın yaşanabilir hâle gelmesi için çalışmak, yolda olmak gerektiği vurgulanmıştır.

Hac ibadeti ise alışıldık hayatın dışına çıkmak ve rutini kırmak olarak değerlendirilmiştir. Hac ile ilgili metinlerde şairlerin gözünden kutsal topraklar hakkında detaylı bilgilere yer verilmiş, mekânın da fiziksel ve ruhsal sağıltımlara yol açabileceği kayda düşölmüştür. Bununla birlikte, Hac’a duyulan özlemin ve ibadet için duyulan iştiyakın somutlandığı metinlerle de karşılaşmıştır.

Oruç ibadetinde ise oruç tutmanın mükâfatını Allah'ın vereceği müjdesi ve orucun nefsi tutma özelliği üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte Ramazan ayı geldiğinde oruçlunun hayatına getirilen çeşitli düzenlemelerle birlikte onu ihyâ etme yönüne dikkat çekilmiştir.

Zekât, başlı başına bir köprü olarak düşünülmüştür. Bu dünyada gerçekleştirilen bir ibadet olarak zekâtın ahiretle olan bağlantısı işaret edilmiştir. Ayrıca zekâtla ilgili taranan metinlerin büyük çoğunluğunda zekâtını vermeyerek helak olan Karun'un başına gelenler işaret edilmiştir. Zekâtın toplumsal olarak faydalarına da dikkat çekilmiştir. Diğer ibadetlere nazaran metinlerde zekâta çok daha az yer verildiği gözlenmiştir.

XV. yüzyıla kadar olan mesneviler ve bir kısım nesir eserler arasında ibadetlerin sağaltımı hakkında bilgi verenler dinin emirlerinin şiir ve nesir aracılığıyla aktarılmasını sağlamıştır. Metinlerin muhatap aldığı okur için çeşitli tespitler içermektedir. Bu tespitlerle birlikte ibadetlerin bittikten sonra da yaşamda sürdürülmesi için çeşitli teklifler sunulmaktadır. Allah tarafından emredilen bu ibadetlerin insanı kemale erdirmesi için gerekli şartların hatırlatılmasıyla nasıl eda edilmesi gerektiğine dair bir kapı aralamıştır.

Tezin nihayetinde ortaya konan bütün bu değerlendirmelerin daha anlaşılır olması ve Klasik Türk Edebiyatının özgünlüğünün ortaya çıkarılabilmesi adına Arap ve İran edebiyatlarında üretilmiş ibadet konulu edebî eserlerin mukayeseli olarak değerlendirilmesi olumlu bir katkı olacaktır. Arap ve Fars edebiyatındaki şairlerin ibadeti ele alışı hakkında yeterli bilgi sağlanabilmesi durumunda Klasik Türk Edebiyatının kendine has yorumları, toplumsal ve şahsî hafızadaki izdüşümleri daha net bir şekilde ortaya konabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Fakih: **Kitâbu Evsâfı Mesâcidi's-Şerife**, Haz. Hasibe Mazıoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.
- Ahmedî: **İskender-nâme**, Haz. Yaşar Akdoğan, T. C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler Ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. Kültür ve Turizm Bakanlığı (Çevrimiçi) Erişim tarihi: 10.05.2019.
- Ahmedî: **Dîvân**, Haz. Yaşar Akdoğan, (Çevrimiçi) Kültür ve Turizm Bakanlığı,
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10591,Ahmedîdivaniasarakdoganpdf.pdf?0> Erişim tarihi: 10.05.2019.
- Akdoğan, Bayram: “Çeşitli Yönleriyle Ezânlarımız” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, C.29, s. 9 – 62.
- Aktan, Bilal: **Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2002.
- Ali bin Muhammed es-Seyyideş-Şerîf Cürcânî: **Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü**, Haz. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997.
- Altun, Mustafa: **İbrahim İbn-i Balî'nin Hikmet-name'si (1b-149a) İnceleme-Metin-Sözlük-Dizin**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Sî-nâme-i Hümâmî İnceleme-Metin-Dizin**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Alptekin Sarioğlu, Leyla: “Abdestin Sırları Hakkında Tasavvufi Bir Risale: Terceme-i Esrâr-ı Vuzû”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, 2018, C.24, S: 2, s. 283-306.

- Alptekin
Sarioğlu, Leylâ: **Cemâl-i Halvetî'nin Tasavvufî Mesnevileri (Metin-İnceleme)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
- Âşık Paşa: **Garib-nâme (Tıpkıbasım, Karşılaştırmalı Metin Ve Aktarma)**, Haz. Kemal Yavuz, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2000.
- Atak, Mustafa;
Zeydan, Mithat: "Haccın Psikoloji" **Maneviyat Psikolojisi**, Ed. Mustafa Atak, Elit Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, S. 101- 123.
- Atlansoy Kadir: **Sabayî Sırat-ı Müstakîm İnceleme-Metin**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1987.
- Bayyığıt,
Mehmet: **Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Bedrî, Malik
Babikir: **Müslüman Psikologların Çıkmazı**, Çev. Harun Şencan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1984.
- Bernard Spilka **Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları**, Ed. Raymond F. Plautzian ve Crystal L. Park, Çev. İhsan Çapçioğlu ve Ali Ayten, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2013.
- Cemâlî: **Miftâhü'l-Ferec Tenkitli Metin**, Haz. İ.Çetin Derdiyok, Adana, Türkoloji Araştırmaları, 1998.
- Cengiz,
Muammer: "İsmail Hakkı Bursevî'de İbâdetler Metafizigi" **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, 2016, C.16, S: 3, s. 127-159.
- Certel, Hüseyin: "Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü ve Fiili Şart ve Rükûnlarıyla Namaz" **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, S. 13, s. 229-345.
- Ceyhan, Âdem: **Bedr-i Dilşad'ın Murâd-nâmesi**, İstanbul, MEB Yayınları, 1997, C.I.
- Çakan, İsmail **Hadislerle Gerçekler**, İstanbul, Erkam Yayınları, 1996 C. III.
- Lütfi:
Çelebioğlu, Amil: **Türk Edebiyatı'nda Mesnevi XV. YY.'a Kadar**, İstanbul, Kitabevi, 1999.

- Çiştî, Muînüddîn: **Sûfî Tıbbı**, Çev. Hayrettin Tekümit, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Demir, Şehmus: “Kur’an’da Zekât Kavramının Etimolojik Ve Semantik Analizi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.28, Erzurum, 2007, s.9-30.
- Demir, Zekiye: “Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri”, **Diyanet İlmî Dergi**, 2014, S: 2, s. 103-129.
- Derviş Hayâlî: **Ravzatü'l-Envâr**, Haz. Fatih Köksal, İstanbul, Kitabevi, 2003.
Yeni Tarama Sözlüğü, Haz. Cem Dilçin, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1971.
- Dorman, Emre: **Din Neden Gereklidir**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 2018
- Durali, Teoman: “Büyük Sorular Programı”, (Çevrimiçi):
<https://www.youtube.com/watch?v=Pfw15suaae1>, 13.3.2019.
- Durmaz, Esra: **Şeyyad Hamza'nın Ahvâl-i Kiyâmeti**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.
- Dursunoğlu, Halit: “Klâsik Türk Edebiyatında Ramazan Konulu Şiirler”, **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C. 10, S.22, s. 9-29.
- Ebû Abdillah Muhammed ibn İsmail el-Buhârî: **Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi**, Çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1987.
- Ebû Tâlib El Mekkî: **Kütü'l-Kulûb**, Mahbûb İle Muamelede Kalplerin Azığı Ve Müridin Tevhid Makamına Giden Yolu, Haz. Muharrem Tan İstanbul, İz Yayıncılık, 2004, C.III.
- Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd B. Ömer B. Zemahşerî: **El-Keşşâf'an Hakâ'iki Ğavâmidı't-Tenzîl Ve Uyûni'l-Ekâvil Fî Vucûhi't-Tevîl**, Çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

- Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac: **Sâhîh-i Müslim ve Tercemesi**, Mehmed Sofuoğlu, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1968.
- Ed. Imber, Colin vd: **Frontiers of Ottoman Studies Volume II**, New York, I.B Tauris ve Co. Ltd, 2005.
- Elveren, Abdurrahim: **XV. Yüzyıl Şairlerinden Ârif ve Hamsesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.
- Erdem, Nilüfer: **Narsizm Ve Yaratıcılık**, Çev. Sırma Palademir, İstanbul, YKY, 2017.
- Erkal, Mehmet: “Zekât”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, c.44, s. 207-209.
- Erul, Bünyamin Keleş, Ekrem: **Haccı Anlamak**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Eşrefoğlu Rûmî: **Müzekki'n-Nüfûs**, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul, İnsan Yayınları, 2012.
- Faroqî, Suraiya: **Hacılar ve Sultanlar**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Feridüddîn-i Attar: **Tezkiretü'l-Evliyâ**, Haz. Mehmet Zahid Kotku, İstanbul, Server Yayınları, 2018.
- Frager, Robert: **Sufi Terapistin Günlüğü** Çev. Ömer Çolakoğlu, İstanbul, Sufi Kitap, 2017.
- Fuzûlî Dîvânı: Haz. Kenan Akyüz, vd., Ankara, Akçağ Yayınları, 2016.
- Geçicioğlu, Ahmet Rıfat: "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.16, S.1, s. 219-243.
- Göka, Erol: “İbadetlerin İnsan Psikolojisine Etkisi”, **Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ed. Mustafa Atak, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2015, s.109-113.

- Göktaş, Vahit: “İlk Dönem Müellif Sûfilerinden Kelabazi'nin Oruçla İlgili Yorumları” **Uluslar Arası Ramazan Ve Oruç Sempozyumu**, Oruç Ve Ötesi, 6-8 Temmuz 2012, Ümraniye Belediyesi, **Tasavvuf Yazıları**, İstanbul, İlahiyât Yayınları, Ocak 2014.
- Gülenç, Halil: **Ferhengenâme-i Sadî İnceleme-Metin**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2010.
- Gündüzöz, Soner: **Orucu Anlamak**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2010.
- Güzel, Abdurrahman: **Kaygusuz Abdal**, Ankara, Akçağ, 2004.
- Güzel, Abdurrahman: **Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri**, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Güzel, Abdurrahman: **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2009.
- Hacı Bektaş Veli: **Fevâid, Fâtiha Suresi Tefsiri, Besmele Tefsiri, Makâlât-ı Gaybiyye ve Kelimât-ı Ayniyye, Makalât**, Haz. Gıyasettin Aytaş vd., Ankara, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Vakfı Yayını, 2010.
- Hadislerle İslam: **Hadislerle İslam (Hadislerin Hadislerle Yorumu)**, Haz. Mehmet Emin Özafşar, vd., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Hatiboğlu: **Bahrü'l-Hakâyık**, Haz. Vahit Türk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Türkiye Diyanet Vakfı Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Haz. Hayretin Karaman vd., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Yenel, Necati, Kayapınar, Hüseyin: **Sünen-i Ebû Davûd Terceme ve Şerhi**, İstanbul, Şamil Yayıncılık, 2000.
- Hücvirî, Ali B. Osman Cüllâbî: **Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi**, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.

- Izutsu, Toshihiko: **Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar**, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Pınar Yayınları, 2017.
- Izutsu, Toshihiko: **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, Haz. Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1975.
- İbn Arabî: "Hilyetü'l-Ebdâl", Çev. Sait Aykut, **Cogito**, S.:46.
- İbn Arabî: **Fütûhât-ı Mekkiye Abdestin Sırları**, Haz. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Arabî: **Fütûhât-ı Mekkiye Namazın Sırları**, Haz. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2018.
- İbn Arabî: **Fütûhât-ı Mekkiye Orucun Sırları**, Haz. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2015.
- İbn Arabî: **Fütûhât-ı Mekkiye Zekâtın Sırları**, Haz. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2015.
- İmam Gazâlî : **İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn Tercümesi**, Çev. Ahmed Serdaroğlu, C.I, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1974.
- İmam Gazâlî: **Kimyâ-yı Saâdet**, Çev. Ali Arslan, İstanbul, Merve Yayın Dağıtım, 1996.
- Kalpıklı, Mehmet: **Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler**, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999.
- Kartal, Ahmet: **Doğunun Uzun Hikâyesi Türk Edebiyatında Mesnevi**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014.
- Karataş, Nizamettin: "Kadı Burhaneddin'in İksîrü's -Seâdât Adlı Eserinde İbadetlerin Sırları" **Tasavvur**, C. 4, S. 1, 2018.
- Karpuz, Hacı Ömer: **Abdurrahîm Karahisârî'nin Vahdetname'si Gramer İncelemesi-Metin-İndeks**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991.
- Kasapoğlu, Abdurrahman: "İbadette Şekilcilik-Münâfıkların Namazları Hakkında Psikolojik Bir Tahlil", **KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, 2007, s. 123-148.
- Kasapoğlu, Abdurrahman: **Kur'an Psikoloji Atlası**, Malatya, Kendini Bilmek Yayınları, 2010.

- Kasapoğlu, **Zekât Psikolojisi**, İstanbul, Çıra Akademi Yayınları, 2016.
- Abdurrahman:
Kayapınar, **Sünen-i Ebû Davûd Terceme ve Şerhi**, İstanbul, Şamil Hüsetin, Yener, Yayıncılık, 2000.
- Necati:
Kaygusuz Abdal: **Dilgüşâ**, Haz. Abdurahman Güzel, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Kaynak, İbrahim Hakkı: “İnsanın Anlam Arayışında Din Ve Mit’lerin Rolü” **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C.1, S.1, s. 673- 682.
- Kılıç, Sadık: “İbadetlerdeki Fitrî Varoluşsal Vahdet Boyutunun Toplumsal İttihada Katkısı”, Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi, **Tartışmalı İlmî Toplantı (16-18 Ekim 2015)**, Gaziantep Üniversitesi Kongre Ve Kültür Merkezi, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2016.
- Kılıç, Atabey: **Mürîdî Ve Pend-i Ricâl Mesnevisi İnceleme- Tenkitli Metin-Dizin**, İzmir, Akademi Kitabevi, 2005.
- Kılıç, Mahmut Erol: **Sufi ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası**, İstanbul, Sufi Kitap, 2017.
- Kılıç, Sadık: **İslâmda Sembolik Dil**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016.
- Kılıç, Sadık: “Sembolün Gücü Ve İslam’da Semboller”, **Diyanet İlmî Dergi**, S. 3, 2013, s.7-20.
- Kızıler, Hamdi: “Câhidî Ahmed Efendi’nin “Abdest, Namaz Ve Hac” İbadetlerine Dair Bazı Bâtınî Yorumları.” **Tasavvuf: İlmî Ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.17, 2006, s. 151-159,
- Koca, Ferhat: **İslam İbadet Esasları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Koca, Ferhat: “İbadet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, C.19, S. 240.
- Küçük, Hülya: **Tasavvuf Ve Tıp Selim Kalbin Fizyolojisi**, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018.
- Levent, Ağâh **Divan Edebiyatı Kelimeler Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1984.

Sırrı:

- Lings, Martin: **Hazreti Muhammed'in Hayatı**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997.
- May, Rollo: **Aşk ve İrade**, Çev. Yudit Namer, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2017.
- May, Rollo: **Kendini Arayan İnsan**, Çev. Kerem Işık, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2018.
- May, Rollo: **Özgürlük ve Kader**, Çev. Ali Babaoğlu, İstanbul, Okyanus Yayınları, 2017.
- May, Rollo: **Yaratma Cesareti**, Çev. Alper Oysal, İstanbul, Metis Yayınları, 2016.
- Merter, Mustafa: **Dokuz Yüz Katlı İnsan**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2017.
- Muhammed
Hamidullah: **Çev. Sadık Kılıç, "İslam'da Sembolik Anlatım" Diyanet İlmî Dergi**, 1989, C. 25 S:1, s. 3-16.
- Murata
Sachiko, Chittick: **İslâm'ın Vizyonu İnanç Ve Uygulama**, İstanbul, İnsan Yayınları(2015).
- William:
Nasr, Seyyid
Hüseyin: **Tasavvufi Makaleler**, Çev. Sadık Kılıç, İstanbul, İnsan Yayınları, 2002.
- Nurbaki, Haluk: **Bakara Sûresi Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1997.
- Nurbaki, Haluk: **Fatiha'nın Kırk Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 2014.
- Nurbaki, Haluk: **İmanla Gelen İlim II**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1998.
- Nurbaki, Haluk: **Kur'an'ın Hârika Mesajları**, İstanbul Damla Yayınevi, 2017.
- Nurbaki, Haluk: **Namazın Sırları**, İstanbul, Damla Yayınevi, 2017.
- Nurbaki, Haluk: **Sonsuz Nur**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1991.
- Nurbaki, Haluk: **Sûre-i Tekvir'in Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1992.
- Nurbaki, Haluk: **Sûre-i Tekvir'in Yorumu**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1992.

- Nûreddin el- Heysemî Ebu'l- Hasan Ali b. Ebî Bekir Süleymân b. Ebî Bekir b. Ömer el Kâhirî eş-Şâfîî el-Hâfız: **Mecma'uz-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid** C. V, İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2009.
- Okuyucu, Cihan: **Divan Edebiyatı Estetiği**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2015.
- Olgun Tahir: **Müslümanlıkta İbadet Tarihi**, İstanbul, Bilmen Basımevi, 1963.
- Onay, Ahmet Talât: **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü**, Haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Özdemir, Ahmet: Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur'an'a Göre Zekât ve Faiz, **İslâmî Araştırmalar**, C. 25, S.3, s.147-159.
- Öztoprak, Nihat: **Klâsik Türk Edebiyatı'nda Manzum Yüz Hadîsler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.
- Özyazıcı, Alpaslan: **Din ve Bilimin Işığında Oruç ve Sağlık**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Pehlivan, Elif: **Nasihât-nâme Şeyh Eşref B. Ahmed**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.
- Râğıb El-İsfehânî: **Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü**, Çev. Mustafa Yıldız, İstanbul, Çıra Basım Yayın, 2017.
- Raymond F. Paloutzian-Crystal L. Park: **Din ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları**, Çev. İhsan Çapçioğlu-Ali Ayten, Ankara, Phoenix Yayınları, 2013.
- Savran, Ömer: "Sabâyî Ve Üveys-Nâmesi", **Turkish Studies**, C. 4, S. 7, 2009, s. 478-537.
- Sayar Kemal: "Ey Unutuş Kapat Artık Pencereni", **Keşkül Dergisi** Oruç Ve

Ramazan Özel Sayısı, S. 27, 2013, s. 106-108.

- Sayar, Kemal: **Sufi Psikolojisi**, İstanbul, Kapı Yayınları, 2016.
- Saygılı, Sefa: **Ruha Şifa 33 Reçete**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- Schimmel, Annemarie: “Dinde Sembolün Fonksiyonu Nedir?”, **Ank. Üniv. İFD.**, C.3, S III-IV., 1954, s. 67-73.
- Schimmel, Annemarie: “XII. Yüzyıldan Günümüze Türk Şiiri-I”, **Yedi İklim**, Ocak 2019.
- Schimmel, Annemarie: **İslamın Mistik Boyutları**, Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Schimmel, Annemarie: **Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Schimmel, Annemarie: **Tasavvuf Notları**, İstanbul, Sufi Kitap, 2018.
- Sinanoğlu, Mustafa: “İbadet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, C.19, 1999.
- Sühreverdî, Şihabüddin: **Avârifü'l Meârif**, Haz. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, Saadet Yayınevi, 2010.
- Süleyman Çelebi: **Mevlid, Vesilet'ün-Necât**, Haz. Faruk Kadri Timurtaş, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Şahin, Hatice: **“Hatiboğlu Ferahnâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)”**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 1983.
- Şeker, Necmettin, Karakurt Büşra: “Dini İbadetlerde Psikoterapi”. **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C 5, S.8,s.165-187.**
- Şener, Abdülkadir: “Abdest”, İstanbul, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1988, C.I, s.68-70.
- Şentürk, Ahmet Atilla: **Osmanlı Şiir Kılavuzu**, İstanbul, Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, c.I, 2016.
- Şentürk, Hâbil: **İbâdet Psikolojisi Hz. Peygamberin Örneği**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2008.

- Şeriatî, Ali: **Hacc**, Çev. E. Okumuş, Ankara, Fecr Yayınları, 2016.
- Şeyhoğlu: **Kenzü'l-Küberâ Ve Mehekkü'l-Ulemâ İnceleme- Metin- İndeks**, Haz. Kemal Yavuz, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.
- Şeylan, Ali: **İbrahim İbn-i Bâli Hikmet-nâme İnceleme-Metin-Sözlük- Dizin 149a-300a**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- Şeyyad Hamza: **Yûsuf u Zelîhâ**, Haz. Ümit Özgür Demirci, Şenol Korkmaz, İstanbul, Kaknüs İnceleme Araştırma, 2008.
- Tarhan, Nevzat: **İnanç Psikolojisi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- Tarlan, Ali Nihad: **Edebiyat Meseleleri**, Haz. Emre Gökçe, Ankara, Akçağ Yayınları 2017.
- Tegün, Özlem: **Tebrizli Ahmedî-Esrâr-nâme Metin-Açıklamalı Dizin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2008.
- İbrahim Tennuri: **Gülzâr-ı Ma'nevî**, Haz. Mustafa Demirel, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2005.
- Tirmizli Ebu İsa Muhammed Bin İsa Bin Sevre: **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul Yûnus Emre Yayınları, t.y.
- Tökel, Dursun Ali: "Divan Şiirini Calvino'yla Anlamak, **Türk Edebiyatı Dergisi**, Nisan 2009, S:426, s.67-72.
- Tökel, Dursun Ali: **Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi**, Fatih Sultan Mehmed Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Tökel, Dursun Ali: Fuzûlî Soruyor: Mal Deyince Ne Anlıyorsunuz? **Türk Dili Dergisi**, 2015, S: 762, C.II, s. 60- 66.
- Tutar, Adem: "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi" **F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 6, Elazığ, 2001, s.75-86.
- Uludağ, Süleyman: **İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

- Uysal, Veysel: **Psikosoyal Açıdan Oruç**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1994.
- Vaughan-Lee, Llewellyn: **Kalbin Dönüşümü**, Çev. Sema Krebs, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014.
- Yavuz, Kemal: **Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı (Gülşen-nâme)**, Ankara, Sfn Grafik Tasarım Baskı, 2007, (2 Cilt).
- Yavuz, Kemal: **Mu'înî'nin Mesnevî-i Murâdiyye'si Gramer ve Sözlük**, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları 2007.
- Yavuz, Kemal: **Mu'înî'nin Mesnevî-i Murâdiyye'si Metin**, Konya, S.Ü. Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.
- Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan: **Envârü'l-Âşıkîn**, Haz., Mahmud Serdaroğlu, A. Lütfi Aydın İstanbul, Çelik Yayınevi, 2017.
- Yazıcıoğlu Mehmed: **Muhammediye**, Haz. Amil Çelebioğlu, İstanbul, Dergah Yayınları, 2018.
- Yılmaz, Mehmet: **Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1992.
- Yılmaz, Mehmet: **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013.
- Yûnus Emre: **Dîvân Ve Risâletü'n-Nushiyye Âşık Yûnus'tan Seçmeler**, Haz. Mustafa Tatçı, İstanbul, H Yayınları, 2008.
- Yüksel, Hasan: **Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslâmî'nin Mesnevisi**, Sivas, Dilek Matbaacılık, 1996.
- İ.Hakkı Aksoyak:

EKLER

EK 1. CEVÂHİRÜ'L-İSLÂM

Cevâhirü'l-İslâm'ın Tanıtımı

Leiden Üniversitesi Yazmaları, Van Der Palm koleksiyonunda 1573 numarada kayıtlı olduğu tespit edilen söz konusu risâlenin müellifi ve telif tarihine dair herhangi bir bilgi yoktur.

Din ve dinî vecibeler hakkında bilgi veren Cevâhirü'l-İslâm adlı risâlenin; içinde Özege kütüphanesinin de bulunduğu çeşitli kütüphanelerde matbu olarak pek çok nüshası olduğu tespit edilmekle birlikte yazma eser olarak bir tek bu nüshasına ulaşılmıştır. Başka nüshaların olup olmadığı hakkında da bilgi verilmemiştir.

Söz konusu eser ard arda “Eger sorsalar” ile başlayan İslâm dini ve ibadetleri hakkında “Eyit” cevabıyla çeşitli bilgiler vermektedir. Bu risale üzerine Leiden Üniversitesi Doğu Dillerinde 1710 tarihinden itibaren profesörlük yapan Johannes Heyman'ın şerh ve haşiye olarak adlandırılabilir Türkçe ve Latince notlar almış olması dikkate değerdir.

Ebru kâğıdıyla ve yeşil meşin deri ile ciltlenen risalede nesih hat ve hareketler kullanılmıştır. Başlığın olduğu 1a sayfasıyla başlayan risâle 1b-2a arasında kısaca tanıtılmıştır. İnanç, İslam ve ibadetleri içeren üç bölümden oluşan Cevâhirü'l-İslâm'da aynı zamanda Johannes Heyman'ın el yazısıyla ve Latin harfleriyle 1'den 17'ye dek sayfa numaraları verilmiştir.

Cevâhirü'l-İslâm

Metin

Bi's-mi'llâhir'rahmâni'r-raḥîm

Elḥamdülillâhi Rabbi'l-‘Âlemîn ve’s-şalatü ve’s-selâmü ‘alâ Rasûlihi Muḥammedin ve âlihi ve şaḥbihi ecme‘în emmâb‘ad şöyle bilgil kim her Müslimân ve müslimîne vâcibdür ki dîn ve îmân ve İslâm ve namâz ne ile dürüst olur öğrenmek farzdur nitekim Resûlullâh buyurur “el‘ilmü farîzatün ‘ala külli müslimin ve müslimetin.” Pes imdi dîn ve İslâm ve namâz bâbında müte‘allik birkaç mesâ‘ili zıkr idelüm. Eger şorsalar Müslimân mısın? Eyit Elḥamdülillâh. Yâ Elḥamdülillâhiñ ma’nası nedir? Eyit Allâh’ı ögmekdür. Eger şorsalar Allâh Te‘âlayı bilür misin? Eyit bilürem. Yâ nice bilürsin? Eyit niteliksiz ve hiç kimesneye beñzemez. Nişânı yoḡdur kadîmdür cihetden ve mekândan münezzehdür.

Şorsalar kimiñ milletindensin? Eyit İbrâhîm peygâmbere milletindenem. Eger şorsalar kimiñ zürriyetindensin? Eyit Âdem Şafiyullâh zürriyetindenem. Eger şorsalar kaçkı ümmetdensin? Eyit Muḥammed ‘aleyhis’selâm ümmetindenem. Eger şorsalar kimiñ mezhebindensin? Eyit İmâm ‘Azam Ebü Ḥanîfe-i Kûfî Nu‘mân bin Şâbit rahmetullâhi ‘aleyh mezhebindenem. Eger şorsalar cümle mezheb kaçdur? Eyit dördür. Evvel İmâm-ı ‘Azam ikinci imâm-ı Şâfi‘ üçüncü İmâm-ı Mâlik dördüncü İmâm-ı Ahmed-i Hanbelî rahmetullâhi ‘aleyh ve bu mezhebler kaçdur ve toḡridur. Eger şorsalar İmâm ‘Azam mezhebini kimden öğrendi? Eyit İmâm-ı Hammâd’dan. İmâm-ı Hammâd ‘Alḳame’den. ‘Alḳame İbrâhîm’den. Ol daḡı ‘Abdullâh bin Mes‘ud’dan. Ol daḡı Ḥazreti Resûl’den. Resûl daḡı İbrâhîm Peygâmbere. İbrâhîm Peygâmbere Nûḡ’dan. Nûḡ, Şit’den. Şit, ‘Âdem’den. ‘Âdem peygâmbere Cebrâ‘îl’den. Cebrâ‘îl, Mîkâ‘il’den. Mîkâ‘il, İsrâfîl’den.

İsrâfîl ‘Azrâ’ilden. ‘Azrâ’il Rıdvan’dan. Rıdvan, Rabbü’l ‘âlemînden. Nitekim Kur’an buyurur İnneddîne ‘indallâhil İslâm¹

Eger şorsalar İslâm nedir? Eyit Allâh Te‘âla buyurduğı nesnelere dutmağdur. Men‘ itdüğü nesnelere icinâb itmekdür. Eger şorsalar İmân nedir? Eyit dille ikrârdur. Gönülle gerçeklemek Allâh’ın birliğini ve Resül Hâzretiniñ akzalığı ve cennet ve şamu şür ve hisâb ve mîzân ve sırâf ve kabır ‘azâbı ve ölenler giru dirilmezliğine ikrâr itmekdür. Ve hayr ve şerr Teñri Te‘âladan kararlanmış idüğün bilmekdür. Nitekim buyurur: “Amentü billâhi ve melâ’iketihî ve kütübihî ve rusûlihî ve’l yevmi’l-âhîri ve bi’l-ğaderi hayrihî ve şerrihî mina’llâhi te‘âla. Eger şorsalar imânın başı nedir? Eyit Eşhedu enlâ ilâhe illâllah ve eşhedu enne Muğammeden ‘abduhu ve Resûluhu dimekdir. Eğer şorsalar İmânın teni nedir? Eyit beş vağit namâzdur. Eğer şorsalar İmân nedir? Eyit toğrı söylemekdür.

Nitekim İmân helâk olur eđri söylemekle. Eger şorsalar² bî-namâzlar İmânı ħarâb eyler namâzsızlık etmekle. Nitekim Resül Hâzret buyurur “Li külli şeyin ‘imâd ve ‘imâdu’d-dîn Şalâtu’l ħamsî fağad iğâmeha kad ikâmê’d-dîn ve men terakehâ fağad hedeme’d-dîn” ya’ni her kim beş vağit namâzı cemâ’atle kılsa Allâh Te‘âla biñ şehîd şevâbın vire. Ve her kim namâzı terk eylese dîni yıkmışdur. Ve her kim bî-namâza yardım itse ve bir loğma virse yetmiş kere Ka’be yıkmış gibi olur. Ve dağı Resül Hâzreti buyurur selâm virün Yehûdiye ve naşrânîye. Velîkin bî-namâza virmeñ. Eger şorsalar İmânın yaprağı nedir? Eyit tağvâdır. Eger şorsalar imânın derisi nedir? Eyit

¹“Allah nezdinde hak din İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur.”Âl-i İmrân 3/19.

² Eger şorsalar İmânı ħarâb iden nedir eyit bî-namâzlığdur ki namâzı terk itmekle İmânı ħarâb olur. Dipnotta verilen bu kısma Heymann tarafından eklendiğı bilgisine ulaştığımız bir artı işareti eklenmiştir. Paralel olarak derkenara da koyulan artı işaretiyle birlikte derkenara dipnotun ilk cümlesinde transkripsiyonlu hâli verilen eklemeler, Heyman'ın bizzat kendi el yazısıyla yapıldığı hakkında hem incelediğimiz yazma eserin bulunduğı katalogta hem de söz konusu katalogu da içeren ve Avrupa'da bulunan Osmanlıca yazma eserleri anlatırken Heyman'ın yazma eser koleksiyonunu da tanıtan bir başka kitapta da doğrulayıcı bilgiler tespit ettik. Konu bütünlüğünü de göz önünde bulundurarak bu şekilde dipnotla vermeyi tercih ettik. Söz konusu kitap için bkz: Frontiers of Ottoman Studies V.II, Ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki and Rhoads Murphey, I.B. Tauris & Co. Ltd, 2005, s.80.

hayâdur. Eger şorsalar ĩmānıñ köki nedir? Eyit ihlâşdur. Eger şorsalar ĩmānıñ vaţanı nedir? Eyit müminleriñ gönülleridür. Ve ĩmānıñ vaţtı nāfile namāzdur. Eger şorsalar ĩmān sende midir? Yā sen ĩmānda mısın? Eyit ben ĩmāndayım ve ĩmān bendedir. Ben Müminim ĩmān benim şefinemdür. Eger şorsalar ĩmān kaçdur? Eyit dördür. Birisi feriştehler ĩmānidur. Aña imān-ı maşūm dirler. İkincisi Mü'minler ĩmānidur. Aña ĩmān-ı maqbūl dirler. Üçüncisi mübtedi'ler ĩmānidur aña ĩmān-ı mevķūf dirler. Dördüncü münāfıķlar ĩmānidur aña ĩmān-ı merdūd dirler. Amā şemsü'l-eimme buyurur: Her ere ve her 'avrete ĩmānıñ şartların şorsalar bilme ve öğrenmede taķşirāt itse ne namāzı kabūldür ve ne oruç ve ne dīni ve ne nikāhı vardur ve ne öldikde Müslimānlar kabrine koyalar. Her kişiye borcdur ehāline ve 'iyāline ĩmān ve İslām şartların öğrede. Eger taķşirāt itse 'avrete cā'izdür ki erinden destürsuz bir fuķahāya ve ere şerāi'-i İslām öğrene. Ahiretde üç kişiye 'azab olur: anaya, ataya, erine men' taķşirāt itdüģiçün. Eger şorsalar gökden kaç kitāb indi eyit dört kitāb indi. Hāzreti Muħammed 'aleyhis'selāma Kūr'an indi. Hāzreti İsā 'aleyhis'selāma İncīl indi. Hāzreti Mūsā 'aleyhis'selāma Tevrāt indi. Hāzreti Dāvūd 'aleyhis'selāma Zebūr indi. Kim bu kitāblara inanmasa kāfir olur.

Şorsalar farz kaçdur eyit iki. Biri farz-ı 'ayn ve biri farz-ı kifāye. Farz-ı 'ayn oldur ki kendü işlemeyince boynundan ödenmez. Farz-ı kifāye oldur ki cemā'atden biri işlese ğayrılardan ödenür. Farz-ı 'ayn oruç ve namāz gibi. Ammā farz-ı kifāye meyyit namāzı gibi. Eger şorsalar kıble kaçdur? Eyit beştür. Biri 'arşdur biri kürsīdür. Biri beytü'l ma'mūrdur. Biri beytü'l muķaddesdür. Biri Ka'be'dür. Ammā 'arş nūrdandur. Kürsī altundandur. Beytü'l ma'mūr yeşil zümrüddendür. Beytü'l muķaddes kızıl yāķūtdandur. Ka'be taşdandur. Eger şorsalar islāmıñ şartı kaçdur? Eyit on ikidür. Evvel Allāh'ı birlemekdür. İkinci ābdestdür. Üçüncü beş vaķit namāzdur. Dördüncü zekātdur. Beşüncü hacdur. Altıncı oruçdur. Yedüncü ğusuldür. Sekizüncü kāfirlere kılıç urmaķdur. Tokuzüncü emr-i ma'rūfdur. Onuncu

nehyi münkerdür. On birinci Müslimānlara şefkat eylemekdür. On ikinci Müslimānlaruñ ‘aybın şaklamakdur.

Eger şorsalar her namāzıñ ezānı ve ikāmeti vardur. Cenāze namāzınıñ yokdur eyit toğduğı vağitde kulağına oğınmuşdur. Ađiretde kāfirlere ‘azab olur ğayrısına secde itdükleriçün.³ Eger şorsalar ezān nedir? Eyit sünnet-i müekkededir. Eger şorsalar ābdestüñ farzları kaçdur? Eyit dörddür.⁴ İmām ‘Azam’dan menķüldür ki imām olana dörd mes’ele şorarlar eğer bilmese imāmeti cā’iz olmaz. Namāzı kılarısn bizüm içün mi kılarısn? Yā senüñ içün mi kılarısn? Eyit benim içün kıların cemā’atle niyet iderin. İkinci biz saña uyarız yā sen kime uyarsın? Eyit Muĥammed ‘aleyhis’selāma uyarın. Üçinci bizim imāmımız sensin senüñ imāmuñ kimdür? Eyit benim imāmum Ķur’āndur. Dördinci bizüm namāzımız senüñle tamām olur yā senüñ namāzıñ kimiñle tamām olur? Benim namāzum Peyğāmbere ‘aleyhis’selām sünnetiyle tamām olur. Bu mes’elleri bilürse imāmeti şaĥiĥdür.

Temmet⁵

Eger şorsalar cenāze namāzında niçün rükü’ vü sücüd yokdur eyit kıyāmetde kāfirlere ‘azāb olur Allah Te’āla’dan ğayra secde itdükleri içün.

Eger şorsalar abdestiñ farzları kaçdır eyit dörddür. Evveli yüzini yumaķdur. İkincisi, elini dirsekleriyle yumaķdur. Üçüncüsü başına mesh etmekdür. Dördüncüsü ayağlarını topuğlarıyla yumaķdur.

³ Burada Heyman, sayfa 17’yi referans göstermektedir.

⁴ Burada Heyman artı işareti eklemiştir.

⁵ Temmet deyip metin bitirildikten sonra metne bir sayfa daha eklendiği tespit edilmiştir. Bu eklemelerin ise söz konusu yazma eser üzerinde şerh ve haşiyeye denebilecek notlar alan Heyman tarafından yapıldığı katalogta ve daha önce bahsi geçen kitapta belirtilmiştir. Dolayısıyla metin aktarılırken yazma eserin bulunduğu şekilde transkripsiyonla belirtme yolu seçilmiştir. Bununla birlikte Heyman sayfa 14 ve sayfa 15’te dipnot olarak belirtilen yerleri referans göstererek temmetten sonraki eklemelere işaret etmiştir. Sayfa 14’te abdestin farzlarının devamı, sayfa 15’te ise bahsedilen cenaze namazına dair bilgi verdiğini dolayısıyla konu bütünlüğü olduğunu da göz önünde bulundurulmuştur. Sayfa 14 ve 15’e denk gelen kısımlar için önceki iki dipnota bakınız.

Cevahirü'l-İslâm'ın Özeti

Dinin, imanın, İslam ve namazın doğru şeklini öğrenmenin her Müslümana farz olduğu belirtilerek başlayan risalede, Allah'ı bilmenin önemine vurgu yapılmıştır. Eserde, Allah'ı bilmenin O'nun kimseye benzemediğini ve herhangi bir işareti olmadığını, mekândan münezzehtir olduğunu bilmek gerektiğine değinilmiştir.

Dört mezhep hakkında da bilgilere yer veren Cevâhirü'l- İslâm, İmam-ı Azam, İmam-ı Şafî, İmam-ı Malik ve İmam-ı Hanbeli'nin mezheplerinin sahih olduğunu belirtir. Mezheplerin kaynağını aktarır. Buna göre, İmam-ı Azam; mezhebini İmam-ı Hammad'dan, o ise Alkame'den, Alkame ise İbrahim'den öğrenmiştir. O da Abdullah bin Mesud'dan. Abdullah bin Mesud ise Hz. Peygamber'den öğrenmiştir. Hz. Peygamber Hz. İbrahim'den, Hz. İbrahim Nuh Peygamber'den öğrenmiştir. Nuh Peygamber Şit'ten Şit ise Âdem Peygamber'den öğrenmiştir. Âdem peygambere öğreten ise Cebrail aleyhisselamdır. O Mikail'den, Mikail ise İsrail'den öğrenmiştir. İsrail ise Azrail'den öğrenmiştir. Azrail'e öğreten Rıdvan'dır. Rıdvana öğreten ise Allah'tır. Kur'an'da geçen "İnne'ddîne 'indallâhil İslâm." Ayetine dayandırılır.

İslam, Allah'ın emirlerini yerine getirmektir. Allah'ın haram kıldıklarından uzak durmaktır. İman Allah'ın birliğini, Peygamber'in Peygamberliğini, cennet ve cehennem, hesap ve mizan, sırat ve kabir hayatını ve ölenlerin geri gelmeyeceğini, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğini dille ikrar, gönülle tasdik etmektir. İmanın başı Kelime-i şهادet getirmektir. İmanı çeşitli benzetmelerle ele alır; imanın teni beş vakit namazdır. İman, doğruyu söylemektir.

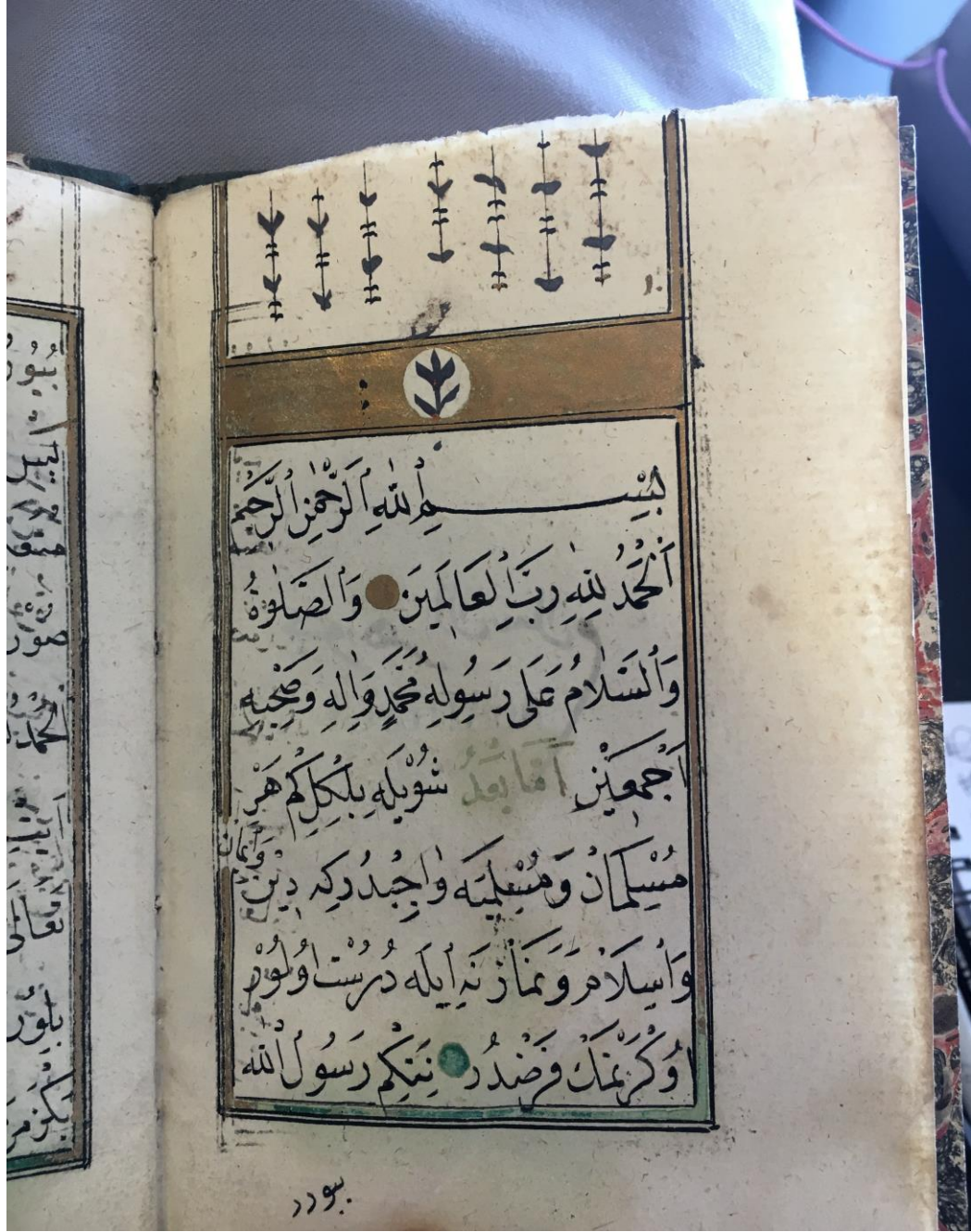
İman yalan söylemekle helak olur. Namazsızlar imanını harap etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in hadisine iktibasla namazı terk edenin ise dinini yıkmış olacağı uyarısı yapılmıştır. Namazsız birine yardım eden, lokma veren yetmiş kere Kâbe'yi yıkmış olacaktır. Hz. Peygamber Yahudiye bile selam verilmesini söylerken namazsızlara vermeyin buyurmuştur.

İman, çeşitli benzetmelerle tarif edilmiştir. İmanın yaprağı takva, derisi hayâ, kökü ihlâstır, vatanı ise müminlerin gönlüdür. İmanın vakti ise nafile namazlardır. İman hem kişide olur hem kişi imanda olur. Mümin olan kişi için iman gemidir. İman dört tanedir. Birisi “iman-ı masum” denilen melekler imanıdır. İkincisi “iman-ı makbul” adı verilen Müminler imanıdır. “iman-ı mevkuף” denilen acemilerin imanıdır. Dördüncüsü ise “iman-ı merdud” denilen münafıkların imanıdır.

Her erkek ve kadına imanın şartlarını bilmek borçtur. Bilmediğı hâlde öğrenmede kusurda bulunursa; namazı, orucu kabul olmayacağı gibi dini ve nikâhı da geçersiz olacaktır. Ölünce de Müslüman kabrine koyulmaz. Herkesin ailesine iman ve İslam şartlarını öğretmesi borçtur. Bunda kusur edildiğı takdirde kadının izin almadan fakihlerden İslam şeriatını öğrenmesi caizdir. Ahirette anne, baba ve eşe öğretmemesi durumunda azap olur. Gökten indirilen Kur’an, İncil, Tevrat ve Zebur’a inanmayan kâfir olur.

İslam’ın on iki şartı vardır. Birincisi Allah’ın birliğine inanmak, ikincisi abdest, üçüncüsü beş vakit namaz kılmak, dördüncüsü zekat ve beşincisi Hac’dır. Altıncısı oruç, yedincisi gusül ve sekizincisi cihattır. Dokuzuncusu iyiliğı emretmek, onuncusu ise kötülükten sakınmaktır. On birincisi Müslümanlara şefkat göstermek on ikincisi Müslümanların aybını örtmektir.

Her namazın ezanı olduğı hâlde cenazenin ezanın olmayışı doğunca kulağı okunmasındadır. Abdestin dört farzı vardır. İmam olanın namazı kimin için kıldığı sorusuna kendim için kılar cemaatle niyet ederim demesi, ikinci olarak Hz. Peygamber’e uyduğunu bilmesi, onun imamının Kur’an olması gerekir. Kılınan namaz imamla tamamlandığı gibi onun namazının da Peygamber sünnetiyle tamamlanması gerekir.

Resim I: Cevâhirü'l-İslâm metninin ilk sayfası

Resim II: Söz konusu eklemelerin yapıldığı 7. sayfa

EK 2. HADİS DİZİNİ⁶

İbadetle İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
"İslam beş esas üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şahitlik etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı hakkıyla vermek, Allah'ın evi Kâbe'yi haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak."	Müslim, İmân, 21	3
"Hiçbir insan yoktur ki kalbi Allah'ın iki parmağı arasında olmasın. O dilediği (kulunun kalbini)istikâmet üzere kılar, dilediğini ise saptırır."	Tirmizî, Deavât, 89	58
Bir gün Rasûllah meydanda oturuyordu. Yanına bir adam geldi ve "İman nedir?" diye sordu. Resulullah "İmân Allah'a, meleklerine, Allah'a kavuşmaya, peygamberlerine inanman; kezâlik (öldükten sonra) dirilmeye inanmandır, cevabını verdi. O zât "İslâm nedir?" dedi. Rasûllah "Allâh'a ibâdet edip, O'na hiçbir şeyi ortak kılmaman, namâzı dosdoğru kılmak, farz edilmiş olan zekâtı vermek, Ramâzan'da oruç tutmandır, buyurdu. Sonra o zât ihsân nedir diye sordu. Rasûllah "Allâh'ı sanki görüyormuşsun gibi ibâdet etmendir; eğer sen Allah'ı görmüyorsan şüphesiz O seni görmektedir." Buyurdu.	Buhârî, İmân, 37.	137

⁶ Hadis Dizini oluşturulurken kullanılan kaynak için bkz: **Hadislerle İslam Hadislerin Hadislerle Yorumu**, ed. Mehmet Emin Özafşar, İsmail Hakkı Ünal, Yavuz Ünal, Bünyamin Erul, Huriye Martı, Mahmut Demir, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013, C.II. Söz konusu kitapta bulunamayan Hadisler için kullanılan farklı kaynaklar dipnotlarda belirtilmiştir. Dipnotlarla açıklanmadığı sürece başvuru kaynak eser Diyanet İşleri'nin söz konusu eseridir.

“Ameller niyetlere göredir.”	Buhârî, Bedü'l- vahy, 1.	139
“Ben yerime ve göğüme sığmam, ama mümin kulumun gönlüne sığarım.” ⁷	Aclunî, Keşfü'l- hafâ, 2/195	193
“Allah sizin şeklinize şemailinize ve mallarınıza bakmaz, kalplerinize ve amellerinize bakar.”	Müslim, Birr, 34.	193,196
“Mümin Müminin aynasıdır.”	Ebû Dâvûd, Edeb, 49.	196
“Kendini bilen, kuşkusuz Rabbini de bilir.	Aliyyü'l-Kârî, Mevzû'âtü'l- kübrâ,s. 351; Fetâva'n- Nevevî, s. 279; Sehâvî, Makâsîdü'l- hasene, s. 657; Aclunî, Keşfü'hafâ, 2/262	292

⁷ Mehmet Yılmaz, **Kültürümüzde Ayet ve Hadisler, (Ansiklopedik Sözlük)**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2013, s. 441.

Abdestle İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
“Temizlik imanın yarısıdır.”	Tirmizî, Deâvât, 86.	40
“Muhakkak ki öfke şeytandandır ve kuşkusuz şeytan ateşten yaratılmıştır. Ateşi de ancak su söndürür. Binaenaleyh, biriniz öfkelendiği zaman abdest alsın.”	Ebû Dâvûd, Edeb, 3.	40
“Namaz kılan kimse (yalnız) Allah’a yalvarır”	Muvatta’, Nidâ, 29; Ahmed b. Hanbel, 2/67.	43
“Namazın anahtarı temizliktir, namazın başlangıcı tekbir almak, bitişi ise selâm vermektir.”	Ebû Dâvûd, Salât, 73; İbn Mâce, Tahâret, 3.	44
“Cennetin anahtarı namaz, namazın anahtarı ise abdesttir.”	Tirmizî, Tahâret, 1; İbn Hanbel, III, 341.	55
“İşte benden sonra gelecek olan kardeşlerim aldıkları abdestten dolayı aldıkları kıyâmet günü abdest azaları parlayarak gelecekler. Ben de onları Kevser havuzu başında karşılayacağım.” buyrulmuştur.	Müslim, Tahâret, 39	62

Namazla İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
Allah Teâlâ buyurdu ki: Ben salât sûresi olan Fâtihayı benimle kulum arasında yarı yarıya taksîm ettim, (yarısı benim, yarısı kulumundur ve kulumun istediği (onun) hakkıdır.	Müslim, Salât, 38.	10
“Namazın anahtarı temizliktir. Başlangıcı tekbir, bitimi ise selâmdir.”	Ebû Dâvûd, Tahâret, 31.	44
“Cennetin anahtarı namazdır.”	Tirmizî, Tahâret, 1.	55
“Birinizin kapısı önünde günde beş defa yıkandığı bir nehir olsa, o kimsede kir namına bir şeyin kalabileceğini düşünebilir misiniz? İşte beş vakit namaz da böyledir, Allah bu namazlarla günahları yok eder.”	Buhârî, Mevâkitüs-salât, 6; Müslim Mesâcid, 283.	65, 70
“Dinin başı İslâm (kelime-i şehâdet getirerek Allah’a teslim olmak), direği ise namazdır.”	Tirmizî, İmân, 8; İbn Hanbel, V, 231.	68, 118
“Kalk namaza (çağır da) bizi namazla rahatlat!”	Ebû Dâvûd, Edeb, 78.	97
“Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi kat daha faziletlidir.”	Buhârî, Ezân, 30; Müslim, Mesâcid, 249.	120
“Kulun Rabbi’ne en yakın olduğu (an) secde hâlidir. Öyleyse (secdede iken) çokça dua ediniz.”	Müslim, Salât, 215; Ebû Dâvûd, Salât, 147, 148.	144

Hac İbadetiyle İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
Her kim bu evi (Kâbe'yi)haccederken, (söz ya da eylemle) cinsel yakınlığa yeltenmez ve kötülük işlemezse, anasının onu doğurduğu günkü gibi (günahsız) hâline dönmüş olur.	Buhârî, Muhsar, 10	158,162
“Hz. Peygamber kendisine yöneltilen ‘Hangi amel daha faziletli ve hayırlı?’ sorusuna önce “Allah’a ve Resûlü’ne iman etmek” diye cevap vermiş, ‘Sonra hangisi?’ denildiğinde “Amellerin zirvesi olan Allah yolunda cihad.” Buyurmuş ve “Bundan sonra hangisi?” sorusuna ise ‘Kabul olunan Hac’ cevabını vermiştir.”	Buhârî Hacc 4	161
Hac ve umreyi beraber yapın. Çünkü körüğün demir, altın ve gümüşün kir ve pasını giderdiği gibi hac ve umre de günahları ve fakirliği giderir. Kabul edilmiş haccın sevabı ise ancak cennettir.	Tirmizî, Hac 2; Nesai, Menâsikü’l-hac, 6	162
“Telef oluruz diye korkmayın; işte şurası Allah’ın evidir. Onu bu çocukla babası inşa edecektir. Allah, İbrâhim ailesini zayi etmez.”	Buhârî, Enbiyâ, 9	174
“Kıyamet gününde Allah onu haşredecektir. İki gözü vardır; onlarla görecektir ve bir dili vardır; onunla konuşacak ve kendisini hak ile istilâm edenlere şahidlik yapacaktır.”	Tirmizî, Hac 111; İbn Mâce, Menâsik, 27	177
“Ben Umer İbnu’l-Hattâb’ı gördüm, o Hacer-i Esved’i öptü de: Eğer Resûlullah’ın seni öptüğünü görmeseydim, seni öpmezdim, dedi.”	Buhârî, Hac 60	177

“Hacerü'l Esved, sütten daha ak olarak cennetten indi ve sonra onu Âdem oğullarının hataları kararttı.”	Tirmizî, Hac 49; Nesai, Menâsikü'l-hac, 145.	178
Ne güzel bir beldesin ve bana ne kadar sevimlisin! Benim kavmim beni çıkarmamış olsaydı senden başkasında oturmazdım.	Tirmizî, Menâkib 90	179
“Kâbe'ye bakmak ibadettir.”	Deylemî, Hz. Ayşe'den rivayet etmiştir.	184

Oruçla İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
“Oruç tutmaya bak, çünkü (ibadetler içerisinde) onun dengi yoktur.”	Isbehanî, Hilyetü'l-evliyâ, 6/227; Kufî, Kitâbü'l-musannif 2/273; Mehmed Veled Çelebi, Hayru'l-keâm, s.32	224
“Oruç sabrın yarısıdır.”	Tirmizî, Deavât, 86; İbn Mâce, Sıyâm, 44.	228
“Oruçlunun ağız kokusu Allah katında misk kokusundan daha güzeldir.”	Müslim, Sıyâm, 164.	231,240

<p>“Oruç bir kalkandır. Oruçlu, saygısızlık yapmasın, kötü konuşmasın. Eğer biri kendisiyle dövüşmeye kalkışırsa, iki defa ‘Ben oruçluyum’desin. Bu canı bu tende tutan Allah’a yemin ederim ki oruçlunun (açlıktan değişen) ağız kokusu Allah nezdinde, misk kokusundan daha hoştur.(Allah oruçlu için şöyle buyurur): O yemesini, içmesini ve cinsel isteklerini benim için terk ediyor. Oruç benim içindir. Onun mükâfatını ben vereceğim. Bir iyiliğe ise on misli ecir vardır.</p>	<p>Buhârî, Savm, 2.</p>	<p>231, 240</p>
<p>“...Oruç benim içindir, onun ecrini ben vereceğim...”</p>	<p>Müslim, Sıyâm, 163; Buhârî, Savm, 9.</p>	<p>231, 232</p>
<p>“Oruç tutan nice kimseler vardır ki oruçtan nasibi sadece aç kalmaktır. Geceyi ibadetle geçiren nice kimseler vardır ki kıyamdan nasibi sadece uykusuz kalmaktır.</p>	<p>İbn Mâce, Sıyâm, 21.</p>	<p>238</p>
<p>“Her şeyin bir zekâtı vardır. Bedenin zekâtı da oruçtur.”</p>	<p>İbn Mâce, Sıyâm, 44.</p>	<p>241</p>
<p>“Karnınızı aç, ciğerlerinizi susuz ve bedenlerinizi çıplak bırakınız, umulur ki bu suretle dünyada iken kalpleriniz Allah’ı ayan beyan görür.”</p>	<p>Kaynağı bulunamamıştır. Bahsi geçen yer için bkz: Keşfül Mahcub, s. 387.</p>	<p>241</p>

Zekâtla İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
“Zekat, İslam’ın köprüsüdür.”	Heysemî, Mecma’u’z-zevâid, 62; Aclunî, Keşfü’l-hafâ, 1/439.	16, 252
“Sadaka/zekât vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez.”	Müslim, Birr, 69	260
“Bir kulun kalbinde cimrilik ile iman asla bir arada bulunamaz.”	Nesâî, Cihâd, 8.	264
“Allah, zekâtı ancak mallarınızın kalan kısmını temizlemek için farz kıldı.”	Ebû Dâvûd, Zekât, 32.	266
“Hastalarınızı sadaka ile tedavi edin”	Beyhakî, es-Sünenü’l-kübrâ, III, 542.	266
“Mallarınızı zekât vererek korumaya alınız.”	Beyhakî, es- Sünenü’l-kübrâ, III, 542; Tabeânî, el- Mu’cemü’l-kebîr, X, 128.	273

Zikirle İlgili Hadisler

Metinde Geçen Hadis	Kaynağı	Metinde Geçtiği Sayfa
“Dünyada paslanan her şeyin bir cilası vardır. Kalbin cilası ise zikirdir.”	Kaynak bulunamadı	287
“Ben zikredenin arkadaşıyım.”	Aclunî, Keşfü’l-hafâ, I/201	290

EK 3. AYET DİZİNİ⁸

Abdest Bölümünde Geçen Ayetler

Âyet	Meali	Metinde Geçtiği Sayfa
Müddesir 74/4	Elbiseni tertemiz tut.	40
Vâkıa 56/79	Ona ancak temizler dokunabilir.	41
Bakara 2/222	Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: O bir rahatsızlıktır. (rahatsızlıktır). Bu sebeple ay halinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri de sever, çok temizlenenleri sever.	48
Hûd 11/7	O hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, Arş'ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır. Yemin ederim ki, (Resûlüm!): “Ölümden sonra muhakkak diriltileceksiniz.” desen kâfir olanlar derhal “Bu açık bir büyüden başka bir şey değildir.” Derler.	49
Enbiyâ 21/30	İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?	49

⁸ Ayet Dizininde başvurulan meal için bakınız: Haz. Hayretin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, Türkiye Diyanet Vakfı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Ankara, 2010.

Zümer 39/21	Görmedin mi? Allah gökten bir su indirdi, onu yerdeki kaynaklara yerleştirdi, sonra onunla türlü türlü renklerde ekinler yetiştiriyor. Sonra onlar kurur da sapsarı olduklarını görürsün. Sonra da onu kuru bir kırıntı yapar. Şüphesiz bunlarda akıl sahipleri için bir öğüt vardır.	49
Mâide 5/6	Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve - başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (Teyemmüm edin). Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat o sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.	55

Namaz Bölümünde Yer Alan Ayetler

Âyet	Meali	Metinde Geçtiği Sayfa
Bakara, 2/43	“Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.”	68
Bakara, 2/153.	“Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.”	69
Fâtiha, 1/5	“(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız.”	69

Nisâ 4/103.	“Namazı bitirince de ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken (daima) Allah'ı anın. Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.”	70,149
Ankebût 29/45.	(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitâb'ı oku ve namaz kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarımızı bilir.	70,71,134
Tâhâ 20/14	“Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.”	81
Fusillet 41/33	“(İnsanları) Allah'a çağırın, iyi iş yapan ve “Ben Müslümanlardanım” diyenden kimin sözü daha güzeldir?”	91
Bakara 2/238.	“Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.”	105
Meryem 19/59	“Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar; nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler.”	110
Nisâ 4/77.	Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınınca, içlerinden bir gurup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da «Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaş farz kılmasan) olmaz mıydı?» dediler. Onlara de ki: «Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.»	119
Âl-i İmrân 3/39	“Zekeriyya mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle nida ettiler: Allah sana, kendisi tarafından gelen bir Kelime'yi tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlihlerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeler.”	131

Nisâ 4/43	“Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanınca kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır.”	139,150
Alak 96/19.	“Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse, derhal onu alından (perçeminden), o yalancı, günahkâr alından (perçemden) yakalarız (cehenneme atarız). O, hemen gidip meclisini (kendi taraftarlarını) çağırсын. Biz de zebânîleri çağıracağız. Hayır! Ona uyma! Allah'a secde et ve (yalnızca O'na) yaklaş!”	144
Fetih 48/29	“Muhammed Allah'ın elçisidir. Beraberinde bulunanlar da kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında merhametlidirler. Onları rükûya varırken, secde ederken görürsün. Allah'tan lütuf ve rıza isterler. Onların nişanları yüzlerindeki secde izidir. Bu, onların Tevrat'taki vasıflarıdır. İncil'deki vasıfları da şöyledir: Onlar filizini yarıp çıkarmış, gittikçe onu kuvvetlendirerek kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş bir ekine benzerler ki bu, ekicilerin de hoşuna gider. Allah böylece onları çoğaltıp kuvvetlendirmekle kâfirleri öfkelenendirir. Allah onlardan inanıp iyi işler yapanlara mağfiret ve büyük mükâfat vâdetmiştir.”	146
Zuhruf 43/36	Kim Rahmân'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz.	152,153

Hac Bölümünde Zikredilen Ayetler

Âyet	Meali	Metinde Geçtiği Sayfa
Hac 22/26	Bir zamanlar İbrahim'e Beytullah'ın yerini hazırlamış ve (ona şöyle demiştik): Bana hiçbir şeyi eş tutma; tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut.	174
Bakara 2/127	“Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor, (şöyle diyorlardı:) Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin”.	174
Hacc 22/27-28	İnsanlar arasında haccı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yollardan gelen yorgun argın develer üzerinde, kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedin.	175,177
Âl-i İmrân 3/97	Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnîdir.	201

Oruç Bölümünde Yer Alan Ayetler

Âyet	Meali	Metinde Geçtiği Sayfa
Zümer 39/10	Resûlüm! Söyle: Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlara iyilik vardır. Allah'ın (yarattığı) yeryüzü geniştir. Yalnız sabredenlere, mükâfatları hesapsız ödenecektir.	228, 247
Bakara 2/183	Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız - bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır.	238

Zekât Bölümünde Yer Alan Ayetler

Âyet	Meali	Metinde Geçtiği Sayfa
Müzemmil 73/20	(Resûlüm!) Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, (bazen) yarısını, (bazen de) üçte birini yatmadan (ibadetle) geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun da (böyle yaptığını) Rabbin elbette biliyor. Gece ve gündüzü (içinde olup bitenleri iyiden iyiye) ölçüp biçen ancak Allah'tır. O sizin, bunu sayamayacağınızı bildiği için, sizi bağışladı. Artık, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Allah bilmektedir ki, içinizde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lütfundan (rızk) aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler, diğer bir kısmınız da Allah yolunda çarpışacaklardır. O halde Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı kılın, zekâtı verin, Allah'a gönül hoşluğuyla ödünç verin. Kendiniz için önden (dünyada iken) ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; hem de daha üstün ve mükâfatça daha büyük olmak üzere. Allah'tan mağfiret dileyin, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.	252
Tevbe 9/98	Bedevilerden öylesi vardır ki (Allah yolunda) harcayacağını angarya sayar ve sizin başınıza belâlar gelmesini bekler. (Bekledikleri) o kötü belâ kendi başlarına gelmiştir. Allah pek iyi işiten, çok iyi bilendir.	255
Tevbe 9/99	Bedevilerden öylesi de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inanır, (hayır için) harcayacağını Allah katında yakınlığa ve Peygamber'in dualarını almaya vesile edinir. Bilesiniz ki o (harcadıkları mal, Allah katında) onlar için bir yakınlıktır. Allah onları rahmetine	255

	(cennetine) koyacaktır. Şüphesiz Allah bağışlayan, esirgeyendir.	
Hadid 57/7	Allah'a ve Resûlü'ne iman edin. Sizi, üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı şeylerden harcayın. Sizden iman edip de (Allah rızası için) harcayan kimselere büyük mükâfat vardır.	255
Bakara 2/261	Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah'ın lütfu geniştir, O herşeyi bilir.	255
Bakara 2/245	“Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç (isteyene faizsiz ödünç) verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz.”	260
Kasas 28/81	Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi.	263
Âl-i İmrân,3/92.	“Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça «iyi»ye eremezsiniz. Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir. “	266
Enfâl, 8/28	Biliniz ki mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan sebebidir ve büyük mükâfat Allah'ın katındadır.	267
Tevbe 9/104	“Allah'ın, kullarının tevbesini kabul edeceğini, sadakaları geri çevirmeyeceğini ve Allah'ın tevbeyi çok kabul eden ve pek esirgeyen olduğunu hâla bilmezler mi?”	269
Âl-i İmrân, 3/133-134.	“Rabbinizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun! O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için	273

	harcırlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.	
Bakara2/276	“Allah faizi tüketir(Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahıta ısrar eden hiç kimseyi sevmez.”	273
Rûm 30/39.	“İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte zekâtı veren o kimseler, evet onlar (sevaplarını ve mallarını) kat kat arttıranlardır.”	273
Tevbe 9/35.	(Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): “İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın.”	276
Âl-i İmrân 3/180	Allah'ın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.	276

Zikir Bölümünde Yer Alan Ayetler

Ayet	Meali	Metinde Geçtiği Sayfa
Mutaffifin 83/14	Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir.	196,288
İsrâ 17/110	De ki: “İster Allah deyin, ister Rahman deyin. Hangisini deseniz olur. Çünkü en güzel isimler O'na hasır.”	140, 278

	Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisinin arası bir yol tut.	
Ahzâb 33/41	Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin.	278
Bakara 2/152	Öyle ise siz beni (ibadetle) anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!	284
İsrâ 17/44	“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halîmdir, bağışlayıcıdır.”	284
Arâf 7/172.	Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler.	286